Е. ЗОЛЯ

ТВОРИ

VIII

ЛЮДИНА-ЗВІР

Державне видавництво України

V.C.R.U.
ДОБРОЖЕЛАТЕЛЬ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ТВОРИ

Том VIII

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ—1929—КИЇВ

ЕМІЛЬ ЗОЛЯ

ÉMILE ZOLA

ЛЮДИНА-ЗВІР

LA BÊTE HUMAINE

РОМАН

Переклав В. ЩЕРБАНЕНКО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ—1929—КИЇВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“ Державному репертуарі
та інших [illegible] українських
[illegible]

Випустило
ВИДАВНИЦТВО „КУЛЬТУРА“
ДЕРЖТРЕСТУ „КИЇВ-ДРУК“
на замовлення
ДЕРЖАВНОГО ВИДАВНИЦТВА УКРАЇНИ

Укрголовліт № 720 (402)
Держтрест „Київ - Друк“,
1-ша фото - літо - друкарня,
Київ, Сінний майдан, № 14.
З. № 3415—31½ др. арк.—5000.

I

Ввійшовши в кімнату, Рубо поклав на столі хліб-фунтовик, пиріг і поставив пляшку білого вина. Уранці тітка Віктуар, ідучи на роботу, закрила грубку раніш, ніж треба, й тому в кімнаті було страшенно душно. Отже, помічник начальника станції розчинив вікно й сперся на підвіконня.

То був Амстердамський заулок; а вікно—в останньому будинку з правого боку, багатоповерхового будинку Компанії Західніх залізниць, де мешкали деякі з службовців. Вікно це було на п'ятому поверсі, саме на розі, й виходило на залізничну станцію, цей величезний виріз в Европейському кварталі, так що несподівано око сягало аж до обрію, і простір цей здавався ще більший сьогодні, в промінних пообіднього сонця, на сірому, вогкому й теплому тлі лютневого неба.

Спереду в мареві сонячного проміння ледве викреслювались м'якими абрисами будинки Римської вулиці. Ліворуч залізничні будови розкривали величезні свої арки, з закуреними шибками, далі будинок залізничної станції, такий великий, що око губилося в ньому, відділений будинком пошти та котельні від інших станційних будинків, менших: Аржантейльського, Версальського та Обкружної залізниці; а з правого боку Европейський міст перерізував своєю залізною зірчастою фермою темну галявину, яка виринала далі, й тяглась аж до Батіньйольського тунелю. Просто під вікном, унизу, просторий терен станції, де розгалужувались три пари колій, вибігаючи з-під мосту, й розбігались на всі боки металевими стрічками, що число їхнє де-

далі більшало, аж поки зникали вони під маркізами. Перед станційними будовами—три будки стрілочників із занедбаними садками. На коліях хаос вагонів і паровозів і червоний сиґнал на тлі зблідлого неба.

На деякий час Рубо зацікавився цим видовищем, порівнюючи цю величезну станцію зі своєю станцією в Гаврі. Кожного разу, коли йому доводилось приїздити до Парижу й замешкувати в тітки Віктуар, він, здавалось, ще більше любив свою професію.

Перон головної колії одразу ожив: чекали Мантського потягу. Рубо стежив за рухами маневрового паровоза: то був маленький паровіз-тендер, на трьох парах низько насаджених коліс, що почав уже розбирати потяг, швидко й невтомно виводячи й одсовуючи вагони на запасні колії. Другий паровіз, куди міцніший, з швидкого потягу, з двома колесами-велетнями, стояв собі самітний, викидаючи з труби густий чорний дим, що підіймався просто вгору та повільно в спокійному повітрі. Але всю увагу Рубо привернув до себе потяг, що мав від'їздити на Кан о 3-ій годині й 25 хвилин. Пасажири вже сиділи в вагонах, чекаючи, поки причеплять паровоза. Рубо не міг бачити паровоза, що стояв за Європейським мостом, але чув, як він уривчасто свистів, мов нетерпляче вимагаючи, щоб йому дали вільну дорогу. Ось дали сиґнал, паровіз відповів коротким свистком, що зрозумів його. Раніш, ніж рушати, паровіз замовк на мить, а потім одкрито відвідні крани й пара з оглушним свистом вирвалась, стелячись по землі. І Рубо бачив тепер, як із мосту котилась біла хмара пари, вируючи мов ніжний сніг, потоком вітру підхоплена серед залізних рямин мосту. Ця біла хмара закрила чималу площу, тимчасом як з другого боку чорним серпанком розгортався дим із другого паровоза. А на позадньому пляні глухо випливали сиґнальні звуки, вигуки команди, скрипіння повертачів. Коли ось між хмарами диму та пари утворився розрив і Рубо побачив у далині два потяги, версальський і антейльський, що пробігли один повз одного. Перший мчав до Парижу, другий щойно вирушив звідти.

Рубо хотів уже відійти від вікна, коли почув, що

хтось його кличе, й знову вихилився. Він упізнав, нижче, на терасі четвертого поверху, Анрі Доверня, чоловіка років тридцятьох; це був обер-кондуктор, що мешкав там із своїм батьком, помічником начальника головної станції, та двома сестрами, Кларою й Софією. Обидві біляві—одній вісімнадцять, другій двадцять років—і чепурненькі, в атмосфері безугавної радости, вони вели господарство на шість тисяч франків, що їх заробляли батько й брат. Чути було, як сміялась старша сестра, тимчасом як молодша співала, а кілька канарок виспівували в клітці й собі наперебій.

— А, пане Рубо! Так ви в Парижі? Звичайно, вас викликали з приводу цієї історії з субпрефектом?

Знову обіпершись на підвіконня, помічник начальника станції пояснив, що йому довелось виїхати з Гавру першим швидким потягом о 6-ій годині 40 хвилин. Начальник експлуатації викликав його й висловив йому сувору догану. Ще добре, що на цьому окошилось і не скинули з посади.

— А дружина ваша? запитав Анрі.

Вона теж приїхала, бо треба дещо купити. Рубо й чекав на неї в цій кімнаті. А тітка Віктуар давала йому ключ від неї кожного разу, як він приїздив. Тут вони спокійно снідали собі вдвох, тимчасом як тітка Віктуар була внизу, на посаді. Цього дня вони трохи перекусили в Манті, щоб більше мати вільного часу в Парижі. А як тепер уже була третя година, то Рубо страшенно хотілось їсти.

Анрі, чемности ради, ще запитав:

— А заночуєте ви в Парижі?

Ні, ні. Обоє вони повернуться в Гавр увечері, швидким потягом о 6-ій годині тридцять хвилин. Які вже там відпустки! Його викликали, щоб висловити догану й треба швиденько повертатись у своє гніздо.

Вони переглянулись, хитаючи головами. Але вже не могли чути один одного, бо піяніно заглушило слова їхні бурхливими акордами. То сестри грали вдвох, сміючись голосно й дратуючи цим канарок. Анрі, теж захоплений їхнім сміхом, привітавши Рубо, пішов собі в кімнату. А помічник начальника станції ще мить ди-

вився на терасу, відки котились хвилі молодого буяння. Поглянуши просто, він побачив паровоза, що вже закрив паровивідні крани. Стрілочник саме направляв цього паровоза до Канського потягу. Останні клуби пари розпливалися в густому чорному димі, що вкривав небо. Рубо відійшов теж від вікна.

Він зупинився перед годинником — було двадцять хвилин на четверту—і зробив безнадійний жест. Чого це так запізнюється Северіна? Звичайно, зайшовши в магазин, нелегко вийти відти. Щоб трохи заспокоїти голод, що починав дошкуляти, Рубо надумав готувати на столі до вечері. Він добре знав цю простору кімнату з двома вікнами, разом і спальню, й їдальню, й кухню, з меблями горіхового дерева, ліжко задраповане червоною китайкою, буфет із висувною дошкою, круглий стіл і нормандську шахву. В буфеті дістав Рубо серветки, кілька тарілок, виделки та ножі й два стакани. Все це вражало своєю чистотою, й Рубо, готуючи все на столі, втішався мов хлопчик маленький, що грає в обід: його тішила ця чистота, його огрівала любов до жінки й він сам собі посміхався тим радісним сміхом, що ним зустріне його дружина, як одкриє двері. Але коли він поклав пиріг на тарілку й поставив біля нього пляшку з білим вином, згадав, що забув щось і шукав занепокоєно очима. Потім, згадавши, швидко вийняв із кишені два забуті пакунки — невеличку коробку з сардинками й сир.

Годинник одбив пів на четверту. Рубо ходив по кімнаті вдовж і впоперек, і кожного разу, почуваючи найменший шум, повертався до дверей. Проходячи повз дзеркала, знічев'я зупинився й почав розглядати себе. Ні, він не старівся; хоч і наближався сороковий рік, але прикро-руде кучеряве волосся його ані трохи не сивішало. Борода—а в нього була опасиста борода—лишалась та сама—блідо-злотиста. Середньої статури, надзвичайно міцний, він був задоволений із себе самого. Задоволений був із своєї голови, трохи плескатої, з низьким чолом, з міцною потилицею, з округлим рожевим обличчям, осяяним великими очима. Брови йому сходились над переніссям—йдучи рівною смугою—що

вважається за ознаку ревнивого характеру. Дружина його років на п'ятнадцять молодша, а тому й доводилось частенько дивитись у дзеркало, щоб заспокоїти себе. Почувши шум, Рубо побіг до дверей і трохи прочинив їх. Але то була газетниця, що продавала газети на вокзалі й поверталась у своє помешкання, побіч. Рубо зачинив двері й почав розглядати викладену ракушками коробку, що стояла на буфеті. Він добре знав цю коробку, подарунок Северінин тітці Віктуар, що її вигодувала. Досить було єдиного погляду на цю маленьку річ, і Рубо згадав усю історію свого одруження. Майже три роки тому це було. Він народився в північній Франції, в Пляссані, де батько його був майстром-колісником; сам він був на військовій службі й мав ранґ фельдфебеля. Після того він протягом довгого часу був за фактора на Мантському вокзалі, а потім за головного фактора на Барантенському вокзалі; там він і познайомився з своєю дружиною, коли вона їхала з Доанвілю на потяг разом із Бертою Ґранморен, дочкою голови окружного суду. Северіна Обрі була дочка садівника, що робив у родини Ґранморен; але хрещений батько її та опікун Ґранморен дуже пестив її й була вона за подругу його дочці; обох їх виховував він у пансіоні в Руані. Северіна мала таку природжену вишуканість, що протягом довгого часу Рубо лише здаля дивився на неї, мріючи, так як робітник дивиться на коштовну річ у вітрині, неприступну йому ціною. Це був єдиний роман у його житті. І він узяв би її навіть без шеляга за душею, аби тільки вона була йому дружиною. А коли насмілився, то дійсність перевищила його найсміливіші мрії. Крім Северіни та десятьох тисяч франків у придане, Рубо дістав і протекцію Ґранморена, бо облишивши посаду в суді, він був тепер членом правління Компанії Західніх залізниць. І справді на другий день по одружінні він дістав посаду помічника начальника станції в Гаврі. Правда, й до того він мав порядну службову репутацію: його вважали за цілком придатного, акуратного, чесного службовця; хоч і не дуже великого розуму, та свою справу він знав добре. Всі ці прикмети й були причиною того, що його швидко призначили

на посаду й кар'єра його була легка. Але про себе він гадав, що все це сталось через дружину й глибоко її кохав.

Рубо розкрив коробку з сардинками. Йому вже уривався терпець. Умовилась повернутись о третій годині. Що ж із нею сталось? Казала, що треба купити пару ботин та півтузіня сорочок. І проходячи знову повз дзеркала, побачив він насторбучені брови й суворе обличчя. В Гаврі ніколи не було жодних підозрінь. А тут у Парижі йому спадали на думку всілякі небезпеки, огріхи, переступи. Кров прилила до голови, кулаки колишнього чорнороба міцно стиснулись, як тоді, коли йому доводилось самому штовхати вагони. І перетворювався він на тварину, несвідому своєї сили й міг би, здавалось, побити до смерти дружину в своїй сліпій люті.

Коли ось двері розчинились і ввійшла Северіна, така бадьора, така весела.

— Це я... Ну, що? Ти може думав, що я зникла зовсім.

В красі своїх двадцяти п'ятьох років, вона здавалась високою, стрункою, гнучкою, навіть повною, хоч справді була худорлява. Красивою вона не була, бо обличчя мала довгасте, рот великий, оздоблений проте прекрасними зубами. Але вдивляючись ближче, не можна було не відчути чар краси, особливо в наслідок контрасту між великими блакитними очима та густим чорним волоссям.

А що чоловік, нічого не відповідаючи, вдивлявся й далі в неї добре знайомим їй поглядом гострим і неспокійним, то вона додала.

— Аж бігти довелось... Уяви собі, не можна й сісти в омнібус. Отже, я не хотіла витрачатись на візника, то й ішла пішки... Дивись, як упарилась...

— Ну, суворо сказав Рубо, ти не будеш запевняти, що оце тільки прийшла з крамниці...

Але в цю мить Северіна з грацією дитини кинулась на шию йому і своєю маленькою пухкенькою рукою затулила йому рота.

— Мовчи, гадюченя, мовчи... Ти ж добре знаєш, я кохаю тебе...

І від неї дхнуло такою щирістю, він так відчував її порядність і правдивість, що стиснув шалено її в обіймах. Так завжди кінчалися його підозри. А Северіна дозволяла йому пестощі й любила їх. Він укривав її геть чисто поцілунками, але вона їх не повертала йому; Рубо непокоїла така пасивність і байдужість цієї дорослої дитини: плекала дружні почуття, без запалу справжнього кохання.

— Та ти, мабуть, усі крамниці спустошила?

— Так, так... Я розкажу тобі... Але спочатку будемо їсти. Я така голодна. Між іншим, у мене є маленький подарунок. Ось попрохай добренько.

Вона сміялась йому просто в обличчя, зблизька, тримаючи правою рукою в кишені якусь річ, яку не хотіла показати.

— Кажи: дай мені подаруночок.

Він теж сміявся щиро й слухняно повторив.

— Дай же мені подаруночок.

Северіна купила йому ніж, замість того, що він загубив два тижні тому й ніяк не міг забути. Рубо дуже зрадів, і казав, що це чудовий ніж,—з держалном слонової кости та загартованим блискучим лезом. Треба зараз же його випробувати. Северіна була задоволена з його радости й шуткуючи сказала, щоб він заплатив їй су за ніж, інакше увірветься їхня дружба.

— Сідаймо їсти, сідаймо,—повторювала вона. Ні, ні, прошу тебе не зачиняй ще вікна: мені так жарко.

Вона теж наблизилась до вікна й трохи постояла там, спершись на плече чоловіка й дивлячись на територію станції. На цей час дим розвіявся, мідяний диск сонця опускався в туман десь за будинками Римської вулиці. Внизу, маневровий паровіз підвозив уже готовий Мантський потяг, що мав одійти о 4-й годині двадцять п'ять хвилин. Потяг подано під маркізу до дебаркадеру й паровоза одчепили. А в глибині, в депо Обкружної залізниці чутно було як грюкали буфери— мабуть ще причеплювали вагони. Одинокий серед колій стояв нерухомо паровіз товаро-пасажирського потягу, з машиністом і кочегаром, що зчорніли від дорожньої куряви. Паровіз стояв нерухомо, мов потомлений і вис-

нажений, і не було в ньому жодної ознаки життя, крім тоненького струменя пари, що виходила через хлипок. Цей паровіз чекав, доки дадуть йому вільну колію, щоб повернутись у Батіньйольське депо. Червоний диск зарипів і зник. Паровіз рушив.

— Які веселі ці дівчата Довернь! промовив Рубо, відходячи від вікна. Чуєш, як шкварять на піяніні? Щойно бачив я Анрі. Він вітає тебе.

— Нумо, до столу, вигукнула Северіна. Вона жадібно накинулась на сардинки й швидко довела їм краю. Бо сніданок у Манті коли то ще був. Вона мов сп'яніла—так бувало кожного разу, як вони приїздили до Парижу. Вся тремтіла від насолоди, бо це ж була велика радість погуляти по тротуарах столиці; і ще залишилось у неї збудження після біганини по крамницях. Кожної весни вона витрачала одним заходом усі свої зимові заощадження й купувала все, запевняючи себе, що таким способом оплачується навіть її витрати на подорож. Северіна їла з апетитом, весь час розказуючи. Нарешті, трохи замішана й почервоніла, вона підраховала свої витрати—більше, як триста франків.

— Нічого собі, сказав Рубо, розгніваний. Ти таки добре тринькаєш гроші, бувши дружиною помічника начальника станції. Ти ж казала, що тобі треба лише півтузіня сорочок та пару ботин...

— Але, друже мій, я купила все за виключно щасливої нагоди. Одріз шовку з такими чудовими смужками! І капелюшок витонченого смаку. Цілком готові спіднички з вишитими воланами. І все це надзвичайно дешево: в Гаврі було б удвоє дорожче... Мені все це вишлють і ти сам побачиш.

Рубо вважав за краще сміятись, до того була вона привабна з своєю радістю й трохи замішана, мов просячи пробачення. А потім, хіба не гарно отак обідати в цій кімнатці, самим—куди краще, ніж у ресторані. Северіна, що звичайно пила воду, на цей раз, сама того не помічаючи, випила стакан білого вина. Коли поїли сардинки, перейшли до пирога й Рубо різав його новим ножем. І як же добре було різати цим ножем!

— Ну, а ти, як твої справи—запитала Северіна. Ти

дозволяєш мені базікати, а сам не кажеш, як у тебе там із субпрефектом.

Тоді Рубо докладно розповів про свою зустріч із начальником експлуатації. Прочухранка таки добра була. Він виправдувався, розказав усе чисто, як було, розповів, як цей упертий субпрефект вдерся з своїм собакою в вагон першої кляси, тимчасом як був спеціяльний вагон другої кляси, призначений для мисливців і собак. Тому й дійшлось до сварки й до гострих висловів. Взагалі начальник експлуатації погоджувався, що Рубо мав рацію вимагати виконання залізничних правил. Але негаразд, що він допустився—це він і сам визнавав—таких слів: «Годі вже вам тут панувати». Це наводило на думку, що він республіканець. Після тих гострих дискусій, що з них почалась парляментська сесія 1869 р., уряд побоювався за результати майбутніх виборів і був надзвичайно підзорливий. І Рубо, безперечно, перемістили б з посади, коли б не заступництво Ґрандморенове. Довелось однак підписати листа до субпрефекта й прохати пробачення. Текст цього листа й сама ідея належали Ґранморенові.

Северіна перепинила, кажучи: А що! Добре, що я написала йому й зайшла з тобою до нього раніше твоєї прочухранки... Я була певна, що він нам допоможе.

— Так, він до тебе дуже гарно ставиться й має великий вплив у Компанії... От бачиш, не досить бути порядним службовцем. Моя репутація службова досить висока. Хоч і немає в мене ініціятиви, але поведінка моя бездоганна, з мене добрий виконавець, енерґійний... І уяви собі, люба моя, що коли б ти не була мені дружиною і Ґранморен не заступився за мене, мене були б скинули з цієї посади й спокутував би я провину свою десь на малесенькій станції.

Северіна задумливо дивилась далеко-далеко й, мов розмовляючи сама з собою, тихо сказала:

— О, це людина дуже впливова!

Постала тиша. Северіна все ще задумливо дивилась у далечінь широко розкритими очима, мов мріяла про щось, забувши про їжу. Може згадувала дитинство своє, там, у далекому Доанвільському замку, в чотирьох

милях від Руану. Матері своєї вона не пригадувала. Її батько, садівник Обрі, вмер, коли їй було дванадцять років; саме тоді голова суду Ґранморен, вже овдовілий, залишив її в себе, як подругу дочки Берти. Там і мешкала вона під доглядом пані Бонегон, сестри Ґранморенової, вдови фабриканта, що до неї перейшов і замок. Берта, на два роки молодша, вийшла заміж за шість місяців після Северіни, за де-Ляшене, члена Руанського суду. Це був маленький, худорлявий чоловічок із жовтявим обличчям. Торік ще Ґранморен був головою цього суду, у себе в рідному місті, а потім подався до демісії, облишивши блискучу кар'єру.

Він народився 1804 року й після революції 1830 року його призначено на товариша прокурора спочатку в Діньї, потім у Фонтенебльо, пізніше в Парижі. Після того він був прокурором у Троа, першим адвокатом у Ренні й, нарешті, головою суду в Руані. Багатства мав на кілька мільйонів і з 1855 року був членом Ради свого департаменту. Того дня, коли він подався до демісії, йому дано звання командора ордену Почесного Леґіону. І в найраніших спогадах Северіні уявлявся він таким, як був тепер, присадкуватим, міцним, рано посивілим— сивина з прозолоттю колись русявого волосся — підстриженим під щітку, з низько підрізаною бородою й без вусів; чотирикутне обличчя, що йому надавали суворости блакитні холодні очі й масивний ніс. Це була людина, до якої, як кажуть, важкенько підступитись, і всі навколо нього тремтіли.

Рубо довелось підвищити голос і двічі запитати:

— Будь ласка, про що замислилась? Вона здригнулась і затремтіла, мов з переляку:

— Так, ні про що.

— Ти не їси більше, тобі не хочеться?

Ще б пак! Побачиш ось...

Швидко вихиливши стакан білого вина, Северіна закінчила й кусень пирога, що лежав перед нею на тарілці. Але трапилась несподіванка: не лишалось більше хліба й ні з чим було їсти сир. Перешукавши всюди, вони знайшли в глибині буфету тітки Віктуар шматок зачерствілого хліба й страшенно раділи й сміялись. Хоч

вікно й лишалось одчинене, все ж у кімнаті нічим було дихати. Молода жінка, що сиділа просто перед грубкою, аж розчервонілась, і була ще збуджена після цього несподівано веселого сніданку вдвох із чоловіком у цій кімнаті. Рубо знову повернувся до Ґранморена з приводу тітки Віктуар. Вона теж повинна б поставити пудову свічку за здоров'я голови суду. Бувши дівчиною, мала вона дитину, яка потім умерла; тоді вона посупила в мамки й вигодувала Северіну, бо її мати вмерла по пологах; потім одружилась вона з кочегаром Західньої залізниці; жила вона в Парижі бідно, заробляючи шиттям; а чоловік її прогулював усі свої гроші. А коли вона зустрілась зі своєю годованкою, між ними відновились колишні зв'язки й на неї поширилась протекція Ґранморена. Він улаштував її на посаду в асенізаційному відділі залізниці й вона була за наглядачку в розкішних жіночих виходках: це була дуже гарна посада. Залізнична Компанія платила їй лише сто франків на рік, та від відвідувачок мала вона щось із тисячу чотириста франків, мавши крім того помешкання, цю кімнату, та ще й із опаленням. Взагалі, улаштовано її добре. Рубо рахував, що коли б Пеке, чоловік її, давав усі чисто 2800 франків, що їх заробляв, почасти як утримання, почасти як преміяльні, замість пропивати їх, то вони мали б з дружиною щорічно більш, як чотири тисячі франків, тобто вдвоє більше, ніж утримання помічника начальника станції в Гаврі.

— Безперечно, не кожна жінка згодиться доглядати за виходками, додав Рубо. А проте, кожна робота добра, коли за неї платиться.

Тимчасом голод заспокоєно... Їли вже поволі, розрізаючи сир тоненькими лусточками, щоб його вистачило на довший час. І розмова їхня теж ставала повільніша.

— До речі, згадав Рубо, я забув тебе запитати... Чому ти не схотіла погостювати два-три дні в Доанвілі, як це тобі пропонував Ґранморен.

Рубо з приємним почуттям людини, що добренько попоїла, згадував, як вони ранком були в отелі Ґранморена, недалеко від станції, на вулиці Роше. Ось він у

кабінеті суворого стилю, він чує, як Ґранморен каже їм, що завтра їде в Доанвіль. Потім, мов щось нове йому на думку спало, запропонував він їм їхати разом із ним увечері, швидким потягом о 6-ій годині тридцять хвилин. Хай би й хрещениця поїхала, бо сестра вже давно хоче її бачити. Але Северіна відмовлялась, наводячи різні причини.

— Ти бо знаєш, казав далі Рубо, що я не вбачаю нічого негарного в цій подорожі. Можна було б погостювати там до четверга, а я тут якось би перебув... Бо справді Ґранморени можуть нам придатись у такому житті, як наше. І трохи незручно так відмовлятись, коли вони запрошують. А що ти відмовилась, це, очевидно, не подобалось Ґранморенові. Ось чому я й сам умовляв тебе, поки ти не смикнула мене за пальто. Тоді я теж почав у твій голос співати, хоч і не розумів, чому саме ти відмовляєшся. Ну, то справді, чому не хотіла їхати? Северіна, занепокоєно поглянула, здвигнула плечима.

— Хіба ж я можу лишити тебе самого?

— Це дурниці... Після нашого одруження, протягом цих трьох років, хіба ти не їздила двічі в Доанвіль, кожного разу на тиждень? Могла поїхати й утретє.

Жінка, дедалі більше замішана, відвернулась.

— Нарешті, не мала я охоти. Ти ж не примусиш мене робити щось для мене неприємне.

Рубо розвів руками, мов бажаючи сказати, що він не хоче до чогобудь примушувати її. А проте він далі продовжував:

— Слухай. Ти щось не все мені кажеш. Можливо, останнього разу, пані Бонегон холодно тебе зустріла.

Ні, пані Бонегон завжди рада їй. Це така симпатична жінка: високої статури, огрядна, з розкішним русявим волоссям і гожа, хоч і має п'ятдесят п'ять років. Після того, як вона овдовіла, ба навіть іще й коли чоловік її був живий, її серце, кажуть, частенько таки заанґажовувалось. В Доанвілі її дуже любили, вона оживляла замок, куди наїздило багато знайомих із Руану, особливо з судових. У пані Бонегон було чимало знайомих із судовиків.

— В такому разі, мабуть, знеохотилась ти через Ляшене?

Звичайно, вийшовши заміж за де-Ляшене, Берта не була вже Северіні тим, чим була раніше. Вона поводилася з нею не так то чемно, ця бідолашна Берта, така нечепурна, з червоним носом. Однак у Руані, вчительки дуже хвалили її поведінку й маніри. Безперечно, на неї має вплив чоловік її, цей гидкий, жорстокий скнара. А проте Берта поводилася з нею, з колишньою своєю подругою, цілком пристойно, так що нічого їй і закинути не можна.

— Ну то може тобі не до вподоби там сам Гранморен?

Северіна, що до цього відповідала мляво й спокійно, мов вийшла з рівноваги.

— З якого дива?

І вона казала далі короткими фразами, нервуючись. Його ж рідко коли й бачити можна. Живе він самітно, в парку; там є павільйон, що виходить на пустельну вулицю. Він іде з дому й повертається так, що ніхто про це в замку й не знає. І сестра його ніколи точно не знає дня, коли він приїздить. Здебільшого він наймає візника в Барантені й приїздить у Доанвіль уночі й протягом кількох днів часто ніхто й не знає, що він уже дома. Звичайно, нікого він там не може й турбувати.

— Я згадав про нього, бо ти сама часто розказувала, що в дитинстві боялась його, як чорта...

— Не зовсім, як чорта. Ти перебільшуєш своїм звичаєм. То правда, що він ніколи майже й не усміхнеться. Він так витріщав свої баньки, що мимоволі ми замішувались. Сама бачила, як люди замішувались до того, що й слова вимовити не могли—такий вплив мала його репутація людини вельми мудрої та суворої. А на мене він ніколи не сердився; я завжди почувала, що він добре ставиться до мене.

І знову вона почала мовити повільніше, дивлячись кудись у далечінь.

— Пригадую, ще коли була дівчатком і гралася з подругами в алеях парку, скоро побачать його, всі ховаються, навіть його дочка Берта, яка завжди боялась

прочухранки. Навпаки, я чекала на нього спокійно. Він проходив повз, плескав мене по щоці, а я дивилась сміливо. Пізніше, як я мала вже шістнадцять років, Берта завжди посилала мене до нього, коли треба було щось випросити. Я розмовляла з ним сміливо, не потупляючи очей, тимчасом як його очі так і проймали мене. Та байдужісінько, я добре знала, що він дозволить усе, що я скажу. Так, пригадую... Досить заплющити очі, і я бачу перед собою кожен закуток парку, кожен коридор, кожну кімнату в замку.

Вона замовкла й заплющила очі, і, здавалось, на обличчі її, розчервонілому від випитого вина, проходили тіні минулого, тіні того, про що вона не казала. І так сиділа вона деякий час і ледве помітно тремтіли губи її судорожно в ротовому куті.

— Звичайно, він добре ставився до тебе, сказав Рубо, розпалюючи люльку. Він не тільки виховав тебе, як панночку, але й був для тебе сумлінним опікуном: він зберіг твої гроші, додав до них своїх, коли ти виходила заміж... Крім того, як він сам казав мені, він лишить тобі дещо й по смерті.

— Так, тихо промовила Северіна, він хотів одписати мені будинок на перехресті Мофра, невеличкий маєток, де тепер прокладено залізницю. Колись Гранморени їздили туди гостювати. Однак, я не важу на щось: Ляшене його оговтають так, що він нічого не лишить мені. Та воно й краще так.

Ці останні слова Северіна вимовила з таким запалом і рішучістю, що Рубо перестав курити й пильно дивився на неї.

— Ну, це вже дурниці. Кажуть, що в Гранморена є капітал на кілька мільйонів франків. Щож тут такого, коли він одпише трохи своїй хрещениці? Це нікого не здивувало б і дало б нам змогу добре влаштуватись.

Рубо спало на думку щось і він почав сміятись.

— Може ти боїшся поговору, боїшся, що казатимуть мов ти дочка його? Бо знаєш, хоч і який святий та божий Гранморен, та про нього розказують усяке. Ще як жінка була жива, він, кажуть, не проминав жодної покоївки. Та й тепер він ще такий бравий, що дасть

собі раду з жінками. То може ти й справді йому дочка?

Северіна підвелась, схвильована й розгнівана, й блакитні очі їй аж грали під важкою масою чорного волосся.

— Дочка! Дочка! Я не хочу, щоб ти жартував цим. Розумієш? Чи можу я бути його дочкою? Може скидаюсь на нього? Годі про це. Побалакаймо про щось інше. Я не хочу їхати в Доанвіль тому, що не хочу. Волію за краще повернутися з тобою в Гавр.

Рубо захитав головою й заспокоїв Северіну жестом. Гаразд, гаразд. Хай буде так, якщо згадка про Доанвіль так вражає її нерви. Усміхався, бо ніколи не бачив своєї дружини такою нервовою. Безперечно, це біле вино. Хотілось, щоб дружина йому пробачила. Він узяв ножа й, вихваляючи його, старанно витер; і щоб довести, що він гострий, як бритва, почав зрізувати собі нігті.

— Вже чверть на п'яту, промовила Северіна, підходячи до годинника. Мені треба ще піти... І про від'їзд час подумати.

Вона хотіла прибрати в кімнаті, але, щоб остаточно заспокоїтись, підійшла до вікна й обперлась на підвіконня. Тоді Рубо, поклавши ножа та люльку, відійшов від столу й ніжно обхопив Северіну ззаду. Він тримав її так у обіймах, спершись підборіддям на плече й тримаючи обличчя щільно-щільно біля її обличчя. І мов застигши в такій позі, вони мовчали й дивились.

Там унизу невтомно снували маленькі маневрові паровози. Вони нагадували старанних і розумних господинь, що без зайвого шуму роблять своє діло: рухались майже безшумно, а свистки їхні були ледве чутні. Один з паровозів посунув унизу під самим вікном і зник під Европейським мостом з вагонами Трувільського потягу на розбір. По той бік мосту цей паровіз ледве розминувся з другим паровозом пасажирського потягу, що вийшов із депа, й вилискував міддю та сталлю, вичищений і готовий до подорожі. Цей паровіз зупинився біля мосту й уривчастими свистками запитував, чи відкрито дорогу. Стрілочник, не гаючи ні хвилини, спрямував його до вже зформованого потягу, що чекав під

піддашшям головної станції. Це був потяг на Дієп, що одходить о четвертій годині двадцять п'ять хвилин. На дебаркадері метушились люди, чутно було як гур. котіли візки з багажем, а фактори перевантажували квапливо багаж у вагони. Паровіз із тендером підійшов до головної частини потягу, грюкнув буферами. Стар. ший робітник сам закрутив гайку й примоцював лан. цюга. Небо насупилось над Батіньйолем; попелястий присмерок, оповиваючи фасади будинків, здавалось спускався вже й на мережу залізничних колій; а там далі, за серпанком туману безперестанно приходили й одходили потяги приміські та Обкружної залізниці. Над чорними дахами станційних будівель, над Парижем, по. нятим присмерком, здіймались клуби диму розірвані, рудуваті.

— Ні, ні, облиш мене, промовила Северіна.

Але поволі, не кажучи ні слова, Рубо ще ніжніше стиснув Северіну в обійми, бо його збуджувала теплота її молодого тіла, так йому близького. Вона п'янила його пахощами свого тіла, іще більш роз'ятрювала його, вигинаючись під ним. Міцним стиском він схопив її, відтяг від вікна й зачинив його. Рот до рота він цілував її шалено й поніс до ліжка.

— Ні, ні, ми бо не дома, казала вона. Прошу тебе, не в цій кімнаті.

Северіна мов сп'яніла після доброго сніданку з білим вином. Крім того, не встигла вона ще заспокоїтись після своєї біганини по Парижу. Добре напалена кімната, стіл із рештками сніданку, непередбачена поїздка, що переходила в весільну подорож,—все це хвилювало її кров і тіло її тремтіло. І все ж вона опиралась, тримаючись за спинку ліжка, мов боячись чогось—а чого—вона й сама не знала.

— Ні, ні, не хочу.

Рубо, здається, стримував міць своїх рук, таких великих, жорстоких і кров ударила йому в голову. Він тремтів і міг би задушити її.

— Дурню, тож будуть знати! Ми бо розкуйовдимо ліжко!

Звичайно вона віддавалась покірливо - прекрасно

там, у себе вдома в Гаврі по обіді, коли він мав нічну зміну. Здавалось, у цьому не було їй особливої насолоди, але вона виявляла при цьому ніжність щасливої істоти, яка щиро поділяла свої почуття з ним. А що особливо збуджувало тепер Рубо, так це те, що він бачив її такою, як ніколи, розпаленою, всю в тремтінні кохання. Чорна тінь її волосся лягала на її спокійні блакитні очі, а рот визначався, як кров'яна пляма на ніжному овалі обличчя. В ній розцвітала жінка, що її він не знав. Чого ж вона опирається?

— Ну, то що тобі? Маємо досить часу.

Тоді в невимовному остраху, в стані внутрішньої боротьби, коли втрачається чітке розуміння речей, і мов не розуміючи власних почуттів, Северіна видала крик, крик справжнього страждання. Рубо мусів її залишити.

— Ні, ні, благаю тебе, облиш мене. Я й сама не знаю, але щось мене душить, скоро подумаю... Це було б не на добре.

Обоє сіли край ліжка. Він провів собі рукою по обличчі, немов хотів відігнати гарячу хвилю. Побачивши, що він заспокоївся, Северіна стала ніжна, нахилилась до нього й палко поцілувала в щоку—на доказ любови своєї. І деякий час вони сиділи так, не кажучи ні слова, заспокоюючись. Він узяв її ліву руку, і грався старовинним перснем золотим—гадюка з рубіновою головою—його носила вона на тому самому пальці, що й перстень заручний. Рубо пригадує її завжди з цим перснем.

— Це моя гадючка—сказала Северіна мрійливим голосом, вважаючи, що Рубо дивиться на перстень і почуваючи потребу сказати щось. Гранморен подарував мені його в маєтку Мофра, коли було мені шістнадцять років.

Рубо здивовано підвів голову.—Хто? Гранморен?

Почуваючи на собі здивований погляд, Северіна одразу мов прокинулась зі сну. Щоки їй похололи. Хотіла відповісти вона й не знаходилось слів—мов горло стиснуло щось.

— Але ти мені завжди казала, що перстень цей тобі подарувала мати.

Ще в цю хвилину Северіна могла виправити необережно сказані слова. Досить було їй розсміятись, обернути все на жарт. Але вона настоювала на своєму, несвідомо, сама не своя.

— Ніколи, любий мій, я не казала тобі, що це подарунок матері.

Рубо пильно вдивлявся в неї, теж бліднучи.

— Що? Не казала ніколи? Та ти казала безліч разів! Однак, нічого недоброго немає в тому, що Гранморен подарував тобі персня... Були й більші подарунки. Але на що таїтись? Навіщо неправду казати про матір?

— Я зовсім не казала, що це подарунок матері, любий, ти помиляєшся.

Ця упертість була безглуздям. Северіна добре бачила, що сама собі загибіль готує, бачила, що Рубо читав у душі її—і вона так хотіла повернути все назад, знищити свої слова; та пізно було. Вона почувала, як кожна риса обличчя зраджує її, а правда мимоволі промовляє з усієї істоти її. Спочатку холод поняв їй щоки, потім усе обличчя, нервові здроги перебігали вустами. А Рубо жахний на вигляд і почервонілий, так що здавалось грець його вдарить, схопив руки її й дивився просто в обличчя, щоб краще прочитати в її переляканих очах те, чого вона не хотіла сказати.

— Чорт знащо... хрипким голосом промовив Рубо... Чорт знащо!

Перелякавшись, Северіна нахилила голову, закриваючи її руками—передчувала близький удар кулаком. Незначний факт, дрібнісінька дещиця, про яку вона забула, викрила все без довгих розмов. Досить було однієї хвилини. Рубо кинув жінку поперек ліжка й почав бити шалено обома кулаками. Протягом трьох років ніколи не бив він її, навіть жартома, а тепер катував її, засліплений, сп'янілий від люті, в запалі звіра, людини з міцними руками, що колись штовхали вагони...

— Гадино! Так ти жила з ним! Ти жила з...

І сам себе дедалі більше розпалюючи власними словами, Рубо опускав на неї важкі удари, вимовляючи ці слова, мов у тіло їх вбиваючи:

— З порохнею старечою, чортова... жила... жила з...

Гнів не давав йому казати, у горлі свистіло й слова не виходили. І лише тоді він почув, як вона, вся розбита бійкою, сказала «ні». Бо в неї іншого не було захисту— заперечувала, аби лише він не бив її. Ця упертість ще більше обурювала його.

— Признайся що жила з ним.

— Ні, ні.

Схопив її за руки й не давав бідоласі сховати обличчя у ковдру. Силував, щоб дивилась просто в вічі.

— Признайся, що жила з ним! Северіна вирвалась із рук його і хотіла бігти до дверей. Але він одним стрибком доскочив до неї, схопив і замахнувся бити; одним ударом повалив її долі, біля столу. Кинувся на неї, вп'явся в волосся, хотів задушити. Так деякий час лежали обоє вони долі, обличчя до обличчя, нерухомо. І серед тиші цієї чутно було, як співали, як сміялись панночки Довернь. Це їхнє піяніно в нижньому поверсі шаленою музикою приглушувало шум бійки. Клара співала дитячих пісень, а Софі супроводила.

— Визнай—ти віддавалась йому.

Вона не мала сміливости заперечувати й не відповідала нічого.

— Визнай,—ти віддавалась йому. Інакше, я випущу з тебе кишки.

Та він і справді міг би вбити її. Це вона ясно читала в його очах. Падаючи, вона побачила ніж на столі, блиснуло його лезо й здавалось їй, що Рубо вже простяг до нього руку. Жах поняв її, забула про все на світі, аби лише швидше покласти цьому край.

— Так це правда. Тільки пусти мене.

І тоді почалось огидне. Визнання, що його так невідступно вимагав Рубо, вразило його, як щось неймовірне, неприпустиме. Здавалось, він ніколи не міг би припустити подібної гидоти. Він схопив жінку за голову й почав бити нею об ніжку столу. Хотіла вирватись, а він тяг її за волосся, через усю кімнату, перекидаючи стільці. Кожного разу, як вона підводилась, він знову збивав її міцним ударом. Все це Рубо робив, важко дихаючи, зціпивши зуби, в нападі дикої безглуздої люті. Штовхнувши стола, мало не перекинув

переносну грубку. На буфеті, саме на розі, лишилось трохи волосся й кров. Нарешті, виснажені, запаморочені цим жахом і потомлені бійкою, вони притихли— це було знову біля ліжка: вона лежала долі, він сидів карачки, схопивши її за плечі. Чутно було, як важко дихали. А тимчасом унизу не вгавала музика, й лунав сміх голосний та юний.

Енергійним рухом Рубо підняв Севериіну й прихилив до ліжка, а сам стояв навколішки й навалився на неї всім тілом. Тепер він уже не бив, він катував її допитами, відчуваючи владну потребу знати все.

— Так ти жила з ним, гадино! Скажи, скажи ще раз, що ти віддавалась цій руїні! А скільки тоді було тобі років? Зовсім маленькою дівчинкою, так?

Раптом Севериіна заплакала й не могла відповідати.

— Пробі! Ти мені скажеш! Тобі не було ще й десятьох років, коли ти втішала старого! Так це він виховував тебе для своїх огидних ласощів?—Кажи, або почну знову.

Вона плакала й не могла вимовити ні слова. Рубо замахнувся й оглушив її новим ударом в обличчя. І все ж не маючи відповіді, три рази вдарив її по щоці, повторюючи своє запитання.

— Ну, то скільки тобі, гадино, було років?

Тепер уже годі було брехати. Знесилилась. О, він міг би вирвати їй серце міцними цупкими руками колишнього робітника. Допит точився далі. Вона казала все, прибита соромом і жахом, ледве-ледве вимовляючи слова. А він розпалений люттю ревнощів, ще більш роз'ятрювався від муки, якої завдавали йому ці визнання: і хотілось йому знати все, все, він вимагав подробиць, хотів уточнити факти. Прихилившись близько до самих уст бідолашної жінки, він невимовно страждав від цих визнань і все ж тримав напоготові високо піднесену руку, готовий ще вдарити, коли б вона зупинилась.

Знову в уяві постало все минуле, в Доанвілі, дитинство, молодість. Це сталось може в стінах замку? Десь на звороті довжелезного коридору? Так значить Гранморен думав про неї, коли взяв її по смерті батька-

садівника й виховував разом із своєю дочкою. Це почалось, напевне, в один з тих днів, коли інші дівчатка, кинувши гратись, розбігались, як він приходив, а вона лишалась і сміливо дивилась йому в очі. А він, проходячи мимо, плескав її по щоці. А потім, коли вона сміливо прохала його про щось, і дозволяв він усе— це ж тому, що була вона полюбовницею: вона купила його ласку, ласку такої поважної та суворої людини. Яка гидота! Старий цілував її на правах дідуся, він бачив, як виростала ця дівчинка, мацав її, помалу щодня розбещував, не мавши терпіння дочекатись, поки вона достигне.

Рубо важко дихав.

— Нарешті, скільки тобі було років, скільки?

— Шістнадцять з половиною...

— Брешеш!

Навіщо ж тепер вона брехала б? Вона знизала плечима з виразом надзвичайної втоми та пригнобленості.

— А перший раз це де сталось?

— В Круа де Мофра.

Хвилину він вагався, губи йому здригались, жовті вогники заблищали в очах.

— Я хочу, щоб ти мені сказала, що саме він робив із тобою.

Вона мовчала. А коли він підніс руку, сказала:

— Ти й віри не матимеш!

— Все одно, кажи. Звичайно, він нічого не був у силі зробити, так?

Вона скивнула головою, потверджуючи. Звичайно, інакше й бути не могло. Тут він страшенно розлютувався, уявляючи собі цю сцену—хотів знати все в подробицях,—і гидкі казав слова й гидкі ставив запитання. Стиснувши зуби, вона відповідала рухом голови—так або ні. Можливо їм обом буде легше, коли вона признається про все. Але Рубо більшої завдавали муки саме ці подробиці, тимчасом, як Северіна вважала їх за виправдні обставини. Коли б ці взаємини були нормальні, довершені, це менше мучило б його. А збочення псувало все, загострюючи ще більше й поглиблюючи його ревнощі. Тепер усьому край, прощай

життя! Огидна картина завжди стоятиме перед його очима.

І від плачу йому стиснуло горло.

— Та ні ж бо, ні, це неможливо. Це занадто. Цього не може бути.

Потім одразу схопивши її за плечі, струснув.

— Але тоді скажи, тварюко, навіщо вийшла ти за мене заміж. Розумієш ти, як це гидко так мене обдурювати? У тих жінок, що за крадіжку в тюрмах сидять, і то сумління чистіше. Може ти зневажала мене, а не любила. Ну, то навіщо вийшла за мене заміж?

Вона відповіла невиразним жестом. Хіба ж вона може тепер як слід з'ясувати, навіщо так вона тоді зробила. Виходячи за нього, почувала себе щасливою, бо сподівалась, що покладе край тим відносинам. Є в житті багато такого, чого не хотілось би робити, але доводиться робити, розсудливим бувши. Ні, вона не любила його; а проте не сказала вона, що ніколи не згодилась би бути його жінкою, коли б не цей зв'язок із Гранмореном.

— Він, звичайно, хотів тебе влаштувати. І ось найшов дурника! А може хотів улаштувати тебе, щоб і далі тривали ці взаємини. І вони тривали підчас твоїх подорожей! На це він і запрошував тебе!

Рухом голови Северіна потвердила.

— На це саме він запрошував тебе й тепер. І ця мерзота знову розпочалась би. І коли не задушу тебе— знову буде.

Рубо судорожно простяг руки до її горла. Та на цей раз вона обурилась:

— Але ти не маєш тут рації. Бо це ж я відмовилась їхати. Ти мене посилав, я навіть розсердилась, пригадуєш. Отже, добре бачиш, це я не хотіла. Годі! І ніколи, ніколи більше.

Він відчув, що це була правда, але не полегшало йому через це. Невимовна мука, мов гострий ніж у глибині рани, була в тому, що все це непоправне—все, що сталось між Ґранмореном та його дружиною. Особливо ж гостро відчував він своє безсилля знищити все те, що сталось. Все ще не випускаючи Северіни, він на-

близився до її обличчя, мов гіпнотизуючи її, мов бажаючи прочитати в тоненьких синіх жилках на її обличчі все те, що вона визнала. Прошепотів, мов би галюцинуючи:

— В Круа де Мофра, в червоній кімнаті... Я знаю її добре, вікно виходить на залізницю, ліжко проти вікна. Так значить там, у цій кімнаті. Ось чому хоче він одписати тобі цей будинок. Ти заробила його! Звичайно, можна було витрачатись на тебе, давати тобі придане. Суддя! Мільйонер! Такий поважний, такий вчений, на високій посаді! Просто голова обертом іде... Ну, а може він тобі рідний батько?

Северіна раптом підвелась. З надзвичайною силою, якої не можна було сподіватись від побитої жінки, вона відштовхнула його. Бурхливо протестувала.

— Ні, це неправда. Все, що хочеш витерплю... Бий мене, вбий. Але не кажи цього. Це брехня.

Одна її рука все ще лишалась у руках Рубо.

— Та чи ти можеш знати? Очевидно, сама маєш сумніви щодо цього, коли так хвилюєшся.

Вона хотіла випростати руку й Рубо відчув перстень, маленьку гадючку з головою-рубіном. Він зірвав персня й, понятий знову люттю, розчавив його на підлозі ногами. Потім почав ходити по кімнаті, мовчазний, розгублений. Припавши край ліжка, Северіна дивилась на нього широко розкритими очима. Жахна тиша тривала.

Рубо не міг ще заспокоїтись. Здавалось, хвиля гніву зовсім спадала, але одразу вона знову наростала, немов сп'янілість, з дедалі більшою силою, захоплюючи все його єство. Не міг дати собі ради, й метався у кімнаті, роблячи загрозливі рухи, маючи єдину потребу— заспокоїти звіра, що прокинувся в ньому. Це була фізична потреба, безпосередня, як бажання помсти, що мучила його й не давала спокою—і так буде, доки задовольниться цю помсту.

Не зупиняючись, він ударив себе в скроні кулаками й тоскним голосом промовив:

— Що ж мені тепер робити?

Коли вже він одразу не вбив цієї жінки, то тепер не вб'є вже. Розумів, що не вбив її через свою легко-

духість і це ще більше розпікало його гнів; а легкодухий був він і не задушив її тому, що все ж кохав Северіну тваринним коханням. А проте, не можна було й лишати її так із собою. То що ж, вигнати її геть, на брук, щоб не бачити більше ніколи? І знову бурхлива хвиля муки охопила його, він відчув гостру огиду до себе, бо знав, що й це не сила йому зробити. Нарешті, що ж вдіяти?

Лишалось примиритися з цією гидотою, їхати з дружиною в Гавр, знову жити звичайним життям із нею, мов би нічого не було. Ні, ні, краще смерть! Краще вбити її й себе! Відчай поняв його й доходячи нестями, він закричав:

— Ну що ж мені робити?

Северіна, сидячи на ліжку, стежила за ним увесь час широко розкритими очима. Мавши лагідні товариські почуття до нього, вона тепер жалувала його, бо бачила його глибоке страждання. І лайку й бійку вона могла б пробачити, коли б цей божевільний наступ чоловіка не оглушив її так, що вона не могла отямитись. Вона була лагідна з природи, покірлива; ось чому ще дівчинкою задовольняла вона забаганки старого Гранморена, який потім видав її заміж. І тепер, бажаючи якось улаштувати справу, не розуміла вона цього вибуху ревнощів—ревнощів за колишні, давнішні гріхи, що їх вона сама визнала; вона не була розпусною, навпаки, голос тіла ще не прокинувся в неї. Не розуміючи, що саме дратує чоловіка, ця лагідна й, мимо всього, що сталось, чиста жінка, дивилась здивовано на Рубо, який метався по кімнаті, так як дивилась би на вовка, або яку дику тварину. Що з ним сталось? Що тепер дратує його? Особливо лякала її думка, що цей звір—а його вона невиразно відчувала протягом трьох років,—уже не рикає глухо, а зірвався з ланцюга, розлютився й може перекусити горло. Що сказати йому, щоб запобігти лихові?

Мечучись у кімнаті, Рубо проходив повз ліжка, де сиділа Северіна. Вона чекала, поки наблизиться до неї, й набравшись духу, сказала:

— Слухай, любий...

Але він не чув її, бо мчав уже в другий куток кімнати, мов соломина, що її несе вітер.

— Що ж мені робити? Що ж мені робити? повторював він.

Нарешті, Северіна схопила його за руку, стиснуту в кулак і на мить затримала його.

— Слухай бо, друже, я ж сама відмовилась туди їхати. І ніколи більше туди не поїхала б. Бо лише тебе кохаю.

Хотіла приласти́тись, тягла його до себе, підставляючи уста для поцілунка. Але сівши біля неї на ліжко, він відштовхнув її, понятий жахом.

— А, падлюко! Ти хочеш... тепер. Не хотіла щойно, а тепер хочеш? Тепер згодна, щоб знову приборкати мене. Так? Коли цим тримають чоловіка, то тримають його міцно... Але я почуваю, що кров моя перетворилась би в отруту через ці ласки.

Тремтів. В уяві—до болю пекучий образ того, що він її міг би взяти, картина боротьби двох тіл на ліжку. І раптом серед темряви почуттів, там десь у глибині заллятого кров'ю серця, думка про неминучу смерть.

— Щоб твої ласки не вбили мене, треба, щоб спершу я вбив. Треба вбити... вбити...

Голос міцнішав, він повторював ще це слово, підводячись, мов виростаючи: це слово, даючи йому розв'язання, заспокоювало його. Тепер нічого не кажучи, він поволі наблизився до столу й розглядав розкритий ніж, з гострим блискучим лезом. Машинально він закрив його й поклав до кишені. Деякий час стояв нерухомо, опустивши руки й дивлячись кудись далеко-далеко— замислився. Внутрішня боротьба прорізала йому чоло двома глибокими зморшками. Мов шукаючи виходу, Рубо розчинив вікно й сперся на підвіконня, обличчям у присмеркову прохолоду. А за ним, знову понята острахом, підвелась і дружина; боячись запитати чоловіка, вона намагалась відгадати, що коїться в його жорстокому серці й чекала, стоячи позаду нього.

Ніч надходила. Віддалені будинки вирізнялись чорними плямами, а станційний участок був оповитий фіялковим туманом. В напрямку до Батіньйоля глибокий

виріз затягло сірою як попіл туманною завісою і в ній уже почали розпливатись ферми Європейського мосту. Ближче до центру останні відблиски дня відбивались на засклених дебаркадерах, а внизу згущалась пітьма. Мов зірки засяяли — то запалювали газові ліхтарі вздовж дебаркадерів. Там само білою великою плямою сяяв ліхтар дієпського потягу, переповненого пасажирами. Дверцята вагонів уже позамикали, чекали лише перепустки від помічника начальника. Очевидно, щось переплутали—червоний диск стрілочника закривав дорогу, а тимчасом маленький паровіз забирав вагони, залишені на головній колії в наслідок невдалого маневрування. Безперестанно, в цій дедалі густішій пітьмі, в цій заплутаній мережі колій, поміж шерегами нерухомих вагонів, які чекали на запасних коліях,—проходили потяги туди й сюди. Один промчав на Аржантейль, другий на Сен-Жермен; одночасно прибув довгий-довгий потяг з Шербургу. Змішувались сигнали, свистки, звуки ріжків, тут і там з'являлись огні: червоні, жовті, зелені, білі; все зливалось у цьому неясному освітленні присмерковому й здавалось, що все тут розтрощиться до щенту, а проте всі потяги мчали, майже стикались і розходились з незмінними м'якими рухами, мов рухи плазунів, на тлі вечірньої пітьми. Ось зник червоний диск стрілочника, й Дієпський потяг засвистів і рушив. З блідого неба неохоче почав накрапати дощ, із тих, що йдуть усю ніч.

Коли Рубо обернувся, обличчя його було набрякле й уперте, мов би оповите присмерком. Він вирішив, виробив пляна. В кімнаті, де ледве-ледве було видно, Рубо подивився на настінного годинника й сказав у голос:

— Двадцять на шосту.

І дивно було йому, що протягом години, лише однієї години, сталось так багато. Здавалось йому, що вони гризли один одного протягом тижнів.

— Двадцять на шосту, ми маємо ще час.

Северіна, не наважуючись розпитувати, стежила схвильованим поглядом. Ось він шукає щось у шухляді; витяг папір, невеличку пляшечку чорнила, перо.

— Сідай і пиши.
— Кому?
— Йому... Сідай но...

Інстинктивно вона відкинулась від стільця, хоч і не знала, чого від неї вимагають. Але Рубо притяг її, посадив на стільця й навалився їй на плечі, щоб не підвелась.

— Пиши... «Виїжджайте сьогодні швидким потягом о шостій і ніде не виходьте, крім Руану».

Вона тримала перо, але рука її тремтіла, острах ще більший ставав через загадковість цих двох незначних рядків. Насмілилась підвести голову й запитала, благаючи:

— Друже, що ти маєш на думці? Прошу, з'ясуй мені.

Голосно й невблаганно він повторив:

— Пиши, пиши.

Потім, дивлячись просто в вічі, цілком спокійно, без лайки, але з рішучістю, яка пригнічувала її волю, знищувала, продовжував.

— Сама побачиш, що маю на думці. І крім того, я хочу, щоб ти допомогла мені зробити, те, що треба. Звичайно, ми будемо жити вдвох і між нами буде міцний зв'язок.

Ці загадкові слова лякали Северіну, вона одсахнулась.

Тоді мовчки він узяв її руку, маленьку, ніжну дитячу руку, стиснув у своїй залізній руці мов у лещатах; разом із фізичним болем він немов передавав їй свою волю. Северіна скрикнула, але бачила, що вона вже безсила й не може ставити опору. Вона не знала, про що ходить, і лишаючись пасивною, могла тільки битись: була пасивним знаряддям любови, тепер стала пасивним знаряддям смерти.

— Пиши, пиши!

І вона написала, хоч наболіла рука ледве орудувала пером.

— Гаразд, ти розумна істота, сказав Рубо, прочитавши листа. А тепер, поприбирай но трохи тут, приготуй усе. Я повернусь по тебе.

Він був цілком спокійний. Перев'язав наново кравatку перед дзеркалом, одяг капелюха й пішов. Северіна чула, як він замкнув двері на два звороти й ключ узяв із собою. Ніч темнішала. Деякий час Северіна сиділа, прислухаючись до всіх звуків довкольних. У кімнаті сусідки, що продавала газети, чутно було невпинне жалібне виття—мабуть там замкнули собаку. Внизу в Довернів піяніно замовкло. Тепер чутно було веселий брязкіт кастрюль і посуду, бо обидві господині працювали в кухні,—Клара готувала раґу з баранини, а Софія заправляла салату. Прислухаючись до їхнього сміху, серед суму ночі, що надходила, Северіна почувала себе розгубленою, вичерпаною.

У чверть на сьому, подали паровоза Гаврського швидкого потягу: паровіз, що вийшов з-під Европейського мосту, причепили до потягу. Що всі колії було забито вагонами, то й не можна було подати цей потяг під піддашшя головної станції, а тому він і стояв на вільному повітрі, біля дебаркадеру, що тягся вузенькою стрічкою. На тлі чорного неба газові ліхтарі вздовж плятформи світили, мов закурені зірки. Злива тільки но перейшла й лишався від неї в повітрі льодовий подих,—він доходив відти з просторої галявини, де крізь туман виднілись бліді вогники будинків Римської вулиці. Все це справляло враження чогось неосяжного, а разом сумного, затопленого водою, тут і там пройняте кривaво-червоними вогнями, заповнене темними масами, паровозами, самітними вагонами й шерегами вагонів, що заснули на запасних коліях. З глибини цього хаосу, поглинутого в пітьмі, лунали таємничі звуки, мов подих гігантів, гарячкове дихання паровозів, гострі свистки, немов крик ґвалтованих жінок, віддалені жалібні звуки ріжків разом із шумом сусідніх улиць. Ось гучний голос дав наказа причепити ще вагона. Тимчасом і паровіз швидкого потягу стояв, випускаючи клуби пари. Вона підіймалася спочатку вгору до чорного неба й там розсипалась на дрібніші пластівні, мов сльози на чорній жалібній завісі, що вкривала все небо.

Було двадцять хвилин на сьому, коли Рубо й Севе-

ріна вийшли на перон. Северіна щойно повернула ключ тітці Віктуар, проходячи повз виходків біля залі очікування. Рубо казав жінці йти швидше й боявся спізнитись через неї; нетерплячість і поспіх видно було в його рухах, а капелюх зсунувся на потилицю; Северіна, закривши обличчя вуаллю, йшла слідом неохоче, мов потомлена. Поглинуті в натовпі пасажирів на дебаркадері, вони йшли повз вагонів, шукаючи вільне купе першої кляси. Рух на дебаркадері був дедалі більший, фактори підвозили до переднього вагона багаж; старший контролер хотів якось посадовити в якомубудь вагоні чималеньку сем'ю; черговий помічник, тримаючи сигнальну лямпку, перевіряв, як причеплено вагони, чи добре та надійно замкнено замки. Рубо нарешті найшов порожнє купе й хотів посадовити туди Северіну. Але в цей час його побачив начальник станції Вандорн, що проходив із своїм старшим помічником Довернем. Обоє вони, заклавши руки за спину, стежили за маневровими рухами—причеплювали новий вагон. Поздоровкались, довелось зупинитись і поговорити.

Спочатку розмова була про цю історію з субпрефектом, що закінчилась для всіх щасливо. Потім—про нещасний випадок у Гаврі, що про нього повідомив телеграф: у машині «Лізети»—це був паровіз швидкого потягу—о 6-й годині 30 хвилин, який одходив щочетверга й щосуботи,—поламався гонок, саме тоді як потяг підходив до станції; поки його замінять, там мають сидіти без роботи днів зо два механік Жак Лантьє, земляк Рубо, та кочегар Пеке, чоловік тітки Віктуар. Северіна стояла перед одчиненими дверцями купе, й не входила, чекаючи поки кінчиться розмова. Рубо удавав, що йому дуже весело, сміявся й дуже голосно розповідав. Розлягся короткий удар і потяг відштовхнуло на кілька метрів назад: паровіз підштовхнув передні вагони до новопричіплюваного № 293, бо була вимога на окреме купе. Син старого Доверня, Анрі, що був головним кондуктором цього потягу й упізнав Северіну, хоч і під вуаллю, швидким рухом одхилив її, щоб її не вдарили одчинені дверцята купе; потім, дуже чемно прохаючи пробачення за це, пояснив, що купе

призначається для одного з членів Правління, який замовив його лише півгодини тому. Северіна нервово сміялась без причини, а Довернь щасливий пішов у своїх справах. Він частенько казав собі, що Северіна дуже симпатична пані, яку не пошкодило б мати за полюбовницю.

Годинник позначав двадцять сім хвилин на сьому. Лишалось тільки три хвилини. Одразу Рубо, що стежив за дверима вокзалу, розмовляючи з начальником станції, облишив його й повернувся до Северіни. А що вагон перемістили, то їм довелося зробити кілька кроків до обраного раніше купе; повернувшись спиною до дебаркадеру, Рубо казав жінці поквапитись і підштовхнув її в купе; скоряючись, Северіна все ж обернулась назад, щоб дізнатись, у чому справа. Вона побачила запізнілого пасажира з самим лише пледом у руках; великий комірець його синього пальта було піднято й круглий капелюх так насунуто на лоба, що в непевному світлі ґазових ліхтарів можна було помітити лише трохи сивої бороди. Хоч пасажир безумовно й не хотів, щоб його помітили, все ж Вандорн і Довернь наблизились до нього й ішли за ним. Він відповів на їхнє привітання лише тоді, коли пройшов повз три вагони й дійшов до свого купе, куди швидко й сів. Так, це був він. Северіна вся тремтіла й опустилась на канапу. Рубо стискував їй руку, мов нагадуючи, що треба коритись, страшенно радий і певний того, що плян його виконається.

Ще лишалась одна хвилина до пів на сьому. Газетник уперто пропонував вечірні газети, деякі пасажири ходили ще на дебаркадері, докурюючи цигарку. Нарешті, всі посідали: з обох кінців потягу йшли кондуктори, що зачиняли дверцята. В купе, що його Рубо вважав вільним, побачив він, на жаль, у самому кутку темну постать,—очевидно, жінка в жалобі, що сиділа мовчки, нерухомо. І не міг він утриматись від сердитого вигуку, коли дверцята знову одчинили й кондуктор посадовив двох пасажирів, чоловіка та жінку, огрядненьке подружжя, що аж засапалось. Зараз потяг вирушить. Знову почав накрапати дощ, як крізь сито,

обволікаючи мрякою всю станційну територію, де безупинно проходили потяги: видно було лише освітлені вікна вагонів, мов світляну стрічку. Зелені вогники засвітились, кілька ліхтарів блимало й коливалось близько колії. Решту поглинула густа пітьма й виднілись лише піддашшя дебаркадеру головної лінії, трохи освітлені відблиском ґазових ліхтарів. Все поглинула пітьма, навіть звуки приглушалось: чутно було лише громоххий паровіз, де з відкритих кранів ринули й вирували хвилі білої пари. Хмарою йшла вона вгору, розгорталась мов саван привиду якогось, а крізь неї прозирали чорні клуби диму, що невідомо звідки взявся. Через це небо здавалося ще чорнішим—хмара сажі оповила Париж, що з нього постала.

Тоді черговий помічник підніс угору ліхтаря, щоб машиніст запитав, чи вільна дорога. Залунали два свистки й далеко, далеко біля будки стрілочника зник червоний ліхтар, замінений тепер білим. Стоячи біля дверцят багажного вагону, оберкондуктор чекав наказа вирушати й передав цього наказа. Машиніст дав протяжний свисток, одкрив реґулятора й пустив машину в рух. Потяг зрушив. Спочатку це був рух ледве помітний, але дедалі прискорений. Потяг промчав під Европейським мостом і далі до Батіньйольського тунелю. Виднілось тільки три ліхтарі на задньому вагоні, мов червоний трикутник, що нагадував криваву рану. Ще кілька секунд можна було бачити їх у холодній нічній пітьмі. Потяг мчав і ніщо не могло спинити його руху повним ходом. Нарешті, зник з очей.

II.

На перехресті Мофра, в саду, що його перетинає залізниця, будинок стоїть навкоси до колії, але так близько самої колії, що увесь аж здригається, коли проходять потяги. Кожний, хто хоч раз проїздив залізницею Париж-Гавр, добре пам'ятає цей будинок. Пасажири, які проїздять повним ходом, знають, що він стоїть саме там, завжди замкнений, мов спустілий, з

сірими віконницями, позеленілими від дощів і західніх вітрів. Цей спустілий будинок, здається, ще більшого суму надає усій пустці навколо, бо навкруги на льє немає ніде житла людського.

Лише на звороті шляху, що перетинає колію, йдучи на Доанвіль, є хатина залізничного сторожа, на віддаленні п'ятьох кілометрів. Низенька, з порепаними стінами, укрита дахівкою, поростою мохом, ця хатинка мов виросла серед городу, що його оточує живопліт. Там само є й колодязь і цямрина його така саме заввишки, як і хатина. Переїзд залізничний між станціями Мальоне й Барантеном, посередині, на четвертому кілометрі від кожної. Іздять сюдою мало коли, і старий напівгнилий шляґбавм пропускає хіба бендюгів із Бекурської каменярні, що її розробляється верстви за чотири відти. Не можна й уявити місцевости пустельнішої, віддаленої від житла. Довгий яр ближче до Мальоне не дає тут прокладати шляху а до Барантену є поганенька стежка повз колію. Не дивно, що мало хто заб'ється сюди.

Однак цього вечора, саме присмерком, сірої, похмурої години, стежкою, що вела до Мофра, прямував чоловік, який зійшов на Барантенській станції з Гаврського потягу. В місцевості цій одноманітно вражають погляд пагірки й долини, поверхня землі має хвилястий вигляд, так що залізницю прокладено то на насипу, то у врізах. По обидва боки залізниці місцевість усюди хвиляста, то згору, то вниз, так що важко йти. Ще більшого набирає суму цей краєвид, бо на білуватих пагірках здебільшого немає рослинности, крім низенького чагарнику; інколи купка дерев; а в вузьких долинах над ручаями ростуть верби. На багатьох крейдяних пригірках і зовсім немає рослинности, й там панує тиша й спокій смерти. Подорожній—це був молодий бадьорий чоловік—прискорив кроки, щоб швидше перейти цю сумну пустку в вогкій сутіні присмерковій.

В саду залізничного сторожа дівчина тягла воду з колодязя. Це була висока дівчина, років вісімнадцяти, білява, міцна, з пухкими устами, великими зеленкуватими очима, з густим волоссям, що низько вкривало

чоло. Вона не була вродлива; стегна мала міцні, а руки, як у доброго парубка. Скоро побачила вона чоловіка, що йшов стежкою, поставила відро й побігла до хвіртки в живоплоті.

— Та це ж ти, Жак!—гукнула.

Жак підвів голову. Йому нещодавно минуло двадцять шість років. Він теж був високої статури, чорнявий, з красивим округлим обличчям, що його псували хіба дуже розвинені щелепи. Густе волосся, кучеряве, а також вуса були такі густі та чорні, що підкреслювали ще більше блідість обличчя. Можна було б сказати, що це панич якийсь, беручи на увагу ніжний колір обличчя та добре поголені щоки, коли б не було невитравних ознак, які накладає професія машиніста, коли б не жовтявий від мастива колір рук, проте маленьких і граціозних.

— Добривечір, Фльоро, сказав він просто.

Але очі його, великі й чорні, де сяяли золоті іскринки, мов укрились рудуватою поволокою, втрачаючи свій блиск. Він закліпав і одвернувся, мов замішавшись одразу й, очевидно, почував себе дуже погано. Інстинктивно він подався навіть трохи назад цілим тілом.

Фльора стояла нерухомо, дивлячись просто на нього й помітила це мимовільне замішання, що опановувало його кожного разу, коли він бачив жінку й не міг перебороти це почуття. Щоб замаскувати його, Жак запитав Фльору, чи дома її мати, хоч добре знав, що вона хвора й не виходить. Фльора відповіла рухом голови й осторонилась, щоб він ввійшов у хвіртку, а потім мовчки повернулась до колодязя гордовитою ходою, високо піднісши голову.

Жак швидко перейшов городом і ввійшов у хатину. Там, у першій кімнаті, що разом правила й за кухню, де їли й спали, сиділа тітка Фазі—так називав її він ще змалку—самітна, біля столу, на плетеному стільці й ноги їй були вкриті старенькою хусткою. Це була перва сестра його батька, з родини Лянтьє, його хрещена мати. Коли йому було шість років, вона взяла його до себе, бо батько й мати його виїхали з Пляссану до Парижу. Він тоді лишався в Пляссані й трохи згодом

тітка Фазі віддала його до ремісничої школи. За це він був їй завжди вдячний і казав, що лише завдяки їй він вибився в люди. Прослуживши два роки в Орлеанській залізниці, він став за машиніста першого розряду в Компанії Західніх залізниць. Там він зустрів хрещену мати, що вдруге вийшла заміж за залізничного сторожа Мізара й жила з двома дочками від першого шлюбу мов у пустелі на цьому перехресті Мофра. Колись красива, ставна й міцна жінка, тітка Фазі, хоч і мала лише сорок п'ять років, здавалась шістдесятилітньою: вона схудла, пожовкла й весь час била її пропасниця.

Побачивши Жака, дуже зраділа.

— А це, ти, Жак! От несподіванка!

Він поцілував її в щоки й з'ясував, що має несподівано два дні відпустки: у «Лізети»—а це був його паровіз—поламався гонок сьогодні ранком, у Гаврі. Одремонтують не раніш, як за двадцять чотири години, так що він стане на роботу лише завтра ввечері на швидкий потяг о шостій годині сорок хвилин. Отже, йому й захотілось побачити тітку Фазі. Він переночує тут і повернеться завтра ранком із потягом о сьомій годині двадцять шість хвилин. Тримаючи її руки в своїх, Жак казав, як схвилював його останній лист її.

— Так, хлопче, погані мої справи, погані... І гаразд зробив ти, що відчув, як я бажаю тебе бачити. Однак я знаю, як ти обтяжений роботою й не наважувалась просити, щоб ти мене відвідав. Тепер, коли вже ти прийшов, я маю багато, багато дечого сказати тобі.

Вона замовкла й боязким поглядом глянула в вікно. Хоч уже й сутеніло, все ж по той бік колії видно було чоловіка її, Мізара, в сторожівні, збитій із дощок. Такі будки розміщено що п'ять або шість кілометрів і з'єднані вони телеграфними апаратами, щоб забезпечити правильний рух потягів. Його жінка, а пізніше Фльора, обслуговували шляґбавм, а Мізар був участковим сторожем.

Тітка Фазі, мов боячись, що чоловік її почує, казала тихо-тихо, й тіло все їй тремтіло:

— Я переконана, що він мене отруює.

Жак аж схопився з несподіванки, і очі його, звернені теж у вікно, вкрилися знову рудуватою поволокою, втрачаючи звичайний чорний блиск із золотими іскринками.

— Та що ви, тітко Фазі, що ви! прошепотів він. На вигляд він такий лагідний та плохенький.

Ось промчав мимо Гаврський потяг і Мізар вийшов із будки, щоб закрити дорогу. Поки він переводив підойму й ставив червоний сиґнал, Жак пильно вдивлявся в нього. Це був чоловічок невеличкий зростом, худорлявий, з рідким волоссям і бородою, що починали сивіти, зморшкуватий, прибитий. Разом із тим він був мовчазний, уступливий, негнівливий і запобігливий перед начальством. Виставивши червоний сигнал, Мізар повернувся в будку, щоб занотувати в щоденнику час, коли пройшов потяг, і щоб натиснути два електричні вимикача: один давав вільний проїзд на попередній участок, а другий повідомляв дальший участок, що потяг вийшов.

— Ти не знаєш його, казала далі тітка Фазі. Я певна, що він дає мені якусь отруту. Я ж була така міцна, могла б його одразу розчавити, а тепер, він, отаке ледащо, мене зводить.

Рада, що має з ким душу розважити, Фазі розповідала далі хрещеникові, з почуттям приглушеного, боязкого незадоволення. Де в неї були очі в той день, коли вона вийшла за такого хитрого лиса, без шеляга за душею, за скнару, бувши на п'ять років старша й із двома дочками—одній шість років, а другій вісім. Ось уже десять років з того часу минуло, і жодної не було години, коли б вона не жалкувала за це: доводиться в злиднях жити, мов у вигнанні, в цьому північному закутку, де їй завжди холодно, до смерти нудно й ні з ким і побалакати,—навіть сусідки тобі немає. Мізар спочатку був робітник-прокладник залізниці, а тепер як сторож одержує тисячу двісті франків на рік; а їй спочатку платили п'ятдесят франків на місяць за нагляд над шляґбавмом—цю роботу тепер робить Фльора. Отаке минуле, отаке майбутнє й ніякої надії. Жити й умерти в цій цюпі, за десятки верстов від людського

житла. Тітка Фазі однак не казала про свої втіхи—це було, поки вона захворіла: чоловік її працював тоді на колії, накладаючи баляст, а вона з дочками обслуговувала шлягбавм. Від Руану до Гавру на цілій залізниці вона мала репутацію дуже красивої жінки й залізничні інспектори вчащали до неї; навіть дійшло до суперництва між двома дистанціями, й кожна з них намагалась поширити свою інспектуру на Мофра. Чоловік не був ніколи на перешкоді, з усіма був чемний, виїздив і повертався, мов нічого не помічаючи. Але ці втіхи скінчились і протягом тижнів і місяців сидить вона на цьому стільці, самітна, й тіло її час від часу сохне й тане.

— Кажу тобі, додала вона, тепер він узяв мене в роботу й дійде свого, хоч який він нікчемний .

Раптовий дзвінок примусив її знову звести неспокійний погляд на вікно. Попередній пост повідомляв Мізара, що йде потяг із Парижу; стрілка сигнального апарату в будці, приміщена біля вікна, нахилилась у напрямку руху потяга. Зупинивши електричний дзвінок, Мізар вийшов із будки й дав два сигнали ріжком. Фльора закрила тоді шлягбавм і стала біля нього, тримаючи сигнальний прапорець у шкуряній піхві. Потяга ще не було видно, бо мчав він за поворотом, але чутно було дедалі більший гуркіт. Він промчав шалено швидко й хатина залізничного сторожа задвигтіла; здавалось зірве й понесе її шалений вир. Фльора повернулась на город, а Мізар, закривши путь за потягом, одкрив її у протилежному напрямку, натиснувши на підойму червоного сигналу; новий бо дзвінок з переміщенням стрілки повідомив його, що потяг, який п'ять хвилин тому був тут, дійшов дальшої будки. Мізар повернувся в будку, повідомив сусідні пости, записав час, коли пройшов потяг і чекав чергового потяга. Щодня протягом двадцятьох годин Мізар робив цю роботу; там він жив, там він їв, ніколи й не заглядаючи в газету й можливо ні про що не думаючи, якщо тільки могла ще думати його плеската голова.

Жак, що колись брав на кпи свою хрещену мати з приводу розбрату між залізничними інспекторами, ледве стримуючи усмішку, запитав:

— Може це ревнощі?

Тітка Фазі здвигнула плечима й теж не могла не усміхнутись—обличчя її оживилось.

— Та що вже й казати, хлопче мій! Хіба він може ревнувати! Йому це все було байдужісінько, аби я не витрачала копійчини.

Потім, здригаючись у нападі пропасниці:

— Ні, ні, це його ніколи не цікавило. Його обходять лише гроші. Ми посварилися з ним, скажу тобі, через те, що я не хотіла йому дати тисячу франків— мені одписав їх торік тато. Мізар тоді грозився, казав, що це мені так не минеться, і я занедужала. І з того часу, саме з того часу я й занедужала...

Жак розумів, що вона хотіла цим сказати й, вважаючи, що підозри тітки Фазі є наслідок недуги, хотів розвіяти їх. Але вона вперто казала своє, як людина цілком переконана. Тому він, кінець-кінцем, зробив таку пропозицію:

— Нічого немає простішого, щоб покласти край цим побоюванням. Дайте йому ці тисячу франків.

Тітка Фазі підвелась і розгнівано вигукнула.

— Мої тисячу франків! Та ні за що на світі! Краще вмерти... Я їх добре приховала, добре. Хоч усю хату перекиньте, а не найдете. А він усюди нишпорить: я чула вночі, як він обстукував стіни. Шукай собі, шукай! Мені приємно бачити розчарування на його обличчі, навіть легшає мені через це... Побачимо, хто з нас перший ґиґне—він чи я. Тепер я не довіряю ні на кого, й не їм нічого, до чого він доторкався. А коли б я вмерла, все одно він не матиме моїх тисячу франків— хай краще в землі лишаться.

Вона знову опустилась на стілець, виснажена, перелякана новим звуком ріжка. На цей раз Мізар сигналізував про потяг на Гавр. Хоч тітка Фазі вперто не хотіла давати Мізарові гроші, все ж вона відчувала перед ним острах, дедалі більший, острах велетня перед комахою, що його точить.

Потяг, що вийшов із Парижу о дванадцятій годині сорок п'ять хвилин, надходив із громохким шумом. Чутно було, як він вийшов із тунелю й дихав на поля.

Ось він промчав із швидкістю урагану, з громом і гуркотом коліс і вагонів.

Жак дивився в вікно й бачив, як швидко пробігали скляні чотирикутники, де з'являлись профілі пасажирів. Щоб розважити тітку Фазі, Жак сказав жартома:

— Ось ви, мамо, скаржитесь, що в цій пустелі нікого не бачите. Але ось вам і гості!

Вона спочатку не зрозуміла й здивовано:

— Які гості?.. А, це ти про пасажирів, що проїхали. З них не багато користи. Ми їх не знаємо, та й побалакати з ними важкенько.

Жак жартував далі:

— А мене ж ви знаєте й бачите, як я проїжджаю.

— Правда, тебе я знаю, знаю, коли твій потяг проходить і кожного разу чекаю, як мчить твій паровіз. Але ти дуже швидкий. Учора ти привітав мене рукою, отак. Та я не встигла відповісти. Ні, з таких гостей мало користи.

А проте тітка Фазі замислилась про цю безліч люду, яку щодня мчали перед нею потяги туди й сюди, тимчасом, як вона сиділа тут самітна серед тиші, і дивилась на залізничну колію вже оповиту пітьмою. Поки вона була здорова й могла ходити всюди й стояла з прапорцем біля шляґбавма, ні про що таке й не думала. Невиразні думки, що їх ледве й передати, снувались у неї в голові лише з того часу, як довелось їй цілими днями сидіти на цьому стільці, думаючи лише про боротьбу з чоловіком. Тітці Фазі здавалось якимось дивним це її життя в цій пустелі, де ні з ким і побалакати, тимчасом як удень і вночі повз неї проїздило стільки чоловіків, стільки жінок, в гуркоті потягів повним ходом, так що аж хатина двигтіла. Безперечно, проїздили тут люди всіх націй, і французи й чужоземці, люди, що приїхали з дуже далеких земель, бо ніхто тепер не сидить у себе вдома, і всі народи, як кажуть, зіллються скоро в один. Так, це буде справжній прогрес—усю люди брати й усі вони мчать у країну блаженства та щастя. І Фазі рахувала пасажирів, беручи пересічне число в вагоні: але цифри були вже дуже великі й не сила була їй обчислити. Інколи здавалось їй

що пізнає вона декого з пасажирів: помітила вона одного пана з русявою бородою—мабуть англієць—який їздив щотижня до Парижу. Помітила вона й даму невеличку на зріст, яка завжди проїздила щосереди й суботи. Але за такої блискавичної швидкости непевна була вона, що це ті самі особи. Всі обличчя зливались, змішувались, ототожнювались, зникаючи одне в одному. Хвиля люду котилась, не залишаючи жодних слідів. А особливо сумно було тітці Фазі, коли думала вона, що в цьому безперервному вирі, де витрачається стільки грошей на веселі подорожі, серед цієї неспокійної юрби, жодна людина не знала, що тут у цій кімнаті смерть загрожує їй, тітці Фазі; ба навіть, коли б одного вечора чоловік убив її, потяги мчали б туди й сюди біля самого її трупа й нікому не спадало б і на думку, що сталось убивство в цій самітній хатині.

Фазі пильно дивилась у вікно й у небагатьох словах підсумувала все те, що відчувала дуже неясно, щоб передати це докладніше.

— Звичайно, це прекрасний винахід. Їздити дуже зручно, та й люди мов розумніші стають... Але звірі лишаються звірями, і хоч яку хитромудру штуку вигадають, все ж там у глибині причаївся дикий звір.

Жак кивнув знову головою, подтверджуючи, що думає так, як і вона. Він дивився на Фльору, яка одкривала шляґбавм, бо їхав віз із каменярні, з двома величезними брилами. Шлях цей обслуговував виключно каменярні Бекура, так що вночі шляґбавм замикали на замок і рідко коли будили Фльору, щоб пропустила запізнілих. Побачивши, що Фльора весело розмовляє з молодим чорнявим каменярем, Жак здивувався.

— Невже Кабіш захворів? Замість нього з возом іде двоюрідний брат Люї. Ви часто бачитеся з цим бідолахою Кабішем?

Тітка Фазі, не відповідаючи, розвела руками й тяжко зідхнула.Минулої осени тут сталась ціла драма, що теж, звичайно, вплинула на здоров'я її: молодша дочка Люїзета, що була покоївкою в мадам Бонегон, у Доанвілі, втекла відти одного вечора; несамовита, виснажена, прибігла до свого жениха Кабіша, що живе в хатині

серед лісу й там умерла. Ходили чутки, мов Ґранморен ізґвалтував її, але ніхто не смів казати про це відверто. Навіть сама мати,—а вона знала всі подробиці,—не любила згадувати про це. Однак, кінець-кінцем, вона відповіла Жакові.

— Ні, Кабіш до нас більше не ходить. Він тепер вовком живе. Сердешна Люїзета! Вона була така ніжна, лагідна, чепурненька. Як вона мене любила! Напевно тепер була б доглядала мене. А щодо Фльори, то, звичайно, я не можу скаржитись на неї, але в неї мабуть не всі клепки дома. Вона завжди хоче робити по-своєму, зникає з дому на цілі години. І гордовита, до того ж і язиката. Все це дуже, дуже сумно.

Слухаючи тітку, Жак стежив за каменярем, що саме тепер переїздив через колію. Колеса вперлись у рейки й каменяр підганяв коней пугою, а Фльора допомагала йому, гейкаючи на коні.

— Коли б чого доброго ще потяг не наскочив, сказав Жак. Розбилось би все до щенту.

— Ні, сказала тітка Фазі, цього нічого боятись. Фльора інколи чудненька буває, але свою справу знає й пильно стежить... Ось уже п'ять років, що ми тут, і жодного нещасного випадку. А перед тим тут роздавило одного чоловіка. За нашої пам'яті якось зарізало корову й потяг мало не зійшов із колії. Бідолашна тварина! Тулуб її лишився тут, а голову найшли аж біля тунелю. Ні, щодо Фльори, то на неї можна цілком покластись.

Віз щасливо переїхав і чутно було його гуркіт здалека, коли колеса важко заскокували в вибоїни. Тітка Фазі повернулась до своєї звичної теми—до стану здоров'я власного та інших.

— А ти, як ся маєш тепер? Добре? Пригадуєш, як ти хворів, у нас, і як лікар не міг розпізнати анічогісінько.

Знову в очах у Жака пройшли тривожні тіні.

— Я добре почуваю себе, тітусю.

— Добре? І все оте пройшло, цей біль, що стискував тобі череп, за скронями, й наступи гарячки й напади суму, коли ти ховався од усіх, мов дикий звір?

Що далі казала тітка, то більше замішувався Жак; йому стало до того ніяково, що він навіть раптом перепинив:

— Запевняю вас, що почуваю себе добренно... Цілком здоровий, жодних нападів.

— Ну, то й краще, любий мій... Все одно, хоч би ти й був недужий, із цього мені не легше. А потім, коли ж і здоровому бути, як не в твої роки. Здоров'я це велике діло. Прехороше ти зробив, що оце прийшов мене одвідати, замість іти куди розважитись. Чи не так? Ти з нами повечеряєш, а спати ми покладемо тебе на горищі, поряд із кімнатою Фльори...

Сиґнал ріжком перебив знову їй розмову. Тимчасом уже на дворі стало зовсім темно, так що коли вони повернулись до вікна, то побачили лише неясну постать Мізара, що розмовляв із якимось чоловіком. Пробило шість годин і він передавав свій пост нічному черговому. Саме тепер він був, нарешті, вільний по дванадцятьох годинах, що просидів у своїй будці, де був лише маленький стіл під поличкою з апаратами, стілець, залізна грубка—вона так розжарювалась, що доводилось увесь час тримати двері одчинені.

— Оце він уже йде додому, прошепотіла тітка Фазі злякано. Потяг, що його попереджував сиґнал, наближався. Це був дуже важкий і довгий потяг, і гуркіт був такий, що Жакові довелось нахилитись ближче до тітки: він бачив її страждання й хотів полегшити їх.

— Слухайте, мамусю, якщо в нього справді кепські наміри, то, можливо, він зупиниться, якщо й я буду причетний до цієї справи. Ви добре зробили б, коли б довірили мені вашу тисячу франків.

Вона знову розсердилась.

— Мою тисячу франків? Ні тобі, ні йому! Радше вмру, а не віддам.

У цю мить промчав потяг із такою швидкістю, мов хотів змести все на своєму шляху. Хатина тремтіла, мов понята. бурею. Цей потяг, що йшов на Гавр, був переповнений пасажирами, бо завтра в неділю улаштовували в Гаврі велике свято, спускали великого пароплава. Не зважаючи на швидкість руху, в освітлені вікна видно

було, що народу там повнісінько—цілий ряд голів, щільно притиснених одна до одної, кожна зі своїм профілем. Один ряд зникав і натомість одразу поставав новий. Скільки люду! І ще, та ще безкраю, цілий натовп, серед гуркоту вагонів, свистків паровозних, телеграфних дзвінків і бамкання сигнальних дзвонів. Все це являло собою мов велике тіло, що як велетень простягся на землі, голова в Парижі, хребці вдовж колії, а руки та ноги—на розгалуженнях, що закінчуються в Гаврі та інших кінцевих станціях. І все це мчало, механічно, тріюмфуючи, йдучи в майбутнє з математичною точністю, і цілком ігноруючи поодиноку людину з прихованими, але завжди живими в ній стимулами—пристрастю та злочином.

Фльора перша ввійшла в хату. Засвітила лямпу, маленьку гасову лямпку, без дашка й поставила її на столі. Жодного слова не сказала вона, ледве скинула погляд на Жака, що стояв спиною до неї, дивлячись у вікно. На плиті стояв гарячий суп із капустою. Фльора саме поставила його на стіл, коли ввійшов Мізар. Він ані трохи не здивувався, побачивши тут Жака. Можливо, бачив, як той ішов сюди. В усякому разі Мізар не виявив жодного зацікавлення, й не розпитував ні про що. Стиснули руки, дві слові привітання й годі. Жакові самому довелось знову розказати про те, як зламався гонок у паровоза й як йому спало на думку відвідати свою хрещену мати й переночувати в неї. Мізар тільки злегка похитував головою, немов кажучи, що все це гаразд. Сіли їсти, вечеряли, не поспішаючи, спочатку мовчки. Тітка Фазі, що з самого ранку не спускала з очей кастрюлі, де варився суп із капустою, згодилась, щоб їй налили тарілку. Але, коли чоловік підвівся, щоб дати їй залізистої води, бо Фльора забула зробити це, й поставив карафу з водою, де було кілька гвіздків, Фазі й не доторкнулась до неї. Мізар, цей тихенький чоловічок, такий прибитий, що часто кашляв недобрим кашлем, здавалось, не помічав тривожних поглядів тітки Фазі, що ввесь час стежила за його найменшими рухами. Коли тітка Фазі попрохала солі—а її на столі не було—він сказав, що краще не їсти багато

соли, бо через це може бути гірше; але він пішов, дістав ложку соли й тітка Фазі взяла її без якогобудь недовір'я, бо сіль, казала вона, очищає все. Потім розмовляли про погоду, що ось кілька днів була дуже тепла, про потяг, що зійшов із колії біля Маром. Жак дедалі більше переконувався, що тітка Фазі має невідступні ідеї, бо не помічав він нічого підозрілого в цьому маленькому запобігливому чоловічку з невиразним поглядом. Так сиділи коло столу понад годину. Двічі, почувши ріжок, Фльора виходила на мить. І мчали потяги, аж чарки на столі підстрибували. Але ніхто не звертав на це жодної уваги.

Знову почувся сиґнал ріжком і на цей раз Фльора, що встигла вже прибрати на столі, пішла й не повернулась. Вона лишила матір і чоловіків за столом, де стояла чимала пляшка сидру. Так вони просиділи ще півгодини. Потім Мізар, що його очі з деякого часу крадькома обслідували один із кутків кімнати, взяв капелюха й вийшов, давши на добривечір. Він тишком ловив рибу в сусідніх ручаях, де водились чудові угрі й ніколи не лягав спати, не поглянувши на свої вудки.

Скоро він вийшов, тітка Фазі пильно подивилась на Жака.

— Ну, що? Переконався? Ти бачив, як він позирав отуди в куток. Він уявляє, що я заховала гроші отам за горщиком із маслом... Я добре його знаю—напевно цієї ночі прийде нишпорить за горщиком, чи немає там грошей.

Обличчя їй спітніло, все тіло тремтіло.

— Ось мені знову гірше. Він отруїв мене. А в роті так гірко, мов я їла старі заржавілі копійки. Але ж я нічого не їла з його рук. Та хіба вбережешся? Цього вечора я не можу сидіти більше, краще лягти. То прощай, синку, бо ти поїдеш о сьомій годині двадцять шість хвилин, а це для мене ще дуже рано. Ти прийдеш ще до нас. Сподіваймось, що буду ще жива.

Жак допоміг тітці Фазі дійти в її кімнату, де вона й заснула, бувши потомлена. Лишившись на самоті, Жак вагався, чи не піти й йому теж спати на сінник, що на горищі. Але було лише три чверті на восьму,

можна ще виспатись. І він теж вийшов, а маленька лямпка самітно світила в порожній оспалій хатині, що здвигалась час від часу від гуркоту шалених потягів.

На дворі Жака вразила теплота повітря. Мабуть ізнову буде дощ. На небі розпістерлась молочно-біла, одноманітна хмара, а місяць уповні, що ховався за нею, освітлював усе небо червонастим світлом. Добре було видно навколо, пагірки, дерева, що визначались чорними обрисами в цьому одноманітному, мертвому освітленні, мов світло нічника. Жак пішов городом, а відти хотів піти Доанвільським шляхом, що був не такий стримкий. Але, поглянувши на самітній будинок, що стояв навскоси по той бік залізниці, він змінив свій напрямок, перейшов колію через хвіртку, бо шлягбавм уже був замкнений на ніч. Він добре знав цю будову, бачив її кожного разу, їхавши потягом, крізь гуркіт і здроги паровоза. І вабив його до себе цей будинок, але чому, він сам не знав. У нього було якесь невиразне почуття, що будинок цей щось значитиме в його житті. Кожного разу, коли під'їздив, боявся, що не побачить уже його на тому місці, а бачивши, що він стоїть, як і раніш, мав неприємне почуття. Ніколи не помічав, щоб вікна або двері були там одчинені. Все, що він знав про цей будинок—це те, що він належав Гранморенові, а цього вечора йому страшенно захотілось ближче поглянути на нього, щоб дізнатись чогось більше.

Довго простояв Жак на шляху, перед ґратами. Одходив назад, ставав навшпиньки, щоб краще було видно. Колія була прокладена через садок, і перед будинком лишався тільки невеличкий квітник, обкладений камінням; а по той бік була чимала площа, обсаджена живоплотом. Будинок цей був надзвичайно сумний, залишений усіма, в червонуватому освітленні цієї тьмяної ночі; Жак хотів уже геть піти, бо його аж морозом всипало, коли помітив у живоплоті дірку. Подумав, що буде боягузом, як не піде подивитись ближче й проліз у дірку. Серце йому билось... Коли ось, проходячи повз маленьку напівзруйновану оранжерію, він побачив, що хтось сидить карачки—і зупинився.

— Як? це ти? вигукнув він здивовано, впізнавши Фльору. Що це ти робиш тут?

Вона теж здивувалась, побачивши його. Потім спокійно сказала:

— Бачиш сам, збираю вірьовки. Тут залишено чимало вірьовок і вони погниють, не даючи нікому користи, а мені завжди вони потрібні. От я й прийшла по них.

І справді, сидячи на землі, вона розплутувала вузли, перерізуючи великими ножицями, коли не могла дати собі ради.

— Власник, значить, сюди не навідується? запитав Жак.

Фльора зареготала.

— Щеб пак! Після штуки з Люїзетою Ґранморен і носа не наважиться показати в Мофра. Можна любісінько взяти його вірьовки.

Жак деякий час стояв мовчки, думаючи про трагічну історію, що про неї нагадала Фльора.

— І ти віриш тому, що розповідала Люїзета? Віриш, що він приставав до неї, а вона одбивалась і поранила себе?

Переставши сміятись, Фльора суворо сказала:

— Люїзета не з брехливих була, і Кабіш теж. Кабіш—це мій приятель.

— Може твій полюбовник тепер?

— Хто? Він? Ні, це ні в якому разі. Він мій приятель. А полюбовників у мене немає, та й не хочу я їх.

Вона підвела свою міцну голову, з навислим низько на чоло русявим волоссям; і ціла постать її, міцна й гнучка, свідчила про дику силу волі. Недурно ходили про неї всякі леґенди. Розповідали чудеса про її силу, про те, як вона рятувала людей; одного разу вона витягла воза, що встряв на колії перед самісіньким потягом; другого разу зупинила вагона, що котився схилом Барантенським; потім ще відігнала роздроченого бика, що біг колією назустріч потягові. Ці героїчні вчинки викликали подив, хлопці залицялись до неї. Спочатку молодь гадала, що це буде легенька справа. Бо часто, мавши вільний час, вона блукала в полі й

відшукавши затишне місце, лягала десь у схові й лежала тихо, дивлячись на небо. Та першим, хто насмілився пристати, вона одразу одбила охоту. Фльора часто купалась цілими годинами в сусідньому ручаї, і хлопці надумали одного разу подивитись, як вона купається. Але, не одягнувши навіть сорочки, Фльора вхопила одного з хлопців та так його набила, що ніхто вже потім не підглядав. Казали також про якусь історію з стрілочником на Дієпській колії по той бік тунелю. Деякий час вона мов би ласкаво дозволяла залицятись Озілеві, порядному парубкові, років тридцятьох, але коли він одного вечора хотів її взяти силою, вона ледве не вбила його, огрівши здоровенною ломакою. Це була незайманниця, козир-дівка, що трималась далі від чоловіків. Можливо, через це й ходили чутки, що в неї не всі клепки дома.

Хоч Фльора й сказала, що не хоче полюбовників, Жак не переставав кпити.

— Так значить ти розбила глечик із Озілем? А мені казали, мов ти щодня бігала до нього тунелем на побачення.

Фльора знизала плечима.

— Щеб пак, з Озілем! Інша справа з тунелем. Це мені було до вподоби. Бігти два з половиною кілометри в пітьмі, знаючи, що тебе може задавити потягом, коли схибнеш... Цікаво, як потяги там гудуть і гуркотять. А щодо Озіля, так він мені докучав лише. Мені треба не такого, як він.

— Так, виходить, тобі когось таки треба?

— Та що я знаю? Гадаю, ні, ні!

Вона знову зареготала, але все ж замішалась і почала уважненько роздивлятись вузол, що його не могла розплутати. Потім, не підводячи голови, й мов дуже поглиблена в роботу, запитала:

— А в тебе нікого ще немає?

Жак засмутився. Одвів очі вбіч, і занурив погляд кудись далеко, далеко в пітьму ночі.

Відповів коротко:

— Ні.

— То значить так, казала далі. Мені розповідали,

що ненавидиш жінок. І я знаю тебе не з учорашнього дня—ніколи ти не сказав мені ласкавого слова. Чому це, ну?

Жак мовчав, і Фльора наважилась облишити вузол і глянула на нього.

— Невже ти тільки й милуєшся в своїй машині? Знаєш, над цим уже кпити починають. Кажуть, що ти завжди чистиш паровоза, щоб аж вилискував... Мов немає в тебе нікого іншого пестити. Я кажу тобі це, бо ставлюсь дружньо до тебе.

Він дивився тепер на неї в блідому освітленні лютневого неба. Пригадував її ще зовсім маленькою,— і тоді вона була свавільна й дика—але кидалась просто на шию йому, скоро він приїздив, і казала, що любить його. Потім він не бачив її довгий час, і коли повертався—то це була вже дорослiша дівчинка. Але теж стискувала його в своїх обіймах, дедалі більше турбуючи його вогнем своїх ясних очей. Тепер це була достигла жінка, розкішна, привабна, й, безперечно, вона любила його, з давніх часів, з самого дитинства. Серце билось йому міцніше, йому здавалось, що саме на нього вона чекала. Якось сплутались думки в голові й кров прилила в жили; перша думка була бігти кудись, і щось душило й мучило дедалі більше. Так завжди в таких випадках він мов божеволів і в очах ставало червоно.

— Чого ж ти стоїш? сказала. Сідай но.

Жак вагався. Але ноги йому одразу помліли, потреба кохати взяла гору й він сів біля неї на купу вірьовок. Не міг слова мовити, в горлі пересохло. А Фльора, звичайно, така гордовита й мовчазна, тепер щебетала не вгаваючи, весело й дзвінко.

— Бачиш, мати помилку зробила, що вийшла за Мізара. Це їй дасться в знаки. Щодо мене, так мені байдужісінько, бо в мене є свої справи. А потім, кожного разу, коли я втручаюсь у їхні сварки, мати каже мені йти спати. Ну, хай сама раду дає. Я й не живу там. Маю на думці щось і може це придасться пізніше. Знаєш, я бачила, як ти проїздив сьогодні ранком на своєму паровозі. Я була там, у тих кущах. Але ти ніколи й не по-

дивишся... Я тобі скажу пізніше, про що я думаю, не тепер, а пізніше, коли будемо ми зовсім приятелі...

Ножиці впали додолу, а Жак, мовчазно взяв її руки в свої. Задоволена, вона дозволила це. Але, коли він підніс її руки до своїх гарячих уст, у ній прокинувся протест незайманниці. Войовниця повстала, дика, готова до бою при цій першій зустрічі з самцем-чоловіком

— Ні, ні! Облиш мене. Не хочу. Сиди тихо й побалакаємо. Ви, чоловіки, про це тільки й думаєте. От, коли б я могла тобі повторити все те, що розказала мені Люїзета в Кабіша в день своєї смерти... Проте, я й без того вже багато знала про Ґранморена, бо я бачила, які капості робив тут із дівчатами... Є тут одна пані, що й не подумав би на неї ніхто, він її й заміж видав...

Жак не слухав її та й не міг слухати. Він стиснув її в бурхливій обіймі, міцно цілуючи просто в уста. Вона скрикнула, але радше не крик то був, а зойк скарги, такий ніжний, глибокий, що в ньому виливалось довгий час приховане почуття. Все ж вона опиралась, пручалась, інстинктивно боролась. Але вона хотіла його й хотіла бути переможеною. Мовчки, притиснувшись грудьми й важко дихаючи, боролись і кожен хотів бути зверху. Був момент, коли здавалось, що ось-ось переможе Фльора: ледве не поклала його під себе, до того він уже знервувався. Але він схопив її за горло, розірвав корсетку. Її груди, міцні й збуджені боротьбою випорснули й у півтьмі визначались молочною білизною. І Фльора впала на спину, переможена, знесилена, готова віддатись.

Тоді, замість узяти її, Жак задихаючись зупинився, й дивився на неї. Мов наступ божевілля найшов на нього, він дико дивився навкруги, мов шукаючи якої зброї, якоїсь каменюки, чогось, щоб можна було вбити її. Його погляд зупинився на ножицях, що вилискували між вірьовками. Він схопив їх і намірявся вже всадити їх у розкриту шию, між білих грудей із рожевими пипками. Але смертельний холод поняв його й він кинув їх геть і втік несамовитий, а Фльора лежала,

закривши очі й думала, що Жак розсердився за її упертість.

Жак біг у темряву сумної ночі. Швидко стежкою збіг він на пагірок і відти в вузьку лощину. Камені, збиті ногами, котились з гуркотом і це лякало його; тоді він метнувся ліворуч у чагарники, потім біг праворуч, там, де було вже рівно. Раптом він наскочив на огорожу, що була вздовж колії: підходив потяг, грюкаючи колесами й освітлюючи далеко ліхтарями; спочатку Жак нічого не розумів і застиг нерухомо. А, та це ж та нестримана хвиля люду, що їдуть собі спокійно, тимчасом як він зазнає смертельної муки! Знову побіг, здерся на пагірок, зійшов у лощину. Хоч куди він біг, завжди натрапляв на колію, яка була або внизу в глибоких вирізах між ярами, або на насипах, що мов велетенські барикади закривали горизонт. Ця пустельна місцевість, перерізана пагірками й лощинами, була мов лабіринт, де він безпорадно метався, серед сумних необроблених полів. Протягом кількох хвилин біг він із гори, коли побачив перед собою чорний круглий отвір, розкриту пащу тунелю. Потяг із ревом і свистом у цю мить ускочив туди, лишивши по собі здроги землі, що розходились далеко навколо.

Жак, не в силі стояти, упав на землю біля самих рейок і ридма ридав, лежачи на животі й зануривши обличчя в траву. Так, це знову повернулась до нього ця жахлива хвороба. А він вважав себе за здорового. Бо хотів же він щойно вбити дівчину. Вбити дівчину, вбити дівчину—мов щось нашіптувало йому в вуха з самого дитинства, й бажання зробити це дедалі ставало непереможним, шаленим... Інші парубки, доходячи стиглости, мріють узяти дівчину, а в нього була невідступня мрія—вбити жінку. Так, він не буде обманювати самого себе—схопив він ножиці, щоб всадити їх у тіло, скоро побачив це тіло, це горло, тепле, м'яке. І не тому, що вона опиралась, ні—насолоди ради. Йому хотілось убити, так хотілось, що коли б він тепер не вп'явся в траву руками, то повернувся б туди, побіг би, щоб убити її. Убити Фльору, що виросла на його очах, убити цю дикунку, що так його кохала палко, як він цього

переконався! Пальці вп'ялись у землю й ридав він ридма, зі стогоном безпорадного відчаю.

Все ж він хотів заспокоїтись, усвідомити собі все. У чому ж ріжниця між ним та його однолітками? Про це запитував він себе ще там, у Пляссані, в ранній молодості. Мати його, Жервеза, була ще дуже молода, як він народився—всього лише п'ятнадцять із половиною років їй минуло. Але Жак був другим, а першого Кльода мала вона на чотирнадцятому році. І все ж, на жодному з його двох братів, ні на Кльоді, ні на Етьєні, що народився пізніше, не відбивалось те, що мати була недостиглою дівчинкою, а батько — хлопчиком такого самого віку. Батько його, красунь із виду, Лянтьє недобре мав серце, й чимало довелось Жервезі поплакати через це. А може й у тих братів є своя недуга, тільки не признаються вони; особливо може старший—він так хотів стати великим художником, так завзято працював, що його вважали за півбожевільного. Взагалі ціла родина Лянтьє була не зовсім здорова, багато з них мали наступи тоскноти. Він сам інколи добре почуває її, цю спадкову тоскноту. І не те, щоб у нього здоров'я було плохе; якщо був час, коли він дуже схуд, то це через хвилювання й сором за свою недугу; він раптом утрачав психічну рівновагу, мов розбивалось щось і вилітало геть його «я» в хмарах мороку й туману, що в ньому перекручувалось усе. Він тоді не володів собою, а був під владою м'язнів своїх, під владою дикого звіра, що сидів у ньому. І ще ж він не пив; навіть не дозволяв собі й маленької чарочки горілки, бо помітив, що після невеликої навіть дози алькоголю починався цей наступ божевілля. Тоді спадало йому на думку, що це є розплата за гріхи інших, за гріхи батьків, дідів, що зловживали питвом. Цілі покоління п'яниць із отруєною кров'ю, повільне отруєння—ось що доводило його до стану дикого лісовика, що полює на жінок і їсть їх.

Жак, спершись на лікоть, думав про все це й дивився на чорну пащу тунелю, і знову судорожний плач пройняв його всього, він упав на траву, бився головою об-землю, стогнучи від болю. Так, він хотів убити Фльору,

убити! Ця думка знову повстала в ньому, гостра, жахна, мов би ті ножиці врізались у його тіло. Жодні міркування не могли його заспокоїти: так, він хотів її вбити і вбив би, коли б вона сиділа тут перед ним, розхристана, з розкритою шиєю. Пригадав, що йому було шістнадцять років, коли вперше найшло це на нього; одного вечора грався він із дівчинкою сусіди, молодшою на два роки проти нього: вона якось упала, він побачив її ноги й тоді так роз'ятрився, що мало не вбив її. І року не минуло, пригадував далі, він нагострив ножа, щоб всадити його в горло іншій дівчині, маленької русявки, яка проходила кожного ранку повз їхню хату. Шия в неї була пухкенька, рожева, й він намітив уже, куди всадити ножа—там, де рудувата родинка, під вухом. Потім ще були, багато було, жахна низка дівчат і жінок, що їх він теж хотів убити; це були жінки, що з ними він випадково зустрічався на вулиці, або сусідки. Особливо згадує він одну,—це було молоде подружжя,—що сиділа поруч нього в театрі й сміялась так голосно... він мусів утекти з театру, посередині дії, щоб не вительбушити її. Він їх не знав, а тому й не розумів, чому така була лють проти них. І кожного разу раптом проймала його сліпа лють, де-далі більша спрага помститись за колишні кривди, а в чому вони були—цього не міг згадати. Можливо, то було колись дуже давно, і було то те зло, що заподіяли жінки його расі, була то лютість, що назбирувалась і передавалась від самця самцеві після першої зради в глибині печер. І почув жах, підчас наступу, потребу з боєм заволодіти жінкою, скорити її, а потім убити й кинути, так щоб нікому вона не дісталась, ніколи. Мозок перевертався йому, коли він хотів з'ясувати все це, й не міг він дати собі ради; і здавався йому таким безсилим, задерв'янілим його розум, і відчував він глибокий сум людини, що мусить мимоволі допускатись учинків, причина котрих невідома.

Ще один потяг промчав, засліплюючи своїми ліхтарями, і зник у пащі тунелю, — мов грім загримів, де-далі більш затихаючи. Жак підвівся, стримав ридання й стояв із невинним виглядом, немов боявся, що ця

юрба, невідома йому, байдужа й кваплива, могла його почути. Скільки разів після таких наступів, почуваючи себе в чомусь винним, боявся він найменшого шуму. Лише на паровозі своєму почував він себе спокійно, щасливим, ізольованим від цілого світу. Коли паровіз мчав його з шаленим рухом коліс, а він сам тримав рукою регулятора, пильно вдивляючись у колію й стежачи за сигналами стрілочників, тоді Жак ні про що не думав і глибоко вдихав чисте повітря, що обдувало його бурею. Через це й любив він свою машину, так як люблять віддану коханку, що тільки й може дати щастя. Скінчивши професійну школу, він, хоч мав великі здібності, обрав собі професію машиніста, бо вона забезпечувала йому самітність і відвертала від усяких думок; він не був честолюбною людиною й ні про що вище не мріяв. Наприкінці четвертого року був уже на посаді машиніста першої кляси, заробляючи дві тисячі зісімсот франків, що разом із преміяльними за ощадження в паливі та мастиві становило більш, як чотири тисячі. Він бачив, як його товариші, машиністи третьої та другої кляси, які починали роботу на залізниці звичайними майстрами, майже всі поодружувались із робітницями. Це були якісь непомітні жінки, що їх можна було бачити перед від'їздом потягу, коли приносили вони невеличкі кошики з провізією; а честолюбніші з товаришів, особливо ті, що закінчили школу, чекали, поки вислужаться до начальника депа, й не одружувались,— мріяли про жінку з вищої верстви, про жінку з приданим. Щодо Жака, то він тримався осторонь, далі від жінок. Ні, він ніколи не одружився б! І нічого немає в нього в майбутньому, крім цієї бездушної їзди насамоті, без відпочинку. Начальство атестувало його завжди, як першорядного машиніста, що не пив і з дівчатами не гуляв. Товариші брали його часто на кпини за його безпорочне життя; а деякі мовчки співчували, коли на нього находила недуга й тихо сидів він, блідий, з загаслими очима. Майже ввесь вільний час Жак сидів у себе в маленькій кімнатці на вулиці Кардіне, відки видно було Батіньйольське депо, до якого належала його машина. Він замикався там, як чернець

у келії, і сном намагався перебороти вир крови—спав на животі.

Зробив зусилля й підвівся. Не розумів, чому він опинився тут на траві, цієї вогкої туманної ночі зимової. Все навкруги вкривала темрява, лише небо нагадувало собою величезну баню з матового скла, освітлену блідим жовтявим світлом місяця, що десь блукав за хмарами; і все навколо спало в пітьмі сном смерти. Мабуть, уже година дев'ята. Краще повернутись до залізничної будки й спати. І чітко побачив в уяві, як він повертається до Мізарів, іде сходами на горище, лягає на сінник, поряд із кімнатою Фльори, що віддалена звичайною перегородкою з дощок. Вона тепер там, чутно її дихання; знає, що дверей вона ніколи не замикає, отже, можна піти до неї. І знову здроги поняли його тіло, скоро уявив він собі роздягнену дівчину, що спала вільно розпістершись і дихаючи теплотою свого тіла. І знову з судорожним плачем упав він на землю. Він же хотів її вбити, вбити! Задихався, страждав від думки, що може піти в її кімнату й убити її в ліжку. Краще хай не буде жодної зброї в нього, хай зусиллями волі переборе цей потяг, і все ж він знав, що звір-самець, який сидить у ньому, мимо його волі, тихенько одчинить двері й задушить дівчину, збуджений інстинктом помсти за колишні кривди. Ні, ні! Краще перебути ніч десь у полі й не повертатись туди. І раптом підвівшись, Жак побіг. Протягом майже півгодини біг він у пітьмі серед тиші полів, так немов би зграя скажених собак гнала за ним. То вгору біг, то збігав у вузькі лощини. Коли ось перед ним два ручаї; він перейшов їх, закалявшись до стегон. Далі нікуди було йти, бо все поросло густим чагарником. Єдина думка його була бігти яко мога далі, ще далі, щоб утекти від себе, краще сказати, щоб утекти від шаленого звіра, якого почував у собі. Але цей звір був із ним і теж біг швидко. Ось уже сім місяців минуло й здавалось він вигнав геть цього звіра й жив, як живуть усі, а тепер треба знову починати, знову боротись, щоб не накинувся звір цей на першу-ліпшу жінку, яку випадково зустріне. Мертва тиша й пустельність трохи

заспокоювали його, і він думав про життя тихе й самітне, як ця пустеля, де він оце біг, не зустрічаючи нікого. Сам того не помічаючи, Жак очевидно схибив із простого напрямку, бо оббігши далеко круга по пагірках, укритих чагарником, він знову вийшов по той бік залізниці до тунелю. Боячись натрапити на живих людей, він повернув назад. Хотів іти просто, поза пагірком, але зблудив—і знову перед ним була залізнична огорожа, саме біля виходу з тунелю, і проти поросłої травою галявини, де він недавно ридав. Виснажений, стояв він там остовпілий, коли увагу його звернув гуркіт потягу, що виходив із тунелю, спочатку приглушений, дедалі виразніший. Це був Гаврський швидкий потяг, що вийшов із Парижу о шостій годині тридцять хвилин і проходив тунелем о дев'ятій годині двадцять п'ять хвилин; це був той самий потяг, що ним він їздив через два дні на третій.

Спочатку побачив Жак, як освітилась чорна паща тунелю, мов челюсті печі, коли в ній розпалились дрова. Потім із грюкотом і громом вилетів паровіз і мов велике кругле око засліпив своїм переднім ліхтарем, далеко освітлюючи всю місцевість та рейки, що здавались двома вогненними стрічками. Паровіз промчав із швидкістю блискавки, а далі мчали вагони й ясно видно було освітлені вікна з завісами, купе з пасажирами—і все це неслось так швидко, що повставав сумнів, чи справді око бачить те, що воно бачить. І Жак протягом однієї чверти секунди цілком виразно бачив крізь ясно освітлені вікна одного купе чоловіка, який повалив другого чоловіка на лаву й всаджував йому ніж у горло, тимчасом як чорна маса, може теж людина, а може скинутий з полиць багаж, навалилась цілою вагою своєю на ноги того, кого вбивали. Потяг швидко мчав, віддаляючись до перехрестя Мофра й у пітьмі нічого не лишилось від нього, крім трьох задніх ліхтарів, розміщених трикутником.

Остовпілий Жак стежив за потягом, що його гуркіт дедалі завмирав у безлюдній тиші полів. Невже він бачив усе це? Він вагався й не міг напевне сказати, що справді все це бачив, за мить єдину, блискавично

У пам'яті йому не відбилось жодної риси двох головних дієвих осіб цієї драми. Чорна маса можливо була дорожнім укривалом, що ним укрили тіло вбитого. А проте здавалось Жакові, мов би він бачив під безладно розкуйовдженим волоссям тонкий жіночий профіль, але все це було неясно, розпливчасто, як уві сні. І на мить єдину в уяві його постав цей профіль, щоб потім зникнути безслідно. Це все, безперечно, була сама фантазія. І те, що бачив він, наводило на нього такий острах, здавалось таким незвичайним, що кінець-кінцем він вважав це за ґалюцинацію, за наслідок попереднього жахного наступу його недуги.

Майже протягом години після цього Жак сновиґав у полі й думки переплутувались у голові. Він був остаточно виснажений, стався бо розряд, наступ перейшов і холод проймав його всього. Сам того не помічаючи, дійшов до перехрестя Мофра, а коли був біля хатини залізничного сторожа, сказав собі, що не ввійде в хату, а спатиме в повітці, біля хати. Але з дверей хати пробивалось пасмо світла й Жак машинально прочинив їх. Зупинився на порозі, бо побачив щось зовсім неспо-
діване.

Мізар, стоячи в кутку кімнати, прийняв горщик із маслом і лазив рачки, поставивши біля себе ліхтар; він вистукував стіну і, злегка б'ючи кулаком, шукав. Скоро двері рипнули, підвівся. Але, ані трохи не замішавшись, сказав природно, мов би нічого й не було.

— Шукав сірники, що тут випали... І поставивши на місце горщик із маслом, додав:

— Я прийшов по ліхтар, бо як повертався додому, бачив людину, що лежала на колії. Мабуть уже готовий.

Жак спочатку подумав, що захопив на гарячому вчинку Мізара, який шукав гроші тітки Фазі—і це одразу впевнило його, що підозріння тітчині були обґрунтовані. Але потім його так вразила новина про мертву людину, що він зовсім забув про цю другу драму, що тут відбувалась, у цій самій хатині серед пустелі. Сцена в купе, блискавична візія-людина, що вбиває людину, знову постала раптом в уяві.

— Людину на колії? де? запитав, полотніючи.

Мізар хотів розказати, що ніс додому двох угрів, які впіймались на поставлені вчора вудки, і що побачивши вбитого, насамперед побіг додому сховати угрів. Але навіщо довіряти свої таємниці цьому парубкові? І він зробив невиразний жест, кажучи:

— Он тамечки, метрів п'ятсот відси... Треба подивитись із ліхтарем, щоб знати, в чому справа.

У цю мить Жак почув на горищі приглушений звук. Дуже збуджений бувши, аж затремтів.

— Нічого особливого, пояснив Мізар. Це Фльора на горищі поворухнулась.

І справді, прислухаючись, Жак тепер чув, як Фльора тупала босоніж на горищі. Мабуть вона чекала на нього, чула, як повернувся й тепер хотіла послухати, прочинивши двері, про що розмовляють.

— Я піду з вами, сказав Жак. Та ви певні, що той неживий?

— Звичайно, мені здалось так. З ліхтарем побачимо краще.

— А що це на вашу думку—нещасливий випадок, чи що?

— Можливо. Може якийсь відчай-душа кинувся під потяг, а може який пасажир вистрибнув із вагону.

Жак тремтів.

— Ходімо ж, ходімо...

Ніколи так не хотілось йому швидше побачити, швидше дізнатись. Тимчасом як Мізар, зовсім не хвилюючись, ішов удовж колії й коливався ліхтар його, а м'яке світло падало на рейки, Жака нервувала ця млявість і він біг наперед. Це була мов би фізична жадоба, той внутрішній вогонь, що прискорює кроки коханця, коли йде він до коханки. Боявся того, що побачить там, і хотів усіма фібрами свого тіла швидше дістатись туди. Коли нарешті Жак дійшов і мало не наштовхнувся на щось чорне, вдовж колії розпостерте, він зупинився остовпілий і здроги поняли його з голови до п'ят. Він сердився, що не може виразно бачити й гримав на Мізара, що відстав десь кроків на тридцять, а може й більше.

— Та швидше бо йдіть, може ще живий і треба допомогти.

Мізар все ж ішов своєю качиною ходою, як завжди флеґматично. Потім, освітливши зблизька тіло, сказав:

— Та що вже там! Готовий!

Чоловік, що безперечно упав із вагона, лежав на животі, обличчям у землю, на п'ятдесят сантиметрів від рейок. Видно було лише густе сиве волосся. Ноги широко розставлені, права рука одкинута назад, так що здавалось вона вивихнута, а ліва зігнута на грудях. Він був одягнений дуже добре, у просторе пальто з блакитного драпу, черевики прекрасної роботи й тонку білизну. Не було помітно з нього, щоб його ударив потяг і тільки з горла витекало багато крови, що закаляла комір сорочки.

— Якийсь панок, що його уговтали, спокійно сказав Мізар після кількох секунд мовчазного розгляду.

Потім, повернувшись до Жака, що стояв остовпілий, додав:

— Не треба торкати нічого. Заборонено. Ви лишайтесь тут, а я побіжу в Барантен повідомити начальника станції.

Він підніс угору ліхтар, щоб подивитись, на якому кілометрі.

— Саме на № 153.

Поставив ліхтар на землі біля тіла й пішов своєю повільною ходою.

Жак, лишившись біля тіла, стояв нерухомо й дивився на мертву інертну масу, неясно освітлену ліхтарем, що стояв на землі. Хвилювання, що прискорювало його кроки, й тепер мов притягуючи тримало його тут, розв'язалось у цілком виразну думку, гостру й чітку, що поняла тепер усю його істоту: так значить той другий, із ножем у руці, насмілився дійти краю! Він задовольнив свою жадобу, він убив! Яке щастя—не бути боягузом, задовольнити себе нарешті, всадити ножа! А його ця жадоба мучить уже десять років! І Жак відчув новий наступ збудження, а разом—зневагу до себе самого й подив до того другого. А надто гостро відчув він потребу побачити це, ненаситну спрагу задовольнити очі цими рештками людини, цією розбитою маріонеткою, м'якою масою, що в неї перетворив живу людину удар

ножа. Те, про що він мріяв, інша людина здійснила— і ось воно тут. І коли б сам Жак убив, на землі теж лежав би отако труп. Серце Жака страшенно колотилось, а потяг до вбивства набирав особливої сили перед цим зарізаним чоловіком. Жак ступив один крок, підійшов ще ближче, мов ляклива дитина, яка помалу перемагає острах. Так, він почував, що міг би зробити так, міг би зробити те саме.

Гуркіт позаду нього порушив Жакову задумливість і він відскочив узбіч. Це був потяг, що його навіть і не чув Жак, бувши замислений. І потяг цей розчавив би його: тільки гарячий подих паровоза, що важко дихав, попередив його про небезпеку. Потяг промчав серед бурі шуму, диму та вогню. Там було теж чимало пасажирів, що їхали в Гавр на завтрішнє свято. Якесь хлоп'я, притиснувшись носом до скла, вдивлялось у темну далечінь; визначилось кілька профілів чоловічих, а одна жінка, опустивши вниз віконну раму, викинула папір, засмальцований маслом із рештками конфітури. Потяг весело мчав собі далі, не помічаючи, що його колеса майже торкнулись мертвої людини. А мертве тіло ввесь час лежало обличчям униз, ясно освітлене ліхтарем, серед сумної тиші цієї ночі.

Жакові закортіло поглянути на рану, поки він один. Його непокоїла лише думка, що помітять коли він порунтає голоьу. За його обчисленням, Мізар повинен був вернутись із начальником станції лише за три чверті години. Але час минав, Жак думав про Мізара, про цього ледаща; вайлуватий— і він теж має сміливість убивати найспокійнішим способом—отрутою. Отже, не така вже важка річ убивати. Кожен, хто захоче, вбиває. Жак ще наблизився до мерця. Думка подивитись на рану аж пекла його, пекла до болю. Подивитись, як це зроблено й що потекло, подивитись на червону рану. Коли обережно покласти голову на місце, ніхто й не довідається. Але Жак боявся чогось іншого, хоч про це й не казав собі,—боявся глянути на кров. Так завжди й у всьому острах прокидався в ньому разом із бажанням. Та коли б ще чверть години був він на самоті, він наважився б. Але щось зашелестіло збоку й Жак здригнувся.

Це була Фльора. Вона підійшла до мерця й теж пильно дивилась. Страшенно полюбляла нещасливі випадки: скоро почує, що потяг роздавив скотину або зарізав людину, зараз же прибіжить подивитись. Цього разу Фльора одяглась, щоб подивитись на мертве тіло. Після першого поверхового огляду, зовсім не боячись, вона нахилилась і тримаючи ліхтар в одній руці, другою взяла за голову й перевернула її.

— Обережно! Це заборонено,—прошепотів Жак.

Фльора лише плечима знизала. Жовте світло ліхтаря освітлило голову старого чоловіка, з великим носом, блакитними очима, які бувають у русявих. Очі були широко розкриті. Нижче підборіддя була жахна широка рана, глибоко вирізана в самому горлі, рана з розірваними краями, мов не досить того, що встромили ножа—його ще й повернули в рані. Вся права половина грудей була заллята кров'ю. На лівому боці в петельці пальта червоний бант ордену Почесного Легіону здавався кров'яним загустком, що випадково потрапив туди.

Поглянувши на вбитого, Фльора аж скрикнула.

— Та це ж старий!

Жак нахилився, щоб краще роздивитись і його волосся діткнулось до Фльориного; страшенно хвилюючись, він пас очі на рані, інстинктивно повторюючи:

— Так, це старий... старий.

— Так, старий Гранморен, голова суду.

Ще хвилину вдивлялась вона в це бліде обличчя, з викривленим ротом, великими переляканими очима. Потім одпустила руку з голови, на яку вже переходило трупне закостеніння, і голова знову опустилась, як була раніш, закриваючи рану.

— Вже не буде жартувати з дівчатами, казала Фльора тихо. Напевно це йому за якусь... О, бідолашна Люїзето! Так і треба цьому гадові!

Довга мовчанка. Фльора поставила на землю ліхтар і чекала, позираючи ніжно на Жака, а Жак стояв по той бік убитого, нерухомо, розгублений, мов пригнічений усім тим, що бачив. Мабуть, уже було коло одинадцятої години. Фльора не наважувалась почати

першою розмову після вечірньої сцени. Коли ось почулись голоси: то повертався батько з начальником станції. Не бажаючи, щоб її тут бачили, Фльора наважилась:

— Ти не повернешся в хату ночувати?

Жак затремтів і після деякої внутрішньої боротьби, переборюючи себе, сказав гостро:

— Ні, ні...

Нічого не відповіла Фльора, але безсило вирівнялась енергійна лінія її рук. Мов прохаючи пробачення за недавній опір, вона влесливо запитала:

— Значить, не повернешся й я тебе не побачу?

— Ні, ні!

Голоси наближались і Фльора пішла, навіть не стиснувши руки, бо Жак здавалось навмисне стояв по той бік убитого; пішла, навіть не привітавшись по-товариському, як вони звикли з дитинства, і мовчки зникла в темряві. Лише уривчасте важке дихання чути було, робила зусилля, щоб не ридати.

Ось і начальник станції прийшов із Мізаром і двома робітниками. Він теж упізнав Гранморена, бо знав його—часто він сходив на Барантенській станції, коли приїздив до сестри, пані Бонегон у Доанвіль. Тіло можна лишити так, як воно є. Тільки начальник станції наказав його накрити плащем, що його приніс один із робітників. Одному з службовців Барантенської станції дано наказа поїхати потягом об одинадцятій годині в Руан, повідомити прокурора про злочин. Але прокурор може приїхати в Барантен не раніш, як о п'ятій або шостій годині ранку, бо він мусить узяти з собою ще слідчого, секретаря й лікаря. Отже, начальник станції поставив коло вбитого варту. Протягом ночі повинен бути на варті один робітник із ліхтарем, доки його заступить інший.

Жак вирішив переночувати десь під піддашшям на Барантенській станції, щоб потім їхати в Гавр потягом о сьомій годині двадцять хвилин. Ще довго однак стояв він скам'янілий, замислений біля мертвого тіла. Потім думка, що має приїхати слідчий, почала його непокоїти, мов він теж брав участь у вбивстві. Чи сказати те, що

бачив він у швидкому потязі? Спочатку Жак вирішив сказати, бо нічого боятись йому. Та й обов'язок його—сказати. Але потім він запитав себе—яка користь із його свідчення була б: нічого певного він сказати не може, жодної подробиці про вбивцю подати він не міг. Було б безглуздям заплутувати себе в цю справу, витрачати час, хвилюватись, нікому не даючи користи. Ні, краще мовчати. Нарешті, він пішов собі й двічі обертався, щоб поглянути на чорний горб, що його являло тіло на землі в жовтому колі світляному від ліхтаря. Холодом дихало небо похмуре на пустельні поля та яруги. Ще кілька потягів промчало, між іншим один, дуже довгий, на Париж. Всі вони, йдучи один одному назустріч, з невблаганною механічною міццю наближались до своєї далекої мети—до майбутнього, не звертаючи найменшої уваги на те, що майже торкались своїми колесами напіввідрізаної голови цього чоловіка, що його зарізав теж чоловік.

III.

Другого дня—це було в неділю—на дзвіницях гаврських церков пробило п'ять годин, коли Рубо вийшов на перон станції, виконувати знову свої обов'язки. Ще було дуже темно, але вітер із моря став міцніший і гонив поперед себе тумани, що обгортали узгір я від Сент-Адреса до Турневільського форту. Лише на заході, над самим морем, крізь розірвану завісу туману видно було небо, а на ньому догасали останні зорі. На пероні ще горіли газові ліхтарі, бліднучи в холодній імлі нового ранку; станційні робітники формували Монтівільєрський потяг, під керуванням нічного чергового, помічника начальника. Двері вокзалу ще були замкнені, на пероні жодної душі, станція ледве-ледве прокидалась зі сну.

Виходячи з свого помешкання,—а воно було на другому поверсі, над пасажирською залею,—Рубо зустрів дружину касирову, пані Лебле, що стояла саме посередині центрального коридору, куди виходили двері з по-

мешкань службовців. Ось уже протягом кількох тижнів ця пані не спала вночі, щоб стежити за реєстраторшею Гішон, бо підозрівала, що в неї є щось із начальником станції Дабаді. Але до цього часу не помітила вона анічогісінько, жодного натяку. Так і сьогодні вона швидко повернулась до себе, констатувавши не без деякого подиву, що ця красуня Северіна, яка не вставала раніш, як о дев'ятій годині, тепер стояла вже посередині їдальні, одягнена,причісана, взута. Все це пані Лебле встигла помітити протягом якихось двох-трьох секунд, поки Рубо одчиняв і зачиняв двері в своє помешкання. Пані Лебле навіть визнала за конче потрібне розбудити свого чоловіка, щоб розказати йому про такий незвичайний факт. Ввечері подружжя Лебле не лягало спати, чекаючи на Паризький потяг, що приїздив у Гавр об одинадцятій годині п'ять хвилин. Їм страшенно кортіло дізнатись, як скінчилась історія з субпрефектом. Але нічого не могли вони прочитати на обличчях подружжя Рубо, що повернулись, мавши звичайнісінький вигляд; і даремно Лебле підслухувала аж до півночі: жодного шуму не було чутно в кімнаті сусідів, мабуть Рубо зараз же й поснули глибоким сном. Напевно їхня подорож до Парижу скінчилась невдало, інакше Северіна не підхопилась була б о такій ранній годині. Касир запитав дружину, який вигляд був у Северіни, й пані Лебле розказала, що Северіна була дуже бліда, стояла рівно посеред кімнати й великі блакитні очі сяяли з під навислого на чоло чорного волосся. Жодного руху не робила, мов сновида. В усякому разі протягом дня можна буде довідатись, як закінчилась їхня історія.

Зійшовши вниз, Рубо зустрів свого колеґу Мулена, що мав нічну чергу. Здавши чергу Рубо, Мулен лишився ще на кілька хвилин—поговорити, й повідомив у подробицях про все, що трапилось протягом дня: забрали волоцюг, що хотіли заночувати в запасному депі; трьом залізничним робітникам довелось висловити догану за порушення дисципліни; замковий гак поламався в одному з вагонів, коли формували Монтівільєрський потяг. Рубо мовчки слухав це все, обличчя йому було спокійне, тільки трохи блідіше, ніж звичайно, очевидно—в насл-

док утоми від подорожі, про що теж свідчили й глибоко запалі очі. Коли Мулен перестав розказувати, Рубо чекав, що той ще повідомить про якісь події. Але Мулен нічого більше не казав і Рубо мовчки дивився в землю.

Йдучи вздовж перону, вони дійшли до краю критої ґалереї. З правого боку було депо, де стояли новоприбулі вагони, які приїхали ввечері. З них мали формувати потяги другого дня. Рубо звів очі й дивився на вагон першої кляси з окремим купе, № 293, неясно освітлений ґазовим ліхтарем.

— Мало не забув,—сказав Мулен.

Бліде обличчя Рубо трохи почервоніло, він ледве опанував себе.

— Я й забув вам сказати—цей вагон треба затримати тут. Не причіплювати його до потягу о шостій годині сорок хвилин.

Трохи помовчавши, Рубо запитав цілком природним тоном:

— А в чому справа?

— Та в тому, що на вечірній потяг замовлено вже купе й не відомо, чи буде в нас сьогодні другий такий вагон, отже, треба його приберегти.

Рубо, пильно дивлячись на Мулена, відповів:

— Звичайно.

Тимчасом у нього заворушилась інша думка, що цілком опанувала його:

— Яка гидота! І це зветься чистити вагони! На цьому вагоні стільки пороху, мов його цілий тиждень не чистили.

— Та річ у тім, пояснював Мулен, що коли потяги приходять після одинадцятої години, то нічого сподіватись, щоб робітники прибирали вагони. І того вже досить, що оглянуть вагони. Оце недавнечко залишився пасажир в одному вагоні—спав собі й ранком прокинувся в депі.

Потім, потихеньку позіхнувши, сказав, що йде вже спати. Зробивши кілька кроків, він повернувся й запитав зацікавлено.

— До речі, ваша справа з субпрефектом пішла на добре, правда?

— Так, так, подорож була дуже щаслива, я дуже радий.

— Ну, то й краще... Так не забудьте ж, що № 293 лишається тут.

Коли Рубо лишився сам на пероні, поволі повернувся до Монтівільєрського потягу, що чекав уже на пасажирів. Двері пасажирських заль розчинили, вийшло кілька пасажирів, мисливців з собаками, дві-три родини дрібних торговців, які використовували недільний відпочинок,—взагалі, пасажирів було дуже мало. Після того, як вирядженo цей потяг, перший із денних потягів, у Рубо не було й хвилини вільної: зараз же довелось формувати потяг-мікст, що одходив із Гавру о п'ятій годині сорок п'ять хвилин на Руан і Париж. Ранком порівняно небагато буває службовців на станції, а тому помічник начальника станції має виконувати найрізноманітніші функції. Формуючи потяг, доводиться оглядати кожний вагон, що виходить із депа, причеплений до особливої плятформи, яку штовхають робітники, подаючи до дебаркадеру. Потім треба зайти в пасажирську залю, поглянути на видачу квитків і реєстрування багажу. Між одним із залізничних службовців і салдатами зчинилась сварка й довелось втручатись у цю справу. Протягом півгодини, на протягах холодного повітря, серед люду, що мерз на холоді, Рубо з оспалими очима й у препоганому настрої метушився, встигаючи всюди, й не мав хвилини, щоб подумати про себе. Після того, як потяг-мікст вирушив і станція трохи спорожніла, Рубо пішов одразу до будки залізничного сторожа, щоб перевірити, чи все там гаразд, бо мав надійти ще потяг, безпосереднього сполучення Париж—Гавр, який трохи запізнився. Потім Рубо повернувся на дебаркадер, почекав, поки хвиля пасажирів прокотилась, віддавши квитки й розмістившись по екіпажах різних гостиниць; саме в цей час там стояло багато екіпажів зовсім біля самої залізниці по той бік звичайного частоколу. Лише тоді міг він звести трохи дух. На станції стало просторо й тихо.

Шість годин пробило. Рубо спокійним кроком вийшов з вокзалу на вікдрите місце. Там він, підвівши

високо голову, вдихнув глибоко повітря. Починало на світ благословлятись. Вітер із моря встиг розмести тумани. Був ясний ранок, що провіщав чудовий день. Рубо подивився на північ—там на тлі зблідлого неба Інґувільське узбережжя визначалось фіялковою стрічкою й на ньому навіть вирізнялись дерева на кладовищі, а повернувшись на південь і захід, побачив Рубо над морем останні легкі білі хмарки, що пливли поволі рівною лавою. А на сході, там де ширилось на ввесь простір гирло Сени, починало вже небо палати. Машинально Рубо скинув кашкета, вишитого сріблом, щоб відсвіжити голову прохолодним, чистим повітрям. Ця звичайна для нього картина станційних будівель, широко розміщених,—з лівого боку станція прибуття потягів, потім паровозне депо, з правого станція відбуття потягів, що являли собою ціле місто—ця звичайна картина мов заспокоювала, повертаючи його до виконання щоденної, завжди однакової роботи. За мурами вулиці Шарля-Ляфіта димарі фабричні диміли, видно було цілі гори кам'яного вугілля на складах навколо Вобанівського басейну. З інших басейнів теж чутно було шум і стук. Свистки товарових потягів, гудки фабричні та своєрідний запах моря, донесений вітром, нагадали йому, що сьогодні свято, що сьогодні спускають пароплава. Безперечно там буде тиск народу. Коли Рубо повернувся на дебаркадер, побачив, що робітники формували експрес, який одходив о шостій годині сорок хвилин; йому здалось, що вони причіпляють і вагон № 293, і одразу ввесь спокій, навіяний прохолодним ранком, зник у гнівному вибуху:

— Чорти б вас брали! Залиште цього вагона. Він поїде лише ввечері.

Старший робітник почав пояснювати, що вагона лише одштовхнули назад, бо треба подати інші вагони, які позаду. Та Рубо був такий розгніваний, що не звертаючи уваги на ці пояснення, гримав далі:

— Кажуть же вам, чортові незграби, не торкайте цього вагона!

Зрозумівши нарешті, в чому справа, він усе ж сердився, лаяв кепське встаткування станції, де не було

навіть приладу повертати вагони. І справді, Гаврська станція, збудована першою на лінії, була таки поганенька й негідна такого міста, як Гавр. Дерев'яні вагонні депа майже розвалювались, дебаркадер укритий деревом і цинком, скупо засклений, а кам'яні будови всі в розколинах і щілинах.

— Це ж просто сором—закінчив Рубо, не розумію, чому це наша Компанія не знесе до щенту цього мотлоху...

Робітники дивувалися з того, що начальник, який був завжди коректний та обережний, так гостро висловлюється. Рубо це помітив і одразу заспокоївся. Мовчки й уперто він усе ж стежив за роботою. На його низькому чолі визначилася згортка незадоволення, тимчасом як на округлому рожевому обличчі, облямованому густою рудою бородою, був вираз глибокого вольового напруження.

Від цього моменту Рубо був спокійний і тримав себе добре в руках. Всю увагу свою зосередив він на експресі, контролюючи кожну подробицю. Деякі вагони, як йому здавалось, були ненадійно сполучені й він казав перевірити замки на його очах. Пані та дві її дочки, що в них бувала його жінка, прохали його примістити в купе, де були б лише дами. Раніш, ніж дати сигнальний свисток, Рубо перевірив, що все гаразд, довго дивився на потяг, коли той од'їздив, пильним поглядом людини, яка розуміє, що найменший недогляд—і можуть бути сотні жертов людських. Потім йому довелось перейти через лінію, прийняти Руанський потяг, що під'їздив до станції. Із цим потягом приїхав службовець пошти й телеграфу,—щодня обмінювались із ним новинами. Дуже занятий ранком Рубо мав цю чверть години відпочинку, коли міг спокійно відвести дух, бо жодної службової роботи тоді не було. Цього ранку, як і завжди, він скрутив цигарку й жваво розмовляв із службовцем пошти. Вже посвітлішало й на дебаркадері загасили газові ліхтарі. Засклення було таке скупе, що тут усе ще був присмерк, а там увесь уже небосхил палав пожежею сонячного проміння, а решта обрію заро-

жевіла й у чистому повітрі цього тихого зимового ранку всі речі викреслювались чіткими обрисами.

О восьмій годині начальник станції Дабаді, як звичайно, ставав до роботи й помічник здавав йому звіт. Начальник станції був красивий чоловік, чорнявий, добре одягнений, з манірами великого комерсанта. Він мало звертав уваги на пасажирську станцію, а здебільшого стежив за рухом портовим, за широким транзитом товарів і мав постійні зв'язки з великими торговельними фірмами в Гаврі й усюди на світі. Цього ранку Дабаді трохи запізнився. Рубо двічі вже заглядав у кабінет, але його там не було. Листи й газети, одержані уранці, лежали нерозпечатані. Рубо помітив між листами якусь телеграму. Мов причарований Рубо дивився на неї й кілька разів, не відходячи від дверей, позирав на неї.

Нарешті, о восьмій годині десять хвилин, прийшов Дабаді. Рубо сидів на стільці й мовчав, щоб не заважати, поки Дабаді розпечатає телеграму. Але начальник не поспішав, хотів виявити чемність до підлеглого службовця, якого він поважав.

— Ну, сподіваюсь, у Парижі все склалось на добре?

— Так, пане, завдяки вашій про мене відозві.

Нарешті Дебаді розпечатав телеграму, але він не читав її, а посміхався Рубо, тимчасом як голос у цього останнього навіть приглушився в наслідок нервового зусилля, що його робив він, переборюючи нервові здрогги на підборідді.

— Ми всі дуже раді, що ви лишаєтесь тут.

— І я теж дуже задоволений, що роблю з вами.

Дабаді, нарешті, почав читати телеграму. Рубо дивився й піт виступив йому на обличчі, але не зауважив він і сліду хвилювання. Начальник спокійно дочитав телеграму й кинув її на стіл: щось найпевніш, якась службова справа. Потім Дабаді переглядав пошту, тимчасом як помічник своїм звичаєм складав звіт про події протягом ночі та ранку. Тільки цього разу звіт Рубо був не зовсім доладний, і мусів він згадувати, що саме казав йому нічний черговий про волоцюг, які хотіли заночувати в вагонному депі. Ще кілька фраз і началь-

ник привітався з ним жестом. Ввійшли в кабінет два помічники: завідатель портового руху й завідатель транспорту малої швидкости, що мали теж складати звіти. Вони принесли ще телеграму, яку щойно передав їм на дебаркадері телеграфіст.

— Ви можете йти, сказав Дабаді, побачивши, що Рубо зупинився біля дверей.

Але Рубо чекав, широко розкривши очі й пильно дивлячись; лише тоді пішов він, коли Дабаді кинув телеграму на стіл цілком байдужим рухом. Деякий час ходив Рубо на дебаркадері, стривожений, розгублений. На станційному годиннику було вже тридцять п'ять на дев'яту і найближчий потяг був мікст о дев'ятій годині п'ятдесят хвилин. Звичайно, протягом цього вільного часу Рубо обходив станцію. Кілька хвилин ішов він, не маючи жодної певної мети. Підвівши голову, побачив він, що йде саме біля вагона № 293—раптом повернув, прямуючи до паровозного депа, хоч там йому зовсім нічого було робити. Сонце саме сходило на обрію й сіяло золоті іскрини в бліде безбарвне повітря. Але Рубо не тішив цей чарівний ранок, він прискорив ходу, дуже замислений, хотів якось заспокоїти важкий настрій чекання. Коли ось його зупинив хтось.

— Здорові були, Рубо! Так ви бачили мою дружину?

Це був кочегар Пеке, бадьорий чолов'яга сорок трьох років, худорлявий, ширококостий, із обличчям, прокуреним димом і вогнем. Його сірі очі під низьким чолом, його великий ріт і широкі щелепи—все це мов сміялось невпинним сміхом гультяя.

— А, ви тут!—сказав Рубо здивовано й зупинився.— Я ж і забувсь про нещасливий випадок із паротягом, забувсь. То ви їдете лише сьогодні ввечері? Несподіваний відпочинок на двадцять чотири години, добра штука, га?

— Добра штука!—потвердив Пеке, ще не зовсім проспавшись після вчорашньої гульні.

Пеке народився на селі, близько Рvану й іще змолоду поступив на залізничні майстерні в монтувальний відділ. Там робив він до тридцятьох років, і що ця робота йому набридла, перейшов на кочегари, мріючи

дослужитись до машиніста. Тоді він одружився з Віктуар, із свого ж села. Але минали роки й лишався він кочегаром і ніколи не виб'ється він на машиніста—непорядна була його поведінка, не звертав уваги на зовнішність свою, пиячив та гуляв з жінками. Разів двадцять його зняли б із роботи, якби не заступництво Гранморена. А потім якось і звикли до його хиб, бо він урівноважував їх постійним веселим гумором та вмілістю досвідченого робітника. Але страшний він був на підпитку і перетворювався на дикого звіра, здатного на все.

— Ну, а жінку мою ви бачили?—запитав він знову, весело посміхаючись.

— Звичайно, бачили,—відповів Рубо.—Ми навіть вечеряли в її кімнаті. Прехороша жінка ваша дружина, Пеке. І погано ви робите, зраджуючи її.

Пеке аж зареготав.

— Хіба ж можна сказати, що я зраджую? Це ж вона хоче, щоб я розважав себе.

То була правда. Віктуар була старша за нього на два роки. Розгладшала й важко їй було рухатись. Вона тихенько клала йому в кишені по сотні су, аби він розважав себе деінде. І ніколи Віктуар не страждала через ці зради, через цю постійну біганину, цілком природну для Пеке; тепер життя впорядкувалось—у Пеке було дві жінки, по одній на кінці лінії: одна в Парижі, для ночей, що він їх там ночував, друга в Гаврі—на години чекання між двома потягами. Дуже ощадна й не витрачаючи зайвої копійчини, Віктуар, хоч знала все й ставилась до Пеке, як до зіпсованої дитини, часто казала, що не хоче, щоб він компрометував себе перед тією, другою. Навіть кожного разу перед його від'їздом вона оглядала його білизну, бо неприємно було б їй, коли б та друга закинула їй про недогляд за чоловіком.

— А все ж це не дуже чемно з вашого боку,—провжував Рубо.—Моя дружина дуже любить свою годувальницю й гриматиме на вас.

Він замовк, побачивши, що з депа, проти якого вони стояли, вийшла висока худорлява жінка, Філомена Сованья, сестра начальника депа й протягом ось року до-

даткова жінка Пеке. Мабуть вони вдвох стояли на роз-
мові в депі й Пеке, побачивши помічника начальника,
вийшов йому назустріч. Філомена, хоч і мала тридцять
два роки, на вигляд була дуже молода, висока, вугла-
ста, з пласкими грудьми, палкого темпераменту; голова
їй була довгаста, очі жагучі, а в виразі обличчя було
щось, що нагадувало коняку. Казали, мов вона випиває.
Всі залізничники заглядали до неї, в маленький буди-
ночок, де жив її брат, близько машинового депа. Вона
була там за господиню й тримала господарство досить
неохайно. Брат її, упертий овернець, тримав своїх під-
леглих у суворій дисципліні, і зазнавав ласки від вищих.
Через сестру мав він чимало неприємностей, загрожу-
вало йому навіть звільнення; і якщо тепер начальство
ради нього дозволяло їй мешкати там, то він не вига-
няв її лише через родинне почуття. Але разом із цим,
коли він захоплював її розполохом із якимось чолові-
ком, бив її, бив нещадно, майже до смерти. Пеке й вона
зійшлись, як кажуть, вдачею: вона нарешті приборкана
в лабетах старого й веселого чорта, а він щасливий,
що може змінювати свою дуже товсту жінку на цю, ху-
дорляву,—та до того ж, казав він, не треба буде десь
інде шукати. Северіна, з бажання тітки Віктуар, розір-
вала зв'язки з Філоменою, дуже неохоче зустрічалася
з нею, ставилась погордливо й перестала вітатися з нею.

— Отже, сказала різко Філомена, до побачення, Пеке! Я вже піду, бо добродій Рубо почне моралізувати від імени своєї дружини.

А Пеке, добряча душа, все сміявся.

— Та лишайся, хіба не бачиш, він жартує.

— Ні, ні! Мені треба занести до пані Лебле обіцяні двоє яєчок від моїх курей.

Навмисно згадала вона це прізвище, знаючи про приховану ворожнечу між дружиною касира та дружиною помічника. Філомена вдавала, мов із пані Лебле в неї найкращі відносини, й цим хотіла розсердити Северіну. А проте вона не одходила, бо почула, як кочегар запитував про справу з субпрефектом.

— Отже, все влаштувалось, пане Рубо, ви задоволені?

— Надзвичайно.

Пеке підморгнув хитро.

— Звичайно, вам, мавши таку протекцію, нічого було турбуватись... Знаєте, на що я натякаю? Моя дружина так само йому хай дякує.

Помічник начальника перепинив цей натяк на президента Ґранморена, раптом знову запитавши:

— Ви все ж їдете сьогодні ввечері?

— Авжеж! Лізету полагодять, поставлять новий гонок. Я чекаю на машиніста, що поїхав по лінії. Ви напевно знаєте його, це Жак Лянтьє, ваш земляк.

Рубо не одразу відповів на це запитання й думав, здавалось, про щось інше. Потім, мов прокинувшись, запитав:

— Чи знаю Жака Лянтьє, машиніста? Звичайно, знаю. Правда, лише поверхове знайомство. Ми зустрілися з ним тут на залізниці. Він, бачте, молодший від мене й у Пляссані мені не доводилось із ним бачитись. Минулої осени він зробив невеличку послугу моїй дружині—вона дала йому якесь доручення в Дієппі, у двоюрідної сестри... Кажуть, що це людина здатна.

Він став дуже промовистий, казав те й се, а потім раптом, мов схаменувся й пішов собі.

— До побачення, Пеке! Треба дещо подивитись там.

Лише тоді Філомена одійшла й собі, своєю конячою ходою. А Пеке стояв, заклавши руки в кишені, весело посміхаючись і задоволений, що може байдикувати цього чудового ранку, й дивувався, що помічник начальника станції, глянувши в депо, зараз же пішов відти. Щось дуже швидко він там оглядав. І чого йому треба було туди йти?

Коли Рубо повернувся на перон, пробило вже дев'ять годин. Він дійшов аж до кінця перону, де була поштова філія, подивився навкруги й здавалось не відшукав того, чого хотів. Потім так само швидко й нетерплячим кроком повернувся назад. Оглянув послідовно віконечка бюр, що виходили на перон. Цієї години на станції була тиша; всі порозходились і лише Рубо хвилювався; дедалі більше нервувала тиша цю лю-

дину, що чекала на катастрофу й нарешті сама захотіла, щоб катастрофа ця вибухла швидше. Він не мав більше сили стримувати себе, не міг залишатись на одному місці. Не зводив очей із годинника. Ось дев'ята година, п'ять на десяту. Звичайно йшов снідати о десятій, після одходу потяга о дев'ятій п'ятдесят. Тепер, згадавши, що Северіна там нагорі чекає на нього, пішов до неї.

В коридорі саме в цей момент пані Лебле одчиняла двері Філомені, що прийшла по-сусідському, без капелюша, й принесла пару яєць. Вони лишались у коридорі й треба було Рубо йти повз них, під їхнім пильним поглядом. Ключ був у нього в кишені, отже, він швидко одімкнув й увійшов. А проте, поки він одчиняв двері, касирова жінка та Філомена помітили, як Северіна сиділа в їдальні на стільці, бліда й нерухома, і нічого не робила. Пані Лебле повела тоді Філомену до себе й замкнувши теж двері, розказала, що бачила Северіну в такій самій позі й ранком: очевидно, що історія з субпрефектом пішла на зле. Але Філомена пояснила, що саме й прийшла, маючи новини, й розповіла те, що чула від самого Рубо. Тоді обидві жінки почали робити всілякі припущення. Так кожного разу, коли зустрічались, любили вони судити всіх.

— Мабуть добра їй була прочухранка! Бий мене бог, кумасю. Напевно, вони дуже ризикують втратити посаду.

— От добре було б спекатись їх!

Незгода дедалі запекліша між родиною Лебле та Рубо зайшла через житлову справу. В першому поверсі, над пасажирськими залями, мешкали виключно службовці. Центральний коридор, такий саме, які бувають у гостиницях, пофарбований у жовте й із зверхнім освітленням, розділяв цей поверх на дві половині. Сюди виходили з обох боків двері, пофарбовані рудою фарбою. Тільки була й ріжниця між помешканнями. Ті, що з правого боку, виходили вікнами на просторий двір, де росли величезні в'язи, а за ними розгортався чудовий краєвид на Інґувіль, а в помешканнях лівого боку вікна виходили безпосередньо на дебаркадер і високий цинковий дах із закуреними шибками закривав

увесь обрій. Помешкання на правому боці були такі веселі, бо в дворі завжди був рух, зеленіли дерева й око сягало в далеку далечінь, а в помешканнях на лівому боці можна було вмерти з нудьги! Там було темно й майже не видно неба. На правому боці мешкали начальник станції, його помічник Мулен і Лебле, а на лівому Рубо та реєстраторша Гішон; було там також три кімнати для залізничних аґентів, що інколи приїздили. Треба зауважити, що обидва помічники завжди мешкали поряд. А якщо Лебле мешкали на правому боці, то це було з ласки помічника, попередника Рубо. Бувши вдівцем та ще й бездітним, він замінявся з нею помешканнями, бо хотів здобути її симпатію. А справді це помешкання мало б належати Рубо, й несправедливо було заганяти їх на той бік, коли вони мали право на це. Спочатку обидві родини жили в згоді, Северіна поступалась своїй сусідці, що була на двадцять років старша від неї, та до того ще й завжди хвора й через опасистість завжди ядушна. Війна між ними почалася лише з того дня, коли Філомена своїми гидкими плітками посварила обох жінок.

— А знаєте, продовжувала Філомена, це такі люди, що можуть скористатись із своєї подорожі до Парижу, щоб вас виселити... Мені переказували, що вони написали довгого листа до директора залізниць, обстоюючи своє право на помешкання.

Пані Лебле, задихаючись, сказала:

— Паскуди! Напевне хочуть переманити на свій бік і реєстраторшу, бо ось уже два тижні, як вона майже не здоровкається зі мною... Теж, велике цабе! Так що я за нею стежу...

І майже пошепки пояснила, що Ґішон кожного вечора ходить до начальника станції. Їхні двері насупроти. А начальник станції Дабаді був удовець, що його єдина дочка, вже доросла, була в пансіоні; він і привіз сюди цю реєстраторшу,—русяву пані, років тридцятьох, вже трохи зів'ялу, мовчазну й худорляву, ґнучку, як та гадюка. Мабуть, вона раніш була в ґувернантках. Але ніяк її не захопиш, так і прослизне непомітно крізь найвужчу щілину. Сама по собі вона важила мало. Але

якщо живе з начальником станції, набуває вже чималого впливу. Отже, завдання в тому, щоб тримати її в руках, дізнавшись про її потайні прогулянки.

— І я таки дізнаюсь, казала далі пані Лебле. Я не дамся живою... Ми тут мешкаємо й надалі так буде. Всі порядні люди за нас, чи не так, кумасю?

І справді, в цій житловій війні брала участь ціла станція. Особливо ворогували в коридорі, за винятком хіба другого помічника, Мулена, який ставився до цього байдуже. Був він задоволений із свого прегарного помешкання, з своєї маленької, ніжної, боязкої жінки; її рідко коли бачив хто й щодвадцять місяців вона народжувала дитину.

— Нарешті, додала Філомена, хоч їхнє становище непевне, все ж це зовсім не значить, що їх викинуть одразу. Будьте з ними обережніш, бо вони знаються з дуже впливовими людьми.

Кажучи так, вона передала пані Лебле яйця, що їх увесь час тримала, найсвіжіші, цього ранку, від власних курей.

— Яка ви добра! Ви мене так обдаровуєте. Та приходьте ж частіше побалакати. Чоловік мій, сами добре знаєте, завжди сидить у касі, а я так нудьгую тут і сиджу безвихідно, з отими хорими ногами. То що ж мені лишиться, коли ця наволоч одбере мені оцей краєвид!

Потім, проводячи Філомену, пані Лебле хотіла вже повернутись у своє помешкання й одчинила двері, але замість увійти, піднесла пальця до рота й сказала.

— Тихо! Послухаймо!

Обидві вони стояли в коридорі принаймні хвилин п'ять, не рухаючись, затримуючи подих. Нахиляли голови, насторожуючи вуха в напрямку їдальні Рубо. Але жодного шуму не доходило відти, мертва була тиша. Боячись, що їх так хтось застукає, вони нарешті розійшлись, привітавшись рухом голови, мовчки. Філомена пішла навшпиньки, а Лебле зачинила двері так тихо, що не чутно було, як клацнув замок.

Коли було двадцять хвилин на десяту, Рубо знову зійшов униз, на дебаркадер. Він стежив за тим, як фор-

мували потяг-мікст, що одходив о дев'ятій годині п'ятдесят хвилин, і хоч величезні зусилля робив, все ж він жестикулював більше, ніж звичайно, переступав із ноги на ногу й часто обертався поглянути на перон, від краю до краю. Але нічого ще не трапилось. Руки йому почали тремтіти.

Потім, саме в ту мить, коли він проймав очима станційне подвір'я, почув позаду себе голос телеграфіста, що задихаючись, запитав:

— Пане Рубо, чи не знаєте, де начальник станції та комісар поліції... У мене є до них телеграма, я вже десять хвилин їх шукаю...

Рубо повернувся до телеграфіста й зробив величезне зусилля, щоб не здригнув йому жоден мускул на обличчі. Він їв очима дві телеграми, що їх тримав телеграфіст. На цей раз хвилювання телеграфіста безперечно доводило, що, нарешті, надійшла катастрофа.

— Дабаді проходив зараз тут, спокійно сказав Рубо.

І ніколи не почував він себе так розсудливо, спокійно, бо всією своєю істотою наготувався до захисту. Тепер він був певен себе.

— Та ось і Дабаді йде, сказав він.

Справді начальник станції повертався з товарового відділу. Скоро пробіг очима телеграмму, схвильовано сказав:

— На нашій лінії убивство сталось. Про це телеграфує інспектор Руанської дистанції.

— Невже вбито когось із залізничних службовців? запитав Рубо.

— Ні, вбито пасажира в купе... Трупа викинуто майже біля виходу з Малонейського тунелю, біля стовба № 153. А вбито одного з членів Правління нашої залізниці—голову суду Гранморена.

Тоді й помічник вигукнув:

— Голову суду! От плакатиме сердешна дружина!

Цей вигук був такий природний, такий щирий, що Дабаді зауважив:

— Справді, ви ж його знали! Достойна людина!

Потім, розкриваючи другу телеграму, адресовану до комісара поліції, додав:

— Це, мабуть, телеграма від слідчого про відповідні формальності... Тепер ще тільки двадцять п'ять хвилин на десяту й, звичайно, Кош не приїхав ще на станцію. Біжіть швидше в Комерційне кафе, на Наполеонівську набережну. Напевно, він там.

І справді, за п'ять хвилин станційний робітник, що йому доручили піти до комісара, повернувся разом із ним. Кош, колишній офіцер, що вважав свою посаду за суроґат пенсії, ніколи не приходив на станцію раніше від десятої години, а походивши там кілька хвилин, повертався до кафе. Трагічна подія, що перепинила його партію в пікет, трохи здивувала його, бо ті справи, що їх йому доводилось розглядати, здебільшого були незначні. Але на телеграмі, йому переданій, справді був підпис руанського слідчого, а що вона надійшла за двадцять годин після того, як виявлено вбивство, то це тому, що слідчий спочатку телеграфував у Париж, начальникові станції, прохаючи повідомити, за яких обставин Гранморен виїхав із Парижу; потім, довідавшись про номер потягу й вагона, слідчий телеграфно наказав комісарові поліції провести огляд купе в вагоні № 293, якщо цей вагон ще в Гаврі. Незадоволення, яке було в Коша спочатку, бо він гадав, що його потурбували через якусь дрібницю, одразу зникло й натомість його пройняло почуття власної гідности, що відповідало й серйозності самої справи.

Але одразу постала йому думка, що ця поважна справа вислизне з його рук.

— Та ,мабуть, цього вагона вже немає тут. Напевно його одіслали цього ранку.

Але Рубо заспокоїв його й протяжно зауважив:

— Ні, прошу вас... Нам замовили це купе на вечір, і ми затримали вагона, він там у вагонному депі.

Рубо пішов наперед, а слідом ішли комісар поліції та начальник станції. Тимчасом, звістка про вбивство поширилась; робітники потихеньку облишали роботу та йшли до вагонного депа; з різних відділів станційних виходили службовці й один по одному приставали

до гурту. Трохи згодом набралось чималенько людей.

Підходячи до вагона, Дабаді зауважив:

— Учора ввечері напевно оглядали вагона. Коли б залишались які сліди, то про це повинні були б повідомити в вечірньому рапорті.

— Ми все ж таки подивимось, сказав Кош.

Він одчинив дверцята й увійшов у купе, але в ту ж мить із жахом скрикнув:

— Ой лишенько, та тут, мабуть, кабана закололи!

Легкий острах поняв присутніх, усі голови інстинктивно потяглись і Дабаді, один із перших, бажаючи поглянути в купе, став на підніжжя; разом із тим Рубо, що стояв позаду нього, хотів робити так, як усі, й зацікавлено дивився наперед.

Всередині купе жодного безладдя не було. Вікна були зачинені, все здавалось на місці. Лише через розчинені дверцята дхнуло страшенним смородом. Посередині однієї з подушок була ціла калюжа чорної зсілої крови, така глибока й широка, що з неї витік струмок крови й залив килим. Загустки крови також поприлипали до сукна оббивки. І нічого більше, нічого крім цієї крови, що від неї нудило.

Дабаді страшенно розсердився.

— Де робітники, що оглядали вчора ввечері вагони! Негайно покликати їх сюди!

Робітники були якраз тут. Вони протовпились наперед, прохаючи пробачити їх,—хіба ж можна було що помітити вночі. А проте вони всюди обмацували руками в купе, не чули вони також і смороду ввечері.

Тимчасом Кош, стоячи в вагоні, робив замітки олівцем для свого рапорту. Він покликав до себе Рубо, що з ним добре був знайомий,—часто разом вільної години ходили вони по перону, курячи цигарки.

Пане Рубо, йдіть но сюди! Ви допоможете мені оглянути вагона.

Помічник начальника станції переступив обережно через калюжу крови на килимі, щоб не закаляти ніг.

— Подивіться, будь ласка, під другою подушкою, чи немає там чого.

Рубо підняв подушку й старанно обмацав її всю, пильно додивляючись.

— Ні, тут немає нічого.

Але він звернув увагу на пляму, що була на стінці купе й показав на неї комісарові. Здається, це відбиток закривавленого пальця. Але потім вирішили, що це просто кров бризнула. Натовп збився щільніше, цікаво стежачи за оглядом, відчуваючи злочин—усі насідали на начальника станції, що не йшов далі, а як людина з витонченими нервами, з почуттям огиди тримався на підніжжі. Одразу йому спало щось на думку.

— Скажіть, Рубо, ви ж їхали цим потягом? Так? Здається, ви повернулись учора швидким потягом. Чи не дасте ви яких вказівок?

— А правда, потвердив комісар. Може ви помітили щось?

Протягом трьох-чотирьох секунд Рубо мовчав. Він нахилився й розглядав килим, але одразу випростався. Своїм природним, трохи грубеньким голосом, сказав:

— Звичайно, звичайно, можу дещо сказати... Моя дружина була також зі мною. Коли те, що я скажу, являтиме матеріял вашого рапорту, то краще покликати її сюди, щоб перевірити мої спогади її власними.

Пропозиція ця на погляд Коша була цілком доречна. Пеке, який щойно надійшов, узявся піти по пані Рубо. І поспішною ходою він пішов, а натовп чекав. Філомена, яка прибігла разом із кочегаром, стежила за ним, і сердилась, що він узяв на себе цю місію. А скоро побачила пані Лебле, яка, не зважаючи на хворі ноги, поспішала до натовпу, побігла їй назустріч, щоб допомогти. Обидві жінки, піднісши руки вгору, виявляли своє здивування з приводу такого нелюдського вбивства. І хоч не було відомо ще абсолютно нічого, різні ходили чутки серед натовпу, в хаосі жестів та облич. Серед глухого шуму чутно було, як Філомена заприсягалась, що пані Рубо бачила вбивцю, але коли запитали, відки вона це знає, не могла сказати нічого певного. Нарешті, запанувала тиша, бо прийшов Пеке, а з ним пані Рубо.

— Дивіться лишень, пошепки казала пані Лебле.

Чи можна подумати, що це дружина помічника начальника? Вона вдає з себе принцесу. Сьогодні ранком ще й не розвиднілось, а вона вже отак убравшись, як тепер, причісана й у корсет затягшись, мов би збиралась іти гостювати.

Розмірені дрібними кроками підходила Северіна. Їй довелося йти пероном під поглядом натовпу; але вона добре володіла собою; очевидно, тяжко було їй і тримала хусточку біля очей, зворушена вбивством її опікуна. Одягнена в просте, але красиве вовняне убрання, здавалось, була в жалобі з приводу смерти свого заступника. Чорне волосся її вилискувало проти сонця, бо не мала навіть часу одягти капелюш, хоч і холодно було. І такі красиві були її очі, блакитні, повні суму й сліз.

— Ще б пак не плакати їй, сказала тихо Філомена. Тепер їм таки поганенько буде, бо вбито їхнього заступника.

Коли Северіна наблизилась, натовп дав їй дорогу й вона підійшла до одкритих дверцят купе. Відти вийшли Кош і Рубо; і одразу цей останній почав розповідати те, що знав.

— Чи не правда, люба, що вчора ранком, приїхавши до Парижу, ми пішли до пана Гранморена? Це було приблизно в чверть на дванадцяту, так здається?

Він пильно дивився на дружину, а вона повторила покірливо.

— Так, чверть на дванадцяту.

Погляд її раптом зупинився на подушці, чорній від крови; її поняв судорожний плач, глухий болізний зойк вирвався з грудей. Начальник станції, схвильований цією сценою, перепинив.

— Пані, вам тяжко бачити цю картину... Ми цілком поділяємо ваш сум...

— Ми зараз закінчимо, сказав комісар. А потім пані Рубо буде цілком вільна.

Рубо, поспішаючи, продовжував далі.

— Тоді, після розмови про те та про се, Гранморен сказав, що йому треба виїхати другого дня в Доанвіль до сестри... Як зараз, бачу його біля столу. Я був отут,

моя дружина там. Чи не так, люба, він сказав, що поїде другого дня?

— Так, другого дня.

Кош, що швидко робив нотатки олівцем, підвів голову.

— Як ви кажете, другого дня, коли він поїхав увечері?

— Ось слухайте—продовжував помічник начальника станції. Дізнавшись, що ми їдемо ввечері, він сказав, що може поїде з нами швидким потягом, якщо моя дружина поїде з ним потім у Доанвіль погостювати кілька днів у сестри, як це вона часто робила. Але дружина моя, мавши багато роботи дома, відмовилась. Чи не так, люба, ти відмовилась?

— Так, я відмовилась.

— Взагалі він був дуже ласкавий. Розмовляв зі мною про мої службові справи й провів нас аж до самих дверей кабінету. Чи не так, люба?

— Так, аж до самих дверей.

— Увечері ми поїхали. Перед тим, як увійти в купе, я розмовляв з Вандорном, начальником станції, й нічого більше не бачив. Мені було дуже неприємно, бо я уявляв собі, що їхатимемо сами з дружиною, а в купе вже сиділа пані, якої я раніше не помічав, а крім того ще й інші пасажири, подружжя. Сіли перед самим відходом потягу. Аж до Руану я не помітив нічого особливого. В Руані ми вийшли, щоб трохи прогулятись і була нам велика несподіванка: ми побачили через три-чотири вагони від нашого Гранморена, що стояв у дверцятах купе. «Так і ви, пане голово, поїхали цим потягом? А ми й не думали, що їдемо разом із вами». Він пояснив нам, що одержав депешу... Оберкондуктор дав сигнальний свисток і ми ввійшли в наше купе, де, між іншим, уже не було нікого, бо всі наші супутники вийшли в Руані й це зовсім не було нам за неприємність. Ну, оце й усе, моя люба, чи не так?

— Так, це все.

Це просте оповідання справило велике враження на слухачів. Всі стежили за Рубо, силкуючись зрозуміти,

в чому справа. Комісар перестав писати й поставив Рубо запитання, що його безперечно всі чекали:

— І ви цілком певні, що в купе не було нікого з Ґранмореном?

— Так, цілком певний.

В натовпі нервова прокотилась хвиля. Таємність убивства навіювала жах, і кожного аж морозом усипало. Якщо Ґранморен був сам, то хто ж його вбив і викинув із купе на віддалі в три милі відти, коли потяг ніде не зупинявся?

Серед загальної тиші чутно було, як Філомена злісно зауважила:

— Все таки це дуже дивно.

Почуваючи, що вона дивиться на нього, Рубо глянув на неї й кивнув головою, мов потверджуючи, що й на його думку, це дивно. Біля Філомени побачив він Пеке й пані Лебле, які теж кивали головою. Всі дивились на Рубо, чекаючи пояснень і намагаючись на обличчі його схопити якусь подробицю, що освітлювала б справу. В цих поглядах, повних зацікавлення, не було однак ані крихти обвинувачення. Але Рубо здалось, що є вже неясне підозріння, сумнів, який іноді під впливом незначного факту, може перетворитись в упевненість.

— Дивовижна річ, тихо сказав комісар.

— Надзвичайно, потвердив Дабаді.

Тоді Рубо наважився розповідати далі.

— Я також цілком певний того, що швидкий потяг, який іде, не зупиняючись, від Руану до Барантену, рухався нормальною швидкістю, і я не помітив чогобудь особливого... Кажу це тому, що, коли ми були сами в вагоні, я одчинив вікно, бо захотілось курити; при цьому я глянув навкруги й прислухався до всіх шумів потягу... На Барантенській станції, впізнавши на пероні начальника станції Бесьєра, що заступив мене, я покликав його й ми балакали з ним, причому, ставши на підніжжя, він поручкався зі мною. Чи не так, моя люба? Бесьєр це все потвердить...

Северіна, нерухома й бліда, з обличчям, що на ньому відбивався великий сум, ще раз потвердила свідчення чоловікове.

— Так, він може потвердити це.

З цього моменту будь-яке обвинувачення здавалось уже неможливим, бо Рубо сіли в Руані в свій вагон і там лишались на Барантенській станції—з ними привітався ж у Барантені їхній знайомий. Легке підозріння, що його читав Рубо на обличчях слухачів, зникло; але загальне дивування збільшувалось. Справа здавалась дедалі більш таємничою.

— Так от, казав далі комісар, чи певні ви того, що в Руані ніхто не міг увійти в купе, після того, як ви облишили Гранморена?

Рубо, очевидно, не передбачав такого запитання й спочатку замішався, бо не було в нього готової відповіді. Він подивився на дружину, вагаючись.

— О ні, цього я не припускаю. Саме тоді замикали дверцята, дали свисток, ми ледве встигли повернутись до себе в купе... А крім того, купе Гранморена було забронювано й, здається, ніхто не мав права ввійти туди.

Але блакитні очі Северіни розкривались дедалі більше, й стали такі великі, що Рубо побоювався давати таке категоричне свідчення.

— Взагалі, я не можу сказати нічого певного. Тоді був такий тиск...

Щодалі розповідав Рубо, то певніший ставав його голос. Нові думки складались у нього в цілком імовірну історію.

— Ви знаєте, що це було напередодні свята в Гаврі й людей у Руані на станції була сила-силенна... Нам доводилось захищати наше купе від пасажирів не лише другої, але й третьої кляси. Крім того станція там дуже погано освітлена,—нічого не видно, одне одного штовхають, кричать, особливо перед самим відбуттям потягу. Справді, дуже можливо, що хтось, не знаючи, де вмоститись, і користуючись із великого тиску, вдерся в купе в останню хвилину.

І звертаючись до дружини, запитав.

— Як на твою думку, очевидно, так і сталось?

Северіна, глибоко зворушена й виснажена горем, тримаючи хустку біля розчервонілих очей, повторила:

— Очевидно, так і сталось.

Отже, слід було дано; не кажучи ані слова, комісар і начальник станції подивились многозначно один на одного. Натовп заворушився, мов хвиля прокотилась у ньому—було ясно, що допит закінчено, і жива була потреба поділитись думками: тут і там почали робити всілякі припущення, кожний по-своєму тлумачив подію. На деякий час усяка робота на станції мов би завмерла й увесь службовий персонал зібрався коло вагонного депа, зацікавлений драмою; коли біля перону зупинився потяг, який приходить о дев'ятій годині тридцять вісім хвилин, це було якоюсь несподіванкою. Всі одразу побігли на перон, дверцята вагонів одімкнули, й хвиля пасажирів ринула в вокзал. Але чимало цікавих лишилось біля комісара, а він, як людина точна й дбайлива, оглядав останній раз залляте кров'ю купе.

Пеке, жваво розмовляючи в цей час із пані Лебле й Філоменою, побачив свого механіка, Жака Лянтьє, що зійшов із потягу й стояв, здаля дивлячись на натовп людей коло вагонного депа. Жестом руки Пеке покликав його. Спочатку той деякий час стояв нерухомо, а потім, обміркувавши щось, підійшов своєю повільною ходою.

— Що сталось? запитав він кочегара.

Жак добре знав, що сталось, а тому без особливої уваги слухав оповідання про вбивство та припущення з цього приводу. Його вражало, його надзвичайно хвилювало саме те, що він прибув у Гавр саме на допит, і знову бачить купе, яке швидко промчало повз нього у темряві. Він протовпився наперед і дивився на загусклу кров на подушці, і постала в уяві його сцена вбивства—особливо виразно бачив він убитого, там на рейках, з перерізаним горлом. Потім повернувшись у другий бік, Жак побачив Рубо й Северіну, а Пеке тимчасом розказував, як вони вскочили в цю історію, як виїхали з Парижу в тому самому потязі, що й убитий Гранморен, як розмовляли з ним на Руанській станції. Жак був знайомий із Рубо й ручкався з ним інколи, з того часу, як почав їздити в швидкому потязі; а Северіну він знав дуже мало й тримався осторонь від неї,

як від інших жінок, у наслідок свого хоробливого остраху. Але тепер його вразив її вигляд, такий засмучений, з якимось розгубленим виразом блакитних очей, що сяяли з-під чорного волосся. Він не відводив очей від неї й немов утрачаючи свідомість, запитував себе, як це подружжя Рубо й він опинились тут, і що могло єднати їх тут усіх біля вагону, де сталося вбивство, коли вони повернулися з Парижу напередодні, а він щойно приїхав із Барантену.

— Знаю, знаю, сказав він уголос, перебиваючи кочегара. Я був саме там, біля виходу з тунелю, вночі, і, здається, я бачив щось у потязі, що швидко промчав повз мене.

Ці слова справили велике враження, всі стовпились навколо Жака. Він перший здригнувся, здивований і замішаний тому, що сказав це. Нащо сказав він це, хоч і пообіцявся мовчати? Бо чимало було поважних причин не казати нічого. А проте слова якось мимоволі вихопились із його вуст, поки він дивився на цю жінку. Северіна швидко одвела хустку й дивилась на нього очима, де тремтіли сльози, очима, що стали ще більші.

Комісар зараз же наблизився до Жака.

— Що, що ви бачили?

І Жак під пильним поглядом Северіни, сказав усе, що бачив: освітлене купе, що блиснуло повз нього вночі, хисткі обриси двох чоловіків,—один із них повалений, а другий із ножем у руці. Стоячи біля дружини, Рубо слухав, пильно вдивляючись у Жака великими проникливими очима.

— Так, що ви можете впізнати вбивцю?

— О, ні, навряд.

— Був він у пальті чи в блюзі?

— Цього я не можу сказати. Уявіть бо собі, що потяг мчав зі швидкістю вісімдесят кілометрів на годину.

Северіна мимоволі перезирнулася з Рубо, що мав досить сили, щоб сказати:

— Справді, треба було б для цього добрі очі мати.

— А все ж, заявив комісар, це дуже важливе свідчення. Слідчий допоможе вам дати раду з цим усім.

Панове Лянтьє й Рубо, дайте мені точно ваші ймення та прізвища, бо вас треба буде викликати.

Обслідження закінчили, цікаві помалу розходились, станційна робота поволі ввіходила в свою колію. Рубо швидко пішов до потягу-мікст, що мав одійти о дев'ятій годині п'ятдесят хвилин,—пасажири вже сідали. Він стиснув Жакові руку міцніше, ніж звичайно, а той лишився з Северіною, позаду пані Лебле, Пеке й Філомени, що йшли перешіптуючись, і вважав за обов'язок свій провести Северіну на дебаркадер, до сходів у її помешкання; він не знав, що сказати їй, а проте щось мов тримало його біля неї, мов би між ними утворився якийсь таємничий зв'язок. Тимчасом день весело розгорявся, ясне сонце перемагало ранкові тумани, а небо ставало прозоро-блакитне; і вітер із моря, набуваючи більшої сили підчас припливу, подихав солоною свіжістю. Прощаючись із Северіною, Жак знову відчув на собі погляд великих очей—і глибоко вразила його ніжність цих очей, де було благання й острах.

Почувся легкий посвист, то Рубо давав сиґнал від'їжджати. Паровіз відповів протяжним свистком і потяг вирушив о дев'ятій годині п'ятдесят хвилин, дедалі прискорюючи рух, і зник у далині в злотопромінні сонячному.

IV.

На другому тижні березня місяця, слідчий Денізе викликав знову в свою камеру в Руанському окружному суді деяких важливих свідків у справі Ґранморена.

Уже протягом трьох тижнів ця справа хвилювала всіх, вона сколихнула цілий Руан, зацікавла Париж; опозиційна преса, що провадила жорстоку боротьбу проти імперії, скористалась із цієї справи, щоб завдати згубного вдара ворогові. Наближались вибори, на них зосереджувалась уся політична боротьба, що дедалі точилась завзятіше. Відбувались дуже бурхливі засідання в палаті: приміром, те, де обмірковували справу про законність повноважень двох депутатів-прихильників імператора; або те, де обмірковувалось фінансове адмі-

ністрування префекта Сени, причому вимагали виборів муніципальної ради. Справа Гранморена постала саме в розпалі цієї боротьби, щоб ужвавити її; ширились дуже незвичайні чутки й кожного ранку в газетах можна було прочитати чималенько нових гіпотез, ганебних для уряду. З одного боку натякали на те, що вбитий, постійний відвідувач Тіллерійського палацу, колишній урядовець, командор ордену Почесного Легіона, людина, що її багатства сягали мільйонів, вдавався в найгіршу розпусту; з другого боку, користуючись із того, що слідчі органи нічого покищо не виявили, починали вже обвинувачувати поліцію та прокуратуру в поблажливості. Чимало було й жартів та анекдот з приводу таємничого вбивці, що його ніяк не могли виявити. У цих нападках було досить правди, а тому вони таки добре дошкуляли.

Ось чому Денізе почував велику відповідальність на собі. Він захоплювався цією справою, тим паче, що й сам був честолюбний. Давно чекав на таку складну справу, де могли б цілком виявитись його проникливість та енергія,—якості, на його думку, дуже розвинені в ньому. Походячи з родини нормандського торговця худобою, він закінчив курс юридичних наук у Каєні й одержав посаду досить пізно в судовій магістратурі, де успіхові його кар'єри дуже перешкоджали його селянське походження та банкрутство батька. Був він товаришем прокурора в Берне, Дієппі, Гаврі, і лише за десять років його призначили на прокурора в Пон-Одемер. Потім його перемістили в Руан як товариша прокурора й за півтора року призначили на слідчого. Денізе мав уже більш як п'ятдесят років. Бувши людиною незаможною й не мавши змоги задовольнити свої гострі потреби з невеличкого утримання, Денізе жив поганкувато, належачи до тих середньої якости службовців, яким мало платять, тимчасом як здібніші ведуть завзяту боротьбу між собою, намагаючись продати себе якнайвигідніше. Була це людина дуже розумна, з витонченими почуттями, порядна навіть; він любив свою справу, і всемогутність п'янила його, коли він у своєму кабінеті почував себе повним владарем волі інших

людей. Захоплюючись справою, керувався він однак власним інтересом: намагаючись нагороди та перемі-щення до Парижу, він на початку слідства захопився й хотів одразу розкрити правду, але потім пішов обе-режніше, почуваючи навкруги ті трясовини, де могла б остаточно загинути його кар'єра.

Треба зазначити, що Денізе попередили про ці тря-совини. Скоро почалось слідство, один з його прия-телів порадив поїхати до Парижу, в міністерство юстиції. Там у нього була довга розмова з старшим секретарем міністерства, Камі-Лямотом, дуже впливо-вою людиною, що від неї залежали підвищення на посаді, й призначення, бо мав він завжди зв'язки з Тюїльрі. Це був пристойний на вигляд чоловік, що також почав кар'єру з товариша прокурора. Але зав-дяки зв'язкам та дружині його обрано було на депутата й старшого командора ордена Почесного Леґіона. Справа Ґранморенова, цілком природно, потрапила до його рук. Руанський прокурор, схвильований цією дра-мою, де жертвою був колишній голова окружного суду, визнав за доцільне на всякий випадок доповісти про це міністрові, а цей останній і доручив справу своєму старшому секретареві. При цьому виявилось, що Камі-Лямот був шкільний товариш Ґранморенів. Правда, він був трохи молодший, але мав остільки дружні зв'язки з ним, що знав його дуже добре, знав навіть усі його гріхи. Ось чому його глибоко вразила трагічна смерть товариша й він цілком поділяв палке бажання Денізе відшукати винного. Разом із тим він не заховував того, що в Тюїльрі були дуже незадоволені з галасу, який зчинився через цю справу, і зазначив Денізе, що тут треба великого такту. Кінець-кінцем слідчий зрозумів, що в цій справі найкраще буде не поспішати й не ро-бити ризиковних кроків, не порадившись із вищими. Він навіть повернувся в Руан, цілком переконаний, що старший секретар теж має спеціяльних аґентів, бо хоче розкрити цю справу. Коротко кажучи, уряд хотів знати правду для того, щоб у разі потреби краще її зама-скувати.

А проте, час минав, і Денізе, хоч який він був тер-

плячий, дедалі більше нервували насмішки й жарти в пресі. Крім того в ньому промовляв і голос шпига, що як гарний мисливський пес, нюшить повітря. Йому страшенно хотілось натрапити на правильний шлях, хотілось першому здобути славу й розкрити це вбивство, хоча б потім і довелось облишити слідство згідно з наказом вищої влади. Чекаючи, поки йому надішлють із міністерства письмовне або словесне розпорядження, і зроблять певний натяк, він сам почав захоплено провадити слідство. Двох-трьох осіб арештували, але потім довелось їх випустити. Але коли розпечатали духовну Ґранморена, у Денізе знову постали ті самі підозріння, що були на початку—а саме на Рубо та його жінку. В цій духовній, крім інших дивних розпоряджень, був пункт, згідно з яким Северіні одписано будинок на перехресті Мофра. Отже, движну причину вбивства, що її даремно шукали стільки часу, здавалось знайдено: подружжя Рубо, знаючи цей пункт духовної, могли вбити опікуна, щоб їм швидше дістався будинок. Це припущення то більше вабило Денізе, що Камі-Лямот особливо підкреслив у своїй розмові, що пані Рубо він знає ще з давніх часів, коли вона була ще дівчинкою. А проте це припущення ускладнялось силою фактів неприпустимих, силою обставин матеріяльних і моральних. З того часу, як Денізе розслідував цим шляхом, він натрапляв щокроку на факти, які цілком розбивали всі його уявлення про зразкове проведення слідства. Все в цій справі лишалось загадкове, не було певних даних про головну річ, про мотиви злочину.

Була ще й друга стежка, за яку не забував Денізе, стежка проказана від самого Рубо, а саме—що хтось непомічений у натовпі міг ускочити в купе. Інакше кажучи, доводилось припустити загадкового вбивцю, що його ніяк не можна було знайти, мітичного вбивцю, про якого так кпила преса. Спочатку слідчі намагались з'ясувати, хто був цей невідомий і збирали всі дані в Руані, відки він мусів виїхати, та в Барантені, де він, мовляв, вийшов; але нічого певного не могли дійти; деякі свідки навіть не припускали й можливости такого наскоку на резервоване купе, а деякі давали дуже су-

перечливі свідчення. Здавалось, що йдучи цією стежкою, не можна дійти позитивних наслідків, але Денізе, допитуючи залізничного сторожа Мізара, цілком несподівано натрапив на драматичну подію з Кабюшем і Люїзетою, цією молоденькою дівчинкою, що бувши зґвалтована від Ґранморена, пішла до свого любася й умерла в нього. Це свідчення мов блискавкою освітлило все Денізе, й він одразу збудував собі обвинувачення за клясичними зразками. І все в цьому обвинуваченні було якслід—і погроза Кабюша вбити Ґранморена, й попередня сумнівна поведінка Кабюша й мало ймовірне алібі, що його Кабюш не міг довести. Нарешті в хвилину надхнення Денізе наказав арештувати Кабюша в його лісовій хатині, що нагадувала лігво дикого звіра. При цьому найшли там штани, закаляні кров'ю. Денізе деякий час хотів перебороти цю новопосталу ідею й не спускати з уваги гіпотези про Рубо, а разом із тим страшенно радів, що мав таку глибоку проникливість і розшукав справжнього вбивцю. Щоб остаточно перевірити себе, він і викликав до себе в камеру багатьох свідків, що їхні свідчення він чув на другий день після вбивства.

Камера слідчого була на вулиці Жанни д'Арк, у старій прибудові до колишнього палацу герцоґів Нормандських, де тепер містився суд. Ця прибудова дуже дизгармоніювала з палацом. Сама камера являла собою велику, сумну кімнату в нижньому поверсі, таку темну, що взимку там запалювали світло з третьої години. Кімната ця була обклеєна зеленими зблідлими шпалерами, а щодо меблів, то тут стояло лише дві фотелі, чотири стільці, великий стіл слідчого й маленький стіл його секретаря; на коминку стояв годинник із чорного мармуру, а по обидва боки бронзові вази. По той бік столу були двері в сусідню кімнату, де слідчий іноді залишав потрібних йому осіб; а двері вхідні одчинялись безпосередньо в широкий коридор, де стояли лави для свідків.

Подружжя Рубо прийшли о пів на другу, хоч їх викликалось лише на другу годину. Вони щойно приїхали з Гавру й нашвидку встигли поснідати в маленькому

ресторані на Великій вулиці. Обоє вони були в жалобі: він у сурдуті, вона в чорному шовковому вбранні. Вигляд їхній був сумний, дещо потомлений, як у родини, що втратила близьку людину. Северіна мовчки сиділа на лаві, а Рубо, заклавши руки за спину, повільно ходив перед нею коридором. Кожного разу, коли він наближався до неї, вони переглядались і, мов тінь яка, на їхніх обличчях пробігав прихований острах. Обоє вони були дуже задоволені, що одержали в спадщину будинок на перехресті Мофра, але разом із тим їх і турбувала ця духовна Ґранморена; річ у тім, що родина Ґранморенова, особливо дочка його,—обурювались через такі незвичайні подарунки, які доходили щось половини цілого майна, і хотіли заперечувати правність духовної; особливо гостро поставилась до своєї колишньої подруги Северіни пані Ляшене, нацьковувана від свого чоловіка; пані Ляшене висловлювала проти Северіни найтяжчі припущення. З другого боку, Рубо непокоїла тепер думка про речовий доказ—за який він до цього часу не згадував—про лист, що його написала Северіна з примусу, щоб Ґранморен виїхав з Парижу; в разі цього листа не знищено й найдуть його, можна буде впізнати руку Северіни. На щастя час минав і про листа не було й згадки: очевидно, Ґранморен знищив його. А проте кожного разу, коли викликали до слідчого Рубо й Северіну, холодним потом брались їхні обличчя, хоч і трималисъ вони так, як личить спадкоємцям і звичайним свідкам.

Дві години пробило й у коридор увійшов Жак. Він теж приїхав до Парижу. Рубо одразу підійшов до нього, простяг руку й поводив себе цілком невимушено.

— Ось як! І вас таки покликали! Правда неприємна штука бути за свідка в цій справі, що її ніяк не закінчиться?

Побачивши Северіну, що ввесь час сиділа, Жак одразу зупинився. Ось уже три тижні, коли він щодва дні приїздить до Гавру, помічник начальника ставиться до нього надзвичайно приязно. Одного разу Жакові довелось навіть обідати в них. Сидячи біля цієї жінки, він з невимовним жахом відчув добре знайоме трем-

тіння в цілому тілі. Невже дійдеться й до цієї жінки? Серце жваво билось, руки аж горіли, коли бачив він білу лінію шиї, на вирізі в корсеті. І він пообіцяв собі триматись осторонь від неї.

— Ну, а що кажуть у вас у Парижі про цю справу? запитав Рубо. Нічого мабуть нового? Очевидно, нічого не дійшли й не розкриють ніколи... Чого ж ви не здоровкаєтеся з дружиною?

Він узяв Жака під руку, підвів ближче. Жак привітався з Северіною, яка почувала себе ніяково й усміхалась своєю посмішкою несміливої дитини. Жак підтримував звичайну розмову, тимчасом як чоловік та жінка не зводили з нього очей, мов би хотіли прочитати щось по той бік його думок, у неясних мріях, куди він і сам не наважувався заглиблюватись. Чому він так холодно тримається з ними? Чому мов уникає їх? Чи не прокинулись у ньому спогади? Може їх покликано тепер, щоб поставити на зводини з ним? Ім треба перетягти на свій бік цього єдиного свідка, що його вони побоювались, треба утворити такі дружні зв'язки з ним, щоб не міг виступати проти них.

Помічник начальника, що його непокоїла справа, знову повернувся до неї.

— Чи не знаєте, чому оце нас викликали? Може є щось нове?

Жак зробив невиразний жест.

— Там щось казали на станції, коли я приїхав. Мов когось ще арештували.

Рубо здивувались. Ця новина їх страшенно схвилювала. Як це так арештували? Ніхто їм про це не казав анічогісінько. Арештували, чи може ще хочуть арештувати? Вони закидали Жака запитаннями, але він не міг дати жодної відповіді.

Северіна повернулась, бо в коридорі почувся шум.

— Ось і Берта з чоловіком,—пошепки сказала Северіна.

Так, це було подружжя Ляшене. Вони пройшли гордовито повз Рубо, причому жінка навіть оком не скинула на колишню подругу. Судовий урядовець одразу повів їх у кабінет слідчого.

— Очевидно, треба терпляче чекати, сказав Рубо. Нас протримають принаймні дві години... Сідайте бо.

Рубо сам сів по лівий бік від Северіни, й жестом руки запросив Жака сісти по другий бік. Деякий час Жак постояв, але побачивши ніжний і боязкий погляд Северіни, сів біля неї. Северіна здавалась такою маленькою, тендітною між цими чоловіками. Жак відчував її покору, нездатну до опору, і ніжна теплота, що нею дихало тіло цієї жінки, помалу протягом довгого чекання п'янила Жака.

У кабінеті Денізе готувались до допиту. У слідчого вже зібрано чимало матеріялу, кілька паків паперів у блакитних обкладинках. За Гранмореном простежили з часу, коли він виїхав з Парижу. Начальник Паризької станції Вандорп посвідчив, що до швидкого потягу, який одходить о пів на сьому, в останній момент причепили вагона № 293, і додав, що мав недовгу розмову з Рубо, який ввійшов у вагон першої кляси трохи раніше, ніж прийшов Гранморен; нарешті зазначив, що Гранморен був один у призначеному для нього купе. Кондуктор потягу Анрі Довернь, коли його допитувано про те, що було в Руані протягом десятихвилинної зупинки, не сказав нічого певного. Він бачив, як Рубо розмовляв із Гранмореном біля купе—очевидно вони потім повернулись кожен у свій вагон і дверцята його замкнув кондуктор; але поручитись за це не міг він, бо на станції був страшенний тиск, та й освітлення було недостатнє. Коли запитали його, чи не міг хтось удертись у купе саме перед від'їздом потягу, то Довернь з'ясував, що це малоймовірно, а проте можливо, бо за його пам'яті було два такі випадки. Інші залізничники руанські, коли їх запитували в цій справі, давали суперечні відповіді й лише заплутували справу. Безперечно довели один лише факт, а саме, що Рубо з свого вагону поручкався з начальником Барантенської станції, який стояв на підніжжі. Начальник Барантенської станції Бесьєр категорично потвердив це й додав, що колеґа його був у вагоні з дружиною, яка здавалось спокійно спала, напівлежачи. Крім того, розшукували навіть пасажирів, що їхали в тому самому вагоні з Рубо. Огрядна

пані та її не менш огрядний чоловік, що сіли в вагон у останню хвилину, були мешканці міста Пті-Курон. Вони заявили, що одразу поснули, а тому й не можуть нічого сказати, а щодо жінки, одягненої в чорне, то вона зникла мов тінь і ніяк не щастило її відшукати. Нарешті були ще й інші свідки—дрібнота, але вони допомогли довести тотожність пасажирів, що вийшли на Барантенській станції, де, очевидно, вийшов убивця; перевірили квитки, розшукали всіх пасажирів, крім одного, високого бравого чоловіка, з синьою хусткою на голові—хто казав, що він був у пальті, а хто, що в блюзі. Про цього чоловіка, що зник і здимів безслідно, було в справі не менш, як триста десять документів, що становили разом великий хаос, де свідчення суперечили одне одному.

Крім свідчень, були в цій справі судові акти: протокол, складений від прокурора та слідчого на місці злочину, найдокладніший опис того місця на залізничній колії, де знайшли вбитого, опис його вбрання, речей, знайдених у кишені, завдяки яким з'ясовано, хто саме вбитий; був далі протокол медичний, де в наукових висловах, докладно описувалось рану в горлі, веретенську рану, зроблену якимось гострим знаряддям, очевидно ножем; були ще й інші протоколи, ще й інші документи про перевіз убитого до Руанського шпиталю, де тіло дуже швидко почало розкладатись, так що місцева влада й повернула його сем'ї, щоб поховати. З цього хаосу паперів, було два-три, які з'ясовували факти важливі. Насамперед, у кишенях убитого не знайшли ні годинника, ні портфеля з десятьма тисячами франків, що їх узяв Гранморен, щоб віддати борг сестрі, пані Бонегон — а вона сподівалась одержати ці гроші. Можна було б припустити, що вбивство сталось із метою пограбування, але на руці вбитого лишився перстень із великим діямантом. В наслідок цього робили безліч припущень. На жаль, ніде не було записано номерів паперових грошей, але про годинник дізнались—це був великий годинник, з заводом без ключа, з ініціялами Гранморена на кришці, а всередині з фабричним номером 2516. Нарешті, вжито енергійних

заходів, щоб розшукати ножа—знаряддя вбивства; його шукали вздовж колії, в кущах, усюди, де можна було закинути його; але все марно. Очевидно вбивця захо-вав десь ножа разом із грішми та годинником. Однак на колії, метрів сто від Барантенської станції найшли дорожну ковдру вбитого, очевидно, її викинув убивця, щоб не було речових доказів, і ця ковдра була теж між речовими доказами.

Коли подружжя Ляшене ввійшло, Денізе, стоячи біля столу, перечитував перші свідчення, що їх розшукав йому секретар. Слідчий був невисокий на зріст, присадкуватий, чисто поголений, з просіддю. Товсті щоки, квадратове підборіддя, широкий ніс—справляли враження скам'янілої нерухомости, й це враження ще зміцняли важкі повіки, які майже наполовину закривали великі ясні очі. Але вся гострота, вся спритність, що їх визнавав у собі Денізе, приховались у виразі його рота, що нагадував рухливістю рот актора-аматора. Коли Денізе вигадував якийсь хитрий крок, рот його ставав такий маленький. Здебільшого цей надмір хитродумства й псував усю справу, Денізе був занадто проникливий, але дуже хитрував, коли справа була ясна й проста; на його погляд ідеальний слідчий був подібний до анатома-психолога, з надзвичайною силою духовного передбачення. А проте це була людина досить розумна.

Він ласкаво звернувся до пані Ляшене, як людина світська, що звикла бувати в найкращих родинах Руану та околиць.

— Пані, будь ласка, сідайте.

І сам поставив стільця жінці в жалобі, худорлявій, русявій з неприємним виглядом некрасивого обличчя. Разом из тим він був лише ввічливий, навіть стриманий, до пана Ляшене, теж русявого й на вигляд хоробливого. Цей маленький чоловічок, мавши тридцять шість років, був уже радником окружного суду й мав орден Почесного Легіону завдяки протекції тестя та допомозі батька, теж судового урядовця, що був деякий час членом об'єднаної комісії військового та цивільного суду. Для Денізе ця людина являла втілення

урядовця, що вибився в люди через протекцію та багатство, урядовця помірних здібностей, що робить швидку кар'єру завдяки зв'язкам та гаманцю, тимчасом як сам він, бідний і без протекції, сидітиме ввесь час на посаді слідчого, не маючи нагоди вибитись вище. Ось чому Денізе був дуже радий, що може в цьому кабінеті виявити перед Ляшене всю свою всемогутність, показати необмежену владу свою над волею всіх, досить бо було єдиного слова й свідок перетворювався на обвинуваченого й можна його було заарештувати, коли б цього заманулось Денізе.

— Пані, продовжував Денізе, ви пробачите мені, що я турбую ще вас у цій сумній справі. Я певен, що ви так само палко, як і я, бажаєте, щоб справу з'ясувалось, а вбивця підпав карі по заслузі.

Денізе озвався до секретаря, довготелесого русявого й худорлявого чолов'яги, й допит почався.

Ляшене, побачивши, що його не запрошують сісти, сів сам. З перших же запитань, що ставилось їх жінці, він хотів відповідати за неї. Висловив усе своє обурення проти духовної тестевої. Хіба ж це річ припустима? Гранморен так багато поодписував різним особам, що все це разом узяте становило майже половину його майна, яке досягало трьох мільйонів сімсот тисяч франків. І це людям, майже невідомим, жінкам із дуже різних верстов суспільства. Була в цьому числі навіть жінка, що продавала фіялки на вулиці Роше. Цього ж ніяк не можна припустити,—й Ляшене чекав, поки закінчиться слідство, щоб вжити заходів до касації такої непорядної духовної.

Поки Ляшене зціпивши зуби скаржився на все це, виявляючи при цьому всю свою недалекість, всю упертість провінціяла, пройнятого скупістю, Денізе дивився пильно на нього ясними очима, що заховались наполовину під опущеними повіками. Зневажлива згортка його уст свідчила про велику огиду та заздрість до цієї нездари, якому замало було двох мільйонів спадщини. А проте ця нездара одного чудового дня здобуде таки своїми грішми пурпурну мантію генерального прокурора.

— Здається, пане, що ви не маєте рації, сказав нарешті Денізе. Духовну можна було б касувати, коли б стороннім особам одписувалось більш, як половину майна, а цього немає в даному разі.

Потім, повертаючись до секретаря, додав:

— Звичайно, Льоранс, ви цього не записуєте.

Секретар заспокоїв його ледве помітною усмішкою людини, що розуміється на справі.

— Але невже хто може припустити, гостріше відповів Ляшене, що я віддам цим Рубо будинок на перехресті Мофра? З якого дива робити такий подарунок дочці садівника? І потім, які підстави для цього? Нарешті, після того, як доведено, що вони брали участь у вбивстві...

Денізе повернувся до справи—

— Невже ви думаєте на них?

— Звичайно! Якщо вони знали зміст духовної, то це само собою є доказ, що їм важила смерть мого бідолашного тестя. Зауважте, між іншим, що вони останні розмовляли з ним. Нарешті, вся ця історія з ними дуже таки чудненька.

Втрачаючи терпець і збитий зі своєї нової гіпотези, Денізе звернувся до Берти.

— А ви, пані, вважаєте, що ваша колишня подруга могла допуститись такого злочину?

Раніш, ніж відповісти, Берта глянула на чоловіка. Протягом кількох місяців спільного життя вони вже встигли передати один одному свої моральні хиби, свою жорстокість. Вони псували один одного. Це бо він нацькував Берту на Северіну, так що Берта ладна була хоч би зараз посадовити свою подругу в в'язницю, аби повернути собі будинок на перехресті Мофра.

— Та що вже й казати, пане, нарешті відповіла Берта. Особа, що про неї питаєте, змолоду ще мала дуже погані нахили.

— То значить, ви обвинувачуєте її в розпусній поведінці ще коли вона була в Доанвілі?

— Та ні, бо інакше мій тато не тримав би її.

У цьому вигуку вирвалась назовні вся міщанська цнотливість, що не виносить жодних докорів на свою

адресу. Недурно Берта пишалася з своєї незаплямованої репутації в Руані й усюди були їй відкриті двері.

— Все таки, розумієте, не можна покладатись на людину, що має нахили до легковажности та марнотратства.—Нарешті, пане, багато з того, що тоді мені здавалось неможливим, тепер мені здається ймовірним.

Знову Денізе зробив нетерплячий рух. Він ішов тепер зовсім не цією стежкою і кожен, хто не поділяв його поглядів, був мов би його ворогом, мов би сумнився в гостроті його розуму.

— Але треба добре міркувати, вигукнув він. Такі люди, як Рубо, не вбивають таку людину, як ваш батько, лише для того, щоб швидше одержати спадщину; в усякому разі, лишились би якібудь сліди такої поспішности—я напевно денебудь виявив би хоч тінь цієї гонитви за грішми. Ні, це не було за движну причину, треба іншої шукати, а її немає, як ви й сами кажете. Потім, повертаючись до фактичних обставин, хіба не помічаєте ви, що тут не було їм фізичної можливости вбити Гранморена. Ніхто не бачив, щоб подружжя Рубо входили в купе; один із службовців навіть запевняє, що Рубо повернулись у своє купе в Руані. А що в Барантені їх бачили в їхньому купе, то довелось би припустити, що вони перейшли з вагону, де був Гранморен у свій—і це повз три вагони, протягом кількох хвилин, коли потяг мчав повним ходом. Чи це ймовірно? Я запитував машиністів і кондукторів. Всі вони казали мені, що для цього потрібні не лише велике самопанування та енергія, але й довгочасна навичка... В усякому разі для жінки це було б зовсім неможливо, і чоловік мусів би сам наважитись на це діло. І навіщо? Щоб убити свого заступника, який так часто виручав його з біди. Очевидно, цього не могло бути. Така гіпотеза не витримує критики. Треба шукати іншої стежки. От коли б виявили чоловіка, який сів на потяг у Руані й зійшов на Барантені та коли б довели, що цей чоловік нахвалявся перед тим убити Гранморена...

Захоплюючись, Денізе повертався до своєї гіпотези й він сказав би ще більше, коли раптом прочинились двері й просунулась голова кур'єра. Але раніш,

ніж кур'єр устиг щось сказати, одягнена в рукавичку рука розчинила двері навстіж; в камеру ввійшла русява пані, одягнена дуже елеґантно, хоч і в жалобі, іще красива, хоч і було їй понад п'ятдесят років; це була буйна й міцна краса античної богині.

— Це я, мій дорогий слідчий. Трохи спізнилась, і ви мене, звичайно, пробачите. Дороги тепер зовсім непроїзні, і три милі від Доанвіля до Руану тепер майже дорівнюють шістьом.

Денізе підвівся й дуже ввічливо запитав:

— А як, пані, почуває собі, бо ми не бачились із останньої неділі.

— Дуже добре... А ви, мій дорогий слідчий, оділйшли вже від переляку через мого візника? Цей чолов'яга розповідав мені, що мало не перекинув вас, як повертались ви, верстви за дві від замку.

— Та нічого. Трохи трусонуло, але я вже встиг забути про це... Прошу сідати, пані, і як я це щойно казав пані Ляшене, пробачте мені, що я знову розворушив вашу скорботу цією жахною справою.

— Що ж робити, коли треба. День добрий, Берто. День добрий, Ляшене.

Це була пані Бонегон, сестра вбитого. Вона обняла племінницю й стиснула руку Ляшене. З тридцяти років уже була вона вдовою. Чоловік її, фабрикант, лишив їй чималу маєтність, а крім того й сама вона була досить багата, бо після того, як поділились із братом, одержала Доанвільський маєток. По смерті чоловіка жила вона досить безжурно, і завжди, як тишком казали, мала романічні пригоди, але з зовнішнього боку була така бездоганна й свята, що лишалась, так би мовити, арбітром Руанського вищого світу. Керуючись власними потягами, а також і нагодою, протягом уже двадцять п'ятьох років, вона підтримувала знайомство з судовими й приймала їх у себе в замку. Це були судові урядовці, що приїздили в Руан її кіньми й також повертались додому. А в замку в неї було постійне свято. І тепер вона ще не зовсім заспокоїлась: казали про її по-матерньому ніжне ставлення до молодого товариша прокурора, сина радникового, Шомета. Вона

влаштовувала йому кар'єру й разом із тим часто запрошувала до себе його батька, поводячись із ним надзвичайно запобігливо. Зберегла вона собі також і приятеля з давніх часів—це був теж радник, Дебазейль, чоловік холостий і разом із тим літературна слава Руанського суду. В Руані всі деклямували його дотепні й витончені сонети. Протягом багатьох років у Доанвілі була й особлива кімната для цього Дебазейля. Тепер йому вже понад шістдесят років, але все ж він приїздить на обід, як старовинний приятель, якому ревматизм лишає сами спогади. Таким робом пані Бонегон, не зважаючи на свої роки, зберегла привабу завдяки своєму вмінню поводитись. І ніхто не змагався з нею за цю привабу—лише минулої зими вона відчула суперництво пані Лелук, дружини радникової. Це була чорнява жінка, років тридцять чотирьох і справді красива. Судові урядовці почали частенько навідуватись до неї. Ось чому в звичайно бадьорому настрої пані Бонегон бреніла сумна нота.

— В такому разі, пані, якщо ви дозволите, сказав Денізе, я про дещо запитаю вас.

Він закінчив допитувати Ляшене, але не одпускав їх: кабінет слідчого, такий холодний і сумний, перетворився в великосвітський сальон. І флеґматичний секретар наготовився знову писати.

— Один із свідків казав про телеграму, що її одержав брат ваш, де його просили негайно виїхати в Доанвіль. Ми не могли найти жодних слідів цієї телеграми. Може це ви її надіслали.

Пані Бонегон, почуваючи себе як вдома, почала з усмішкою відповідати, в тоні дружньої розмови.

— Я не писала братові, я чекала на нього, бо знала, що він мав приїхати, але точно не було для цього визначено часу. Здебільшого він приїздив несподівано, і майже завжди нічним потягом. Він мешкав у павільйоні на відшибі в парку, а двері з нього виходили на маленьку завжди безлюдну вуличку, так що ми навіть і не знали, коли він приїздив. В Барантені він наймав візника, а до нас виходив лише вдень, іноді й дуже пізно, так само, як і його гість, що жив у нього з де-

якого часу. Пригадую, що цього разу я чекала на нього, бо він мав привезти мені десять тисяч франків, в остаточний розрахунок зі мною. Ці десять тисяч франків він безперечно тоді мав із собою. Ось чому я й думаю, що його вбили, щоб пограбувати—от і все.

Слідчий трохи помовчав, а потім, дивлячись в обличчя пані, запитав:

— А що ви скажете про пані Рубо та її чоловіка?

Пані Бонегон зробила гострий заперечний рух.

— А це вже ні, мій дорогий Денізе, будь ласка, не помиляйтесь щодо цих порядних людей... Северіна була прегарна дівчина, така лагідна, така слухняна навіть, а разом і чарівна,—й це їй зовсім не шкодило. Коли ви вже хочете, щоб я це ще раз сказала, то, на мою думку, Северіна та її чоловік нездатні на щось зле.

Денізе цілком погоджувався з цим, він тріюмфував і скоса глянув на пані Ляшене. Та відчула думку слідчого й зауважила:

— Але, тьотю, ви дуже поблажливі.

Тоді пані Бонегон дала полегкість серцеві й сказала зі своєю звичайною щирістю.

— Ні, Берто, ти це облиш. Ми ніколи не дійдемо згоди в цьому. Звичайно, вона була життєрадісна, любила посміятись, та й натурально це було. Я добре знаю погляд твій і твого чоловіка. Але, до правди кажучи, це матеріяльний інтерес затьмарив вам розум і ви дивуєтесь із того, що відписано Северіні будинок на перехресті Мофра. Твій батько виховав її, дав їй придане й, цілком природно, не забув за неї й у духовній. Хіба ж він не вважав її за свою дочку. Ні, моя люба, гроші ще дуже мало важать для щастя людського.

Живши завжди в багатстві, пані Бонегон виявляла цілковиту байдужість до грошей. А як жінка красива й оточена любов'ю, вона охоче підкреслювала, що щастя саме в красі та любові.

— Річ у тім, що про телеграму розповів не хто інший, як Рубо,—холодно зауважив Ляшене.—Коли б телеграми не було, то з якого дива Гранморен сказав би, що одержав її. А навіщо було Рубо брехати?

— Але ж,—захоплюючись пояснив Денізе,—Гранмо-

рен сам міг вигадати історію про телеграму, щоб з'ясувати Рубо свій раптовий від'їзд. Бо згідно зі свідченням Рубо, він мав виїхати лише другого дня; а якщо він зустрівся з ними в потягу, то й треба було подати якунебудь причину, коли справжньої причини він не хотів розкрити—і її ми кінець-кінцем і не знаємо. Ні, все це ні к чому, це не наводить на правильний слід.

Знову мовчанка. Потім слідчий продовжував далі й тримався дуже спокійно й надзвичайно був обережний у висловах.

— Тепер, пані, я мушу торкнутись теми дуже делікатної й прошу пробачити, коли я про це запитую: може немає людини, що поважала б вашого брата більше, ніж я. Але ходили всякі чутки... казали, що в нього були полюбовниці...

Пані Бонегон знову почала сміятись, з своїм звичайним невимушеним виглядом.

— О, в його роки... Мій брат рано овдовів, і я ніколи не вважала за зле те, що йому здавалось добрим. Отже, він жив, як йому завгодно було, і я не втручалась у його життя. Те, що я знаю, це те, що він тримався завжди на рівні порядности й завжди належав до вищих кіл.

Берта аж задихалась, слухаючи цю розмову про полюбовниць батькових і потупила очі; а чоловік її, почуваючи себе так само ніяково, як і вона, став біля вікна, повернувшись спиною.

— Пробачте мені, коли я настоюю,—сказав Денізе.— Чи не було якої історії там у вас з покоївкою?

— А, так, із Люїзетою... Але, дорогий мій слідчий, це була пала істота, яка вже в чотирнадцять років мала зв'язки з одним каторжанином. Коли вона вмерла, то хотіли в цьому обвинуватити мого брата. Та це гидкий наклеп, я вам зараз розкажу.

Вона розповідала цілком щиро. Хоч і знала неморальні звички Ґранморена і трагічна його смерть не була для неї несподіванкою, все ж відчувала вона потребу захищати високу честь родини. Звичайно, в цій сумній історії з Люїзетою припускала, що Ґранморен хотів поласувати дівчиною, а проте була переконана, що ця дівчина дуже рано вдалася в розпусту.

– Уявіть собі дзиґу—таку маленьку, таку ніжну, з русявим волоссям, рожеву мов янгол і таку святу, таку святу, що й води не замутить... Але не було їй ще чотирнадцяти років, як вона злигалася з одним негідником, каменярем Кабюшем, що одсидів п'ять років у в'язниці, бо вбив чоловіка в шинку. Цей, кажу, Кабюш жив, як дикун якийсь, на узліссі в Бекурі; там батько його, що вмер із горя, лишив йому мазанку—незграбно складену з великих деревин. Кабюш уперто довбався в облишеній каменярні, звідки, як я гадаю, походить половина каменю, що з нього збудовано Руан. У це лігво й приходила Люїзета до свого вовка, що жив самітно мов заджумлений—і всі навколо жителі боялись його. Їх часто бачили вкупі, як вони блукали лісом, тримаючи один одного за руку—вона така маленька, а він великий, подібний до звіра. Ну, взагалі поведінка цілком неприпустима... Звичайно про все це я довідалась куди пізніше. Я взяла до себе Люїзету, можна сказати, з милости, отак як роблять благодійство. Щодо її батьків, Мізарів, я знала, в яких злиднях вони живуть. Вони розказали мені, як нещадно били свою дочку, щоб не бігала до Кабюша. Але даремно, хіба, що тримати її, замкнувши в кімнаті... Ну, потім і сталась ця історія. У мого брата в Доанвілі не було спеціяльних служників. Люїзета та ще одна жінка прибирали в самітному павільйоні, де мешкав брат. Одного ранку Люїзета пішла туди сама й потім безслідно зникла. На мою думку, вона давно вже надумала втекти, може на неї чекав її коханець і завіз із собою. Але найгірше було те, що днів за п'ять почали ходити чутки, що Люїзета вмерла, переказували й подробиці зґвалтування; казали, що брат хотів її зґвалтувати, та ще в таких обставинах, що дівча мов збожеволіле втекло до Кабюша, і там, як переказують, умерло з запалення мозку. Що ж власне сталось? Казали всяке, й невідомо, що там, власне, було. На мою думку, Люїзету—а вона вмерла справді від запалення мозку, як це констатував лікар, зґвалтував якийсь бродяга, під ясним небом, серед боліт... Мабуть, що так. Бо невже, дорогий мій слідчий, ви припустите, що мій брат міг посягнути на це дівисько... Це ж гидота, це ж неможливо!

Денізе уважно слухав це оповідання, не висловлюючи ні ухвали, ні заперечень. Пані Бонегон було таки важкенько закінчити, але кінець-кінцем вона наважилась:

— Але, до правди, я не кажу, що мій брат не жартував з нею. Він любив молодих дівчат, мав веселу вдачу, хоч на вигляд був суворий. Ну, припустімо, що він дав волю рукам...

Почувши ці слова, пані Ляшене, засоромившись, перебила:

— О, тьотю, тьотю...

Пані Бонегон здвигнула плечима: на що таїтись перед судом?

— Припустімо, він обняв її, лоскотав може. В цьому немає ще лиха. Я це припускаю, й не можу обвинувачувати Кабюша в наклепі. На мою думку, Люїзета вигадала все це, може перебільшила факти, щоб коханець більше дорожив нею, а в наслідок цього, цей звір і справді повірив, що брат довів Люїзету до загибелі... Він мов збожеволів і по всіх шинках розповідав, що коли б зустрів Гранморена, то заколов би його, як кабана...

Слідчий, що до цього часу слухав мовчки, раптом запитав:

— Він казав це? Свідки можуть потвердити?

— О, дорогий слідчий, матимете свідків, скільки хочете... Взагалі, дуже сумна справа, що так далась нам у знаки. На щастя становище й репутація Гранморена ставили його понад усякі підозріння.

Пані Бонегон зрозуміла, якою стежкою йшов Денізе. Почасти її це стурбувало й вона визнала за краще не вдаватись у подробиці й не ставити жодних запитань. Денізе підвівся й сказав, що не хоче більше зловживати ввічливістю родини вбитого. За його словом секретар прочитав свідчення, щоб потім свідки підписали. Ввесь цей допит, усі свідчення було так добре зредаговано, всі зайві й слизькі слова так старанно повикидано, що пані Бонегон, підписуючи протокола, поглянула з ласкавою подякою на худорлявого блідого Льорена, на якого до цього часу не звертала жодної уваги.

Потім, коли слідчий проводив її, а також племінника й племінницю до дверей, вона, міцно стискуючи йому руку, сказала:

— Скоро побачимось, правда? Ви знаєте, що вам завжди раді в Доанвілі... А вам спасибі, бо ви один з небагатьох до мене прихильних.

І тінь суму лягла на її усмішку.

Ляшене вийшла першою, досить холодно привітавшись із слідчим.

Лишившись сам, Денізе хвилину відпочивав і стояв замисливши. Тепер справа здавалась йому цілком ясною: безперечно Ґранморен зґвалтував Люїзету — у нього були такі гріхи. Через це слідство доводилось вести обережненько, й Денізе вирішив подвоїти свою тактовність, поки одержить обіцяні вказівки з міністерства. А проте він страшенно радів,—переконаний, що натрапив на винуватця.

Сівши за стіл, покликав дзвінком кур'єра.

— Приведіть сюди Жака Лянтьє.

Подружжя Рубо сиділи на лаві в коридорі, ввесь час чекаючи. Обличчя їхні були мов скам'янілі та оспалі від довгого чекання; тільки іноді пробігали по них нервові здроги. Голос кур'єра, що викликав Лянтьє, розбудив їх із цього півсну, так що вони аж здригнулись. Очима стежили за Лянтьє, поки він увійшов у кабінет слідчого. Потім, ще більш зблідлі, вони знову мовчки поринули в чекання.

Протягом уже трьох тижнів ця справа дуже таки дошкуляла Жакові й він почував себе так, мов би був у чомусь винний. Звичайно, це безглуздя, бо він нічого не зробив, навіть не затаїв того, що знав у цій справі; а все ж кожного разу, коли входив він до слідчого його наче снігом по шкурі обсипало й він тремтів, мов винуватець, який боїться, що розкриють його злочин. І він неохоче відповідав на запитання, завжди боючись, щоб не пробалакатись якось. Бо й сам він міг убити: хіба ж не видно було це з очей його. Ось чому ці виклики до слідчого були дуже неприємні Жакові, він навіть сердився й так хотілось, щоб його не турбували більше з справою, яка його не обходить.

Цього разу Денізе хотів дізнатись лише про зовнішність убивці. Жак, єдиний свідок, що бачив убивцю, міг дати точні щодо цього вказівки. Але він слово в слово дотримувався свого першого свідчення, він казав, що сцена вбивства була для нього секундною візією, такою швидкоплинною, що лишила в пам'яті невиразні, розпливчаті сліди. Він бачив тільки, як хтось убивав когось і нічого більше. Протягом півгодини слідчий із невтомною впертістю мучив Жака, ставлячи йому те саме запитання в найрізноманітніших формах: був убивця високий, чи низький, бородатий, чи без бороди, волосся довге мав, чи коротке? Як одягнений? До якої кляси належав, здавалось? І Жак, розгублений, давав на всі ці запитання невиразні відповіді.

— Нарешті,—запитав раптом Денізе, пильно дивлячись,—коли б вам показали вбивцю, ви б його впізнали.

Жак кліпав очима, бо не сила була йому витримати цей пильний погляд, що здавалось проймав його наскрізь. І він сам себе запитав про це—чи впізнаю я його... Так, може впізнаю. Але одразу той самий несвідомий острах, що він буде винуватим, примусив його повернутись до системи невиразних відповідей.

— Проте, я не думаю, я ніколи не міг би категорично стверджувати цього. Уявіть бо, потяг мчав зі швидкістю вісімдесят верстов на годину.

Цілком розчарований слідчий хотів уже відпустити Жака в сусідню кімнату, поки треба його буде знову, коли передумав і сказав:

— Лишайтесь тут, сідайте.

Подзвонив по кур'єра.

— Покличте пані й пана Рубо.

Ще ввіходячи в кімнату, Рубо побачили Жака й переглянулись неспокійним поглядом. Може він сказав щось. Його залишали тут, щоб звести на очі з ними. Вся їхня самопевненість кудись зникла, скоро вони побачили Жака; і спочатку відповідали вони якимось глухим голосом. Але слідчий лише перевіряв їхнє перше свідчення, так що їм доводилось повторювати ті самі фрази, майже тотожні, а слідчий слухав їх, спустивши голову й навіть не дивився на них.

Потім раптом звернувся до Северіни:

— Пані, ви казали станційному комісарові, а він це й записав у протоколі—що на вашу думку хтось міг вдертись у купе на станції в Руані, саме коли потяг вирушав.

Це захопило Северіну розполохом. На що він згадує про це? Може це пастка? А може, зіставляючи її свідчення, хоче спіймати. Ось чому вона глянула запитливо на чоловіка, який цілком до речі зауважив:

— Не думаю, щоб моя дружина висловилась так категорично.

— Пробачте... Коли ви припустили, що це могло статись, дружина ваша сказала: «Напевно так і сталось». Так от, пані, я хочу тепер знати, які ви мали підстави казати так.

— Северіна цілком замішалась, бо бачила, що як не вбережеться, слідчий своїми запитаннями зажене її на слизьке. А проте мовчати не можна було.

— О, ні, жодних підстав у мене не було. Я сказала це на підставі звичайних міркувань, бо справді важко інакше з'ясувати собі справу.

— Так, значить, ви не бачили цієї людини й не можете сказати нам нічого про неї.

— Ні, не можу нічого.

Денізе здавалось, облишив цей пункт допиту, але потім знову повернувся до нього, запитуючи Рубо:

— А як же ви не бачили цієї людини, якщо вона справді ввійшла—бо з вашого свідчення видно, що ви розмовляли з Гранмореном, коли дали сигнал вирушати.

Ці вперті запитання вже лякали Рубо, й він не знав, що обрати,—облишити гіпотезу про цю людину, чи настоювати на ній. Якщо є якісь докази проти нього, то гіпотеза про невідомого вбивцю ледве трималась і могла навіть погіршити його справу. Через це Рубо давав невиразні відповіді, сподіваючись, що тимчасом слідчий висловиться точніше.

— Шкода, сказав Денізе, що ваші спогади такі невиразні. В протилежному разі ви допомогли б нам, і самі собою відпали б підозри, що падають на різних осіб.

На думку Рубо, це був уже неприкритий натяк і він

відчув непереможну потребу виправдатись. Побачив, що справу викрито, а тому цілком сміливо сказав:

— Це справа сумління. Звичайно, тут можна вагатись і це цілком природно. Коли б я сказав вам, що мені здається, мов я його бачив, того чоловіка...

Слідчий зробив жест задоволення, бо гадав, що його спритність довела Рубо до щирого визнання. З власного досвіду він знав, як важко іноді свідкам визнати те, що вони добре знають, і коли вони робили це, то, безпечно, на його думку, під умілим його впливом.

— Ну, то кажіть... який він був? Невеликий статурою, чи великий, може такий, як ви?

— О ні, куди вищий... Принаймні в мене лишилось таке враження, бо це лише враження—я певен, що майже наскочив на цю людину, коли біг до мого вагону.

— Почекайте трохи,—сказав Денізе і звертаючись до Жака, запитав:

— Чоловік, що його ви бачили з ножем у руці, був вищий за Рубо?

Жакові уривався терпець, бо він уже боявся, що спізниться на потяг о п'ятій годині; скинув очима на Рубо, оглянув; і дивно було йому, мов ніколи не бачив його—він ніколи не уявляв його собі таким присадкуватим, міцним, із своєрідним профілем, що його колись він бачив, може уві сні.

— Ні,—тихо сказав,—не більше, майже така сама статура.

Але помічник начальника енергійно протестував.

— Як не більше? Той був принаймні на голову вищий від мене.

Жак дивився на Рубо здивованим поглядом. І під цим поглядом, де читалось дедалі більше здивування, Рубо щулився, щоб не скидатись на самого себе; а дружина його, аж заледенівши від жаху, стежила за процесом згадування, що відбивався на обличчі Жака. Очевидно, сам Жак здивувався спочатку з деякої подібности між Рубо та вбивцею; потім у нього склалась упевненість, що саме Рубо й є вбивця, й пригадав різні чутки про це; це відкриття так вразило його, що він стояв мов приголомшений, і з його вигляду не можна було

сказати, що він буде робити—та й сам він, мабуть, не знав цього. Одного слова його було досить і було б по Рубо. Подружжя Рубо переглянулись із Жаком—і цей погляд був глибокий, глибокий. Хвилину панувала тиша

— В такому разі ваші свідчення не збігаються,—сказав Денізе.—А проте, вам, Лянтьє, він міг здаватись меншим, тому, що нахилився, борючись із своєю жертвою.

Слідчий теж пильно вдивлявся в обох свідків. Він і на думці не мав спочатку робити таке зіставлення; але професійний інстинкт підказував йому в цю мить, що правда десь тут поблизу. Навіть не було в нього вже такої упевненості, що винний Кабюш. Невже ж Ляшене мають рацію? Невже ж убивці—цей порядний службовець та його молода дружина? Це так малоймовірно.

— А пригадайте, яка була борода в убивці, така широка, як у вас?—запитав слідчий Рубо.

У Рубо було досить сили відповісти цілком спокійним голосом:

— Широка борода? Ні, ні. Зовсім не було, здається, в нього бороди.

Жак зрозумів, що за це саме запитається і його. Що ж сказати? Він міг заприсягтись, що в того чоловіка була широка борода. Кінець-кінцем його не обходять ці Рубо. Так чому ж не сказати правди? Але відвернувшись від Рубо, він зустрів погляд Северіни: і в цьому погляді прочитав він таке палке благання, таке віддання усією істотою, що геть замішався. Відчув знайомі йому здроги в цілому тілі: невже це та жінка, що її він може кохати справжнім коханням, не мавши цього нелюдського прагнення вбити? І в цей момент підо впливом хвилювання, його пам'ять мов затьмарилась—він не впізнавав убивці в особі Рубо. Уявлення про вбивцю втрачало виразність, сумніви дедалі більшали, й він навіть шкодував, що багато пробалакався.

Денізе справді запитав:

— Чи була в того чоловіка широка борода, як от у Рубо?

Жак переконано відповів:

— Правду кажучи, не знаю. Це ж була мить єдина,

все сталось так швидко. Я нічого не знаю й не можу стверджувати.

Але Денізе стояв на своєму, бо він хотів остаточно висвітлити підозру, що падала на помічника начальника. Він натискував на Рубо, натискував на Жака й досяг того, що Рубо дав повний опис убивці, чоловіка високої статури, міцного, безбородого, одягненого в блюзу—коротко кажучи в усьому неподібного до Рубо; а щодо Жака, то він давав лише односкладові невиразні відповіді, які потверджували свідчення Рубо. Слідчий повертався до свого першого припущення: був певний, що йде правильною стежкою; а опис убивці був такий точний, що кожна риса лише більш доводила подібність. Денізе був переконаний, що свідчення подружжя Рубо—так несправедливо запідозрених — дадуть матеріял, щоб покарати справжнього вбивцю.

— Ввійдіть туди, сказав він Рубо й Жакові, показуючи їм на сумежну кімнату, після того, як вони підписали протокола. Почекайте там, поки покличу вас.

І зараз же наказав привести арештованого. Почував себе таким щасливим, що навіть звернувся до секретаря й сказав:

— Тепер, Льоранс, він у наших руках.

Двері розчинились і ввійшли двоє жандарів, що вели здоровенного парубка, років двадцяти п'яти або тридцяти. Жандари на знак слідчого вийшли, а Кабюш лишився серед кабінету із здивованим виглядом дикого звіра, впійманого в пастку. Це був здоровенний чоловіг'яга, з міцною шиєю й величезними кулаками, русявий, з дуже блідою шкірою, й шовковистою рідкою бородою, що нагадувала злотистий пух. Масивне обличчя й низьке чоло свідчили про дикість обмеженої людини, що в ній переважали почуття над розумом; а проте в широкому розрізі рота й у квадратовому носі був якийсь лагідний вираз, як у собак, вираз слухняної покірливости. Арештований грубо-насильно в своєму лігві раннім ранком, витягнений з лісу, він був у стані відчаю, бо не розумів, у чому його обвинувачують. Через свою розгубленість та розірвану блюзу він мав вигляд звичайного арештанта, якогось запеклого бандита, що на

нього починає скидатись і порядна людина, бувши в в'язниці. Вже смеркалось, у камері темніло. Кабюш забився в найтемніший куток, коли кур'єр приніс велику лямпу, з білим абажуром, що яскраво освітлила його обличчя. Побачивши, що ніде йому сховатись, Кабюш мов закам'янів.

Денізе фіксував його своїми великими ясними очима з важкими повіками. Він не казав ні слова, а мовчки дивився—це була перша спроба його сили перед справжньою війною, де є всілякі підступи, пастки, тортури, як на війні в дикунів. Це був убивця—отже, всіляких способів можна вживати з ним, бо єдине він має право—визнати свій злочин.

Допит почався повільним темпом.

— Чи знаєте ви, в якому злочині вас обвинувачується?

Кабюш, задихаючись від безсилої люті, гаркнув:

— Мені цього прямо не казали, та я догадуюсь. Досить уже було балачок.

— Ви знали Гранморена?

— Авжеж знав, ще й добре.

— Ваша полюбовниця Люїзета була за покоївку в пані Бонегон?

Каменяр аж спалахнув од гніву й очі йому наллялись кров'ю.

— Сто чортів їм, отим брехунам, що повторюють це. Люїзета не була моєю полюбовницею.

Слідчий стежив за тим, як роздратовувався арештований. Потім, переходячи до допиту, сказав:

— А ви дуже гнівливі... Вас колись засудили на п'ять років в'язниці за вбивство, в стані роздратування.

Кабюш понурив голову. Це була його ганебна пляма з отим присудом. Пробелькотав:

— Він перший мене вдарив... А одсидів я лише чотири роки, мені простили один рік.

— Так от, продовжував Денізе, ви стверджуєте, що Люїзета не була вам за полюбовницю.

Каменяр стиснув кулаки. Потім глухим уривчастим голосом сказав:

— Ви розумієте, вона була зовсім маленькою дів-

чинкою, ще й чотирнадцяти років не було, як мене випустили відти. Всі тоді тримались осторонь і кожен охоче побив би мене камінням. А проте, вона в лісі, де я зустрічався з нею, сміливо підходила до мене, розмовляла зі мною, була така ніжна, така ніжна... І ми заторварішували... Ми ходили лісом, тримаючи один одного за руки. Прехороші то були часи... Звичайно, вона ставала дорослiша й я мріяв про неї. Не можу не визнати цього, я мов збожеволів, так її кохав. Вона теж мене кохала й усе закінчилось би між нами так, як ви кажете, коли її взято в Доанвіль, до тієї пані... Потім одного вечора я повернувся з шурфу й побачив Люїзету біля дверей моєї хижки, мов збожеволілу, таку виснажену, розпалену, мов у гарячці. Вона не насмілювалась піти до своїх, прийшла вмирати до мене... От, нечиста гадина! Мені треба було тоді ж зарізати цю паскуду!

Слідчий кусав свої тонкі губи й дивувався з щирого тону арештанта. Очевидно, з цим Кабюшем доведеться взяти очі в руки, бо він куди хитріший, ніж здавалось.

— Так, я знаю гидку історію, що ви її вигадали з цією дівчиною. Але не забувайте, що все життя Гранморена вище будь-якої підозри.

Кабюш зовсім збентежився, руки йому тремтіли; очі стали широкі-широкі, а голос уривався:

— Що таке? Ми з нею вигадали? Та це інші брешуть, а нас обвинувачують у брехні!

— Не удавайте невинного! Я допитував уже Мізара, що живе з матір'ю вашої полюбовниці. Я зведу на очі вас із ним, коли треба буде. Побачите тоді, що він скаже про цю історію. Взагалі будьте обережні з вашими відповідями. У нас є свідки, ми все знаємо, а тому краще було б, коли б ви сказали правду.

Це була його звичайна тактика залякування, навіть тоді, коли нічого він не знав і свідків не було.

— Може ви заперечуєте, що прилюдно всюди загрожували вбити Гранморена?

— Чому ж заперечувати? Я це казав. І казав цілком щиро, бо мені таки кортіло зробити це.

Це дуже здивувало Денізе, який сподівався, що Кабюш систематично заперечуватиме. От тобі й маєш!

Він визнає, що загрожував. Мабуть він хитрує. Боячись, що взято дуже швидкий темп, Денізе трохи помовчав, а потім, пильно дивлячись на Кабюша, раптом запитав:

— А що ви робили вночі з 14 на 15 лютого?

— Я ліг спати години з шостої... Мені нездужалось і мій двоюрідний брат Люї замість мене одвіз камінь у Доанвіль.

— Це так, вашого брата бачили з возом на переїзді біля Мофра. Але коли його допитували, він сказав лише одно: а саме, що попрощався з вами опівдні й потім не бачив вас... Доведіть мені, що лягли спати о шостій.

— Ну, це ж безглуздя. Як я можу довести це? Я живу на відшибі, на узліссі... Я був удома, кажу вам, ось і все.

Тоді Денізе вирішив вразити Кабюша точним описом сцени вбивства. Обличчя його стало як скам'яніле, все в вольовому напруженні, і тільки міміка уст була красномовна.

— Тепер я вам скажу, я, все те, що ви робили 14 лютого ввечері. О третій годині ви сіли в Барентені на потяг, що йде в Руан. Слідство, ще не з'ясувало, чому саме треба було вам їхати. Ви хотіли повернутись Паризьким потягом, що приїздить у Руан о дев'ятій годині три хвилини; ви були на дебаркадері в натовпі, коли побачили Гранморена в окремому купе. Зауважте, я припускаю, що в вас не було наперед вирішеного наміру, і думка вбити Гранморена спала вам раптом... Ви вдерлись у купе завдяки тиску й чекали, поки потяг ввійде в Малонейський тунель: але ви погано розрахували час, бо потяг уже виходив з тунелю в самий момент убивства. Потім ви викинули вбитого, зійшли на Барантені, не забувши викинути також і ковдру вбитого... Ось що ви зробили.

Денізе стежив за найменшими змінами на рожевому обличчі Кабюша й аж розсердився, коли Кабюш, прослухавши все це дуже уважно, почав насамкінець щиродушно сміятись.

— Ну й ловко ж як ви оце все розказуєте! Коли б я вбив, так я сказав би.

І додав цілком спокійно:

— Я не вбивав, але мені слід було коцнути його. Сто чортів йому, я шкодую!

Більш нічого не міг Денізе випитати його. Марно знову ставив він запитання, десятки разів повертаючись до того самого питання, але йдучи різними шляхами. Кабюш твердив завжди те саме—не він убив. Він тільки здвигав плечима й казав, що це якесь безглуздя. Коли Кабюша арештовували, зробили трус у його хатині, але не знайшли ні зброї, ні десятьох тисяч франків, ані годинника, та знайшли штани закаляні кров'ю, що являли вже важливий доказ. Кабюш знову розсміявся: ще весела справа!—Та це ж він упіймав кроля в пастку й закаляв собі штани його кров'ю. Упереджений Денізе втрачав уже ґрунт під ногами—він занадто хитрував, ускладняв справу й тимчасом не міг схопити, де саме правда. Кабюш, ця обмежена людина, нездатна на хитрування, виявляв надзвичайну впертість і не признавався—і Денізе вже вривався терпець. Денізе затямив собі одне, що перед ним убивця й тому кожне нове заперечення здавалось йому впертістю та брехнею. Отже, треба було, будь-що-будь, перебороти цю впертість.

— Виходить, не признаєтесь?

— Звичайно, ні, бо не я вбив. Коли б це був я, так мені то була б слава—я ж казав.

Раптом Денізе підвівся, одчинив двері в сусідню кімнату й покликав Жака.

— Пізнаєте цього чоловіка?

— Я знаю його,—відповів здивованй механік.—Мені доводилось бачити його в Мізарів.

— Та не це! Впізнаєте в ньому вбивцю?

Жак замислився. Зовнішність Кабюша не нагадувала вбивцю. Той був нижчий, чорніший. Жак хотів сказати це, але подумав, що таке свідчення буде дуже рискове. Тому відповів, ухиляючись:

— Не знаю, не можу сказати нічого певного... Запевняю вас, що не можу.

Тоді Денізе покликав подружжя Рубо й запитав їх:

— Пізнаєте цього чоловіка?

Кабюш усміхався. Ані трохи він не здивувався, при-

вітав рухом голови Северіну, яку знав ще маленькою дівчинкою, коли вона жила на перехресті Мофра. Але Северіна й Рубо здивувались, коли побачили Кабюша. Тепер вони все зрозуміли: це й був той чоловік, що про його арешт казав їм Жак; тому то й допитували їх, шукаючи доказів проти Кабюша. Рубо аж здригнувся, побачивши, як цей чолов'яга скидається на вигаданого вбивцю, якого описав Рубо, подаючи ознаки цілком протилежні до власних. Все це сталось випадково, але Рубо замішався й не знав що й казати.

— Ну, то як, впізнаєте його?

— Пробачте, пане слідчий, я ж кажу вам, у мене лишилось тільки невиразне враження від чоловіка, на якого я наскочив... Правда, і цей такий статурою, як той, русявий, безбородий...

— Коротко кажучи, ви впізнаєте його?

Рубо був приголомшений і в ньому боролись різні почуття. Нарешті інстинкт самозбереження взяв гору.

— Категорично запевняти не можу, але він дуже, дуже скидається на того чоловіка.

Тут уже Кабюш почав лаятись. Якого біса кінець-кінцем чіпляються до нього з цими вигадками? Він Гранморена не вбивав, хай дадуть йому спокій. Кров кинулась йому в голову, він стискував кулаки й так розлютувався, що довелось покликати жандарів і вивести його геть. А Денізе почував себе переможцем, коли побачив цей вибух гніву, цей стрибок зацькованого звіра, що кидається на ворогів. Тепер він остаточно переконався, хто є вбивця й висловив це.

— Ви бачили, які в нього були очі? Я завжди впізнаю їх з очей. Таки впіймали його, тепер не втече!

Рубо й Северіна стояли, як скам'янілі й перегляну-лись. Що ж? Все гаразд, вони вбезпечені, бо винного викрито. Але були вони трохи приголомшені тією ро-лею, яку відограваали в наслідок усіх цих обставин, і сумління їм було неспокійне. А разом із тим і велика радість поняла їх, заглушуючи всілякі сумніви; вони всміхались до Жака, і з полегшеним серцем чекали, поки слідчий одпустить їх трьох на вільне повітря, коли ось ввійшов кур'єр і приніс листа до Денізе.

Денізе сів біля столу й зовсім забувши, що в кімнаті є троє свідків, заглибився в читання листа. То був лист від міністра, з точними вказівками, що на них треба було б чекати замість прискорювати слідство. І те, що він там вичитав, псувало його переможницький настрій, обличчя його кам'яніло й ставало суворе. Був момент, коли він скинув очима на Рубо, немов щось у листі нагадувало про них. Радісний настрій Рубо зник, вони знову почували себе ніяково в лабетах слідчого. Чому він глянув на них? Може в Парижі знайшли ті три рядки, цю злощасну записку, якої вони так боялись? Северіна добре знала Камі-Лямота, бо часто бачила його в Ґранморена, і знала також, що йому доручено ознайомитися з паперами вбитого. Рубо дуже жалкував, що не догадався своєчасно відрядити дружину до Парижу—вона могла б відвідати там впливових осіб, забезпечила б собі принаймні протекцію старшого секретаря на той випадок, коли б Залізнична Компанія після всього цього галасу звільнила його з посади. І Рубо й жінка його не спускали очей із слідчого, і що далі смутнішав він, то більше вони непокоїлись. Очевидно, лист дуже збентежив слідчого й зіпсував усю його прехорошу сьогоднішню роботу.

Нарешті, Денізе поклав листа й хвилину сидів задумливий, дивлячись на Рубо й Жака. Потім, мов скоряючись волі іншого когось, промовив сам до себе.

— Ну що ж? Побачимо... В крайньому разі доведеться переглянути. Ви можете йти.

Але коли вони втрьох виходили, слідчий не міг не задовольнити гострого бажання освітлити один важливий пункт, що розбивав цілу його систему—хоч і наказувалось йому не робити жодного кроку, не порадившись із міністерством.

— Почекайте,—сказав він Жакові:—одну хвилину. Я маю вас про дещо запитати.

В коридорі Рубо зупинились. Двері були прочинені, але йти їм щось не хотілось: щось затримувало їх тут. Якась тривога з приводу того, що відбувалось тепер у камері слідчого, охопила їх і почувалось фізичну неспромогу йти, не дізнавшись, про що допитували Жака.

Вони дійшли до дверей і повернули назад; не в силах ходити, сіли поряд на лаві там само, де чекали вже кілька годин, поки їх покличуть, і сиділи мовчки.

Коли Жак вийшов із камери, Рубо поволі підвівся.

— Ми чекали вас, щоб разом іти на станцію... Ну, що там нового?

Жак дивився узбіч, розгублено, мов уникаючи погляду Северіни, що його почував на собі.

— Слідчий зовсім збився з пантелику й іде помацки. А тепер він запитав мене, чи не було в убивці помічника. Я казав у Гаврі, що мені здалося, мов якась чорна маса навалилась на ноги старого—ось він про це й розпитував мене. Він, здається, думає, що це не була дорожна ковдра. Він сказав принести ковдру й чекав, що я казатиму. Ну що ж я міг сказати? Можливо це й справді, була дорожна ковдра.

Рубо тремтіли від страху. Натрапили на них і єдине слово Жака могло їх згубити. Звичайно, Жак усе знає й кінець-кінцем розкаже. Так утрьох вийшли вони з будинку судових справ, причому Северіна йшла посередині. На вулиці Рубо сказав:

— До речі, товаришу... Жінці треба буде поїхати на один день до Парижу в деяких справах. Зробіть таку ласку—поїхати з нею й допомогти, що треба.

V.

Рівно чверть на дванадцяту стрілочник Европейського мосту двічі засурмів у ріжок, даючи сиґнал, що Гаврський швидкий потяг надходить, вийшовши з Батіньйольського тунелю; зараз же пересунулись стрілки й потяг із коротким свистком і з скреготом гальм зупинився на станції, ввесь повитий хмарами диму і мокрий від зливи, що не переставала, починаючи з Руану.

Кондуктори не встигли ще одчинити дверцята, коли в одному з вагонів дверцята розкрились і Северіна стрибнула на перон, не чекаючи, поки потяг зовсім зупиниться. Цей вагон був з останніх і їй треба було поспішати, щоб дійти до паровоза через рухливий натовп

пасажирів, які виходили з своїх купе, з дітьми та всіляки-ми пакунками. Жак стояв на плятформі паровоза, бо мав його приставити в депо, а Пеке старанно витирав ганчіркою мідяні частини.

— Так значить так, як ми умовились?—сказала Се-верiна, ставши навшпиньки.—Я буду на вулиці Кардіне о третій годині, а ви не відмовитесь познайомити мене з начальником Батіньйольського депа, щоб я могла по-дякувати йому.

Це була лише притока, вигадана від Рубо—передати подяку начальникові депа за якусь невеличку послугу. А разом із тим Северіна, доручена машиністові, могла нав'язати дружні зв'язки, вплинути на нього.

Жак увесь чорний від вугілля, промоклий і потомле-ний у борні з вітром і дощем, похмуро дивився на неї й мовчав. Коли він від'їздив з Гавру, не міг відмовити Рубо; а тепер думка, що він лишиться на самоті з Се-веріною, хвилювала його—він бо почував, що хоче її взяти тепер.

— То як?—запитала Северіна, всміхаючись ласка-вою усмішкою, хоч їй було трохи неприємно й ніяково, що він такий забруднений аж не впізнати його. Ди-віться ж, покладаюсь на вас.

Вона стала ще вище навшпиньки й рукою, вдягне-ною в рукавичку, взялась за залізне поренча. Пеке ввіч-ливо застеріг:

— Бережіться, ви забруднитесь.

Жакові все ж довелось відповісти. Суворо промим-рив:

— Так, на вулиці Кардіне... якщо тільки не роз-кисну на цьому скаженому дощі. Ну й годинонька!

Северіну зворушив мізерний вигляд Жака й вона до-дала, мов би він через неї тільки постраждав:

— Вам таки довелось перетерпіти! А мені було так гарно. І знаєте, я думала про вас і з відчаєм дивилась на зливу... А разом я була така щаслива, що ви мене привезете сюди ранком і одвезете ввечері.

Ця дружня ласкавість разом із ніжністю здавалось ще більше хвилювала Жака. Відчув полегшення, коли залунала команда: «задній хід». Метким рухом руки

потяг за свисток, а кочегар обережно відсторонив молоду жінку.

— Значить, о третій?

— Так, о третій.

Паровіз повільно почав одходити назад, а Северіна тимчасом вийшла останньою з вокзалу. На Амстердамській вулиці хотіла розкрити дощника, але зраділа, побачивши, що дощ перестав. Дійшла до Гаврської площі, трохи подумала, як розподілити свій час; вирішила, що найкраще буде тепер поснідати. Було двадцять п'ять на дванадцяту, коли Северіна ввійшла в їдальню на розі вулиці Сен-Лазар і замовила собі яєшню та котлету. Їла не поспішаючи й заглибилась у думки, що невідступно напосідали на неї вже кілька тижнів; обличчя їй стало бліде й сумне, зникла звичайна й слухняна чарівна усмішка.

Саме напередодні, по двох днях після допиту в Руані, Рубо, вважаючи, що вичікувати далі небезпечно, надумав вирядити Северіну до Парижу, відвідати старшого секретаря міністерства, Камі-Лямота, не в міністерстві, а на вулиці Роше, де він мав власний будинок, саме проти будинку Гранморена. Северіна знала, що він буде вдома о першій, а тому не поспішала: обмірковувала, що сказати й силкувалась угадати його відповіді, щоб якось не заплутатись самій. Учора ввечері була ще неприємність, яка прискорила цей від'їзд: вони дізнались із вокзальних пліток, що пані Лебле й Філомена всюди поширювали чутку, мов Залізнична Компанія має звільнити Рубо в наслідок підозри; а найгірше було те, що Дабаді, якого Рубо запитав безпосередньо, не сказав, що цього не буде. І ця обставина мов би потверджувала чутку. Отже, треба було негайно їхати до Парижу, поклопотатись за себе й чоловіка й просити заступництва якоїбудь впливової особи, що могла б заступити Гранморена. Та крім цієї справи, яка принаймні пояснювала візиту Северіни, була ще й інша: було непереможне бажання, невситима спрага, довідатись—у чому справа, те саме бажання, що через нього злочинець воліє за краще видати себе, ніж не знати. Сумніви й нез'ясованість мучили їх, особливо тепер, бо почували вони, що

натрапили на їхні сліди, після того, як Жак розказав, що слідчий припускає ще й другого вбивцю. Рубо всілякі здогади робили: очевидно, знайшли листа й викрили все. Кожної години чекали трусу, арешту; ці тортури ставали нестерпні, найнезначніші факти здавались їм загрозливими й кінець-кінцем дійшли вони того, що за краще вважали катастрофу, ніж ці тортури. Принаймні, упевнитись, щоб не мучитись більше.

Северіна доїла котлету й до того заглибилась у думки, що аж здивувалась, чому це вона сидить тут, у їдальні. Страва здавалась їй гіркою, не лізла в горло; не хотілось навіть кави випити. Але хоч як повільно їла, було ще лише чверть на першу, коли вона вийшла з їдальні. Ще три чверті години. Раніш вона так любила Париж, любила гуляти на волі його вулицями, то більше, що не часто приїздила сюди; а тепер вона почувала себе розгубленою, боязкою й хотілось їй швидше закінчити цю справу й сховатись. Пішоходи вже висохли й теплий вітер порозганяв останні хмари. Северіна пішла вулицею Тронше, вийшла на квітковий базар Маделен; в березні місяці, коли закінчувалась зима, на цьому базарі було страшенно багато азалій та баранчиків. Протягом півгодини ходила Северіна серед цієї штучної весни, думаючи про Жака, про ворога, якого слід було обеззброїти. Їй здавалось, що зробила вже справу на вулиці Роше, що з того боку все гаразд, а треба тільки привернути до себе Жака, щоб він не пробалакався; а це була справа складненька, і вона цілком розгубилась, роблячи різноманітні пляни, більшменш романтичні. І ці міркування не потомлювали її, не лякали, а навпаки доводили до якогось мрійливого сну. Випадково глянула на годинник в одному з кіосків— десять хвилин на другу. Треба було йти, і знову вона відчула ввесь жах дійсности й швидко пішла на вулицю Роше.

Будинок, де мешкав Камі-Лямот, був на розі вулиці Роше та Неаполітанської; Северіні довелось іти повз будинок Гранморена, спустілий і мовчазний із закритими віконницями. Мимоволі глянула на нього й прискорила ходу. Згадала про останню візиту свою. Цей

величезний будинок наводив тепер на неї якийсь жах. Пройшовши трохи далі, інстинктивно обернулась і подивилась назад, мов людина, що за нею женеться галаслива юрба, й побачила на пішоході з другого боку руанського слідчого Денізе, що йшов тим самим напрямком. Це здивувало її. Чи бачив він її, коли вона дивилась на цей будинок? Денізе йшов спокійною ходою, Северіна пропустила його наперед, а сама пішла слідом, дуже хвилюючись. І знову мов щось стиснуло їй серце, коли побачила, як він подзвонив біля дверей будинку Камі-Лямота на розі Неаполітанської вулиці.

Жах поняв її й тепер вона ні за що в світі не наважилась би ввійти. Повернула назад, пішла Едінбурзькою вулицею аж до Европейського мосту. Тільки там відчула себе убезпеченою. Куди йти й що робити? Стояла вона розгублена, спершись на поренчата: дивилась униз крізь металеві ґрати на станційну територію, де невпинно маневрували потяги. Стежила за ними машинально й думала, що слідчий пішов до Лямота, очевидно, в цій самій справі й що тепер іде про неї розмова, вирішується її долю. Вдалась в такий відчай, що воліла за краще не повертатись на вулицю Роше, а кинутись зараз же під потяг. Саме в цю мить одходив потяг від перону головної лінії—бачила, як наближався він, як промчав там унизу, обдавши її білими клубами пари. Потім Северіна так виразно уявила собі безцільність своєї подорожі й невимовну безпорадність, коли б вона не з'ясувала справи, що вирішила почекати ще п'ять хвилин, щоб опанувати себе. Сновиґали й свистіли паровози. Северіна стежила за одним із них, маленьким станційним паровозом, що переформував пригородній потяг; і поглянувши ліворуч, впізнала вгорі, над будинком пошти, в горішньому поверсі будинку на Амстердамському заулку, вікно тітки Віктуар, те саме вікно, що в ньому стояла вона з чоловіком перед тією гидкою сценою, що з неї почався ввесь дальший жах. Це ще раз нагадало їй про небезпеку й стало їй так нестерпно боляче, що вона була на все здатна, аби лише якнебудь довести краю справі. Звуки ріжків, гуркіт потягів оглушали її. Густі хмари диму закривали обрій, тимчасом

як над Парижем небо було чисте, безхмарне. Северіна знову пішла на вулицю Роше, йдучи, як на кару, й разом із тим поспішала, боючись не застати секретаря.

Северіна натиснула на ґудзик дзвінка, і мов похололо в ній у грудях. Але льокай, запитавши її прізвище, повів її в вітальню й запросив сісти й почекати. Крізь нещільно причинені двері вона виразно чула жваву розмову. Потім постала тиша, глибока, мертва тиша. Вона почувала лише, як пульсує кров у скронях, і думала, що старший секретар радиться ще з слідчим. Отже, їй доведеться багато часу чекати, а це чекання було їй нестерпне. Коли ось несподівано льокай покликав її й запросив увійти в кабінет. Очевидно, слідчий ще там. Вона відчувала його, десь там за дверима.

Кабінет являв велику-велику кімнату, з меблями чорного дерева, вкриту м'яким килимом; портьєри й драпування були такі важкі, суворі й так щільно закривали все, що жоден шум не доходив із вулиці. Але були тут і квіти, білі рози в бронзовому кошику. Це свідчило, що поза зовнішньою суворістю криється своєрідна ніжність і добрий смак до красивого життя. Камі-Лямот стояв посередині кімнати, затягнений у редингот; він теж справляв суворе враження—своїм худорлявим обличчям, що здавалось повнішим через сивизну бакенів; але разом із тим він мав елеґантний вигляд літньої людини, колись красивої, що зберегла свою бадьорість: під покровом офіційної холодности крилась лагідна привітність. У присмерковому освітленні кабінету він мав величний, імпозантний вигляд.

Коли Северіна ввійшла, їй мов забракло повітря,—так було тепло в кімнаті, завішеній килимами; але бачила вона лише Камі-Лямота, що чекав на неї. Він не запросив її сісти й мов навмисно мовчав, чекаючи, поки вона сама скаже, чого прийшла. Це тривало трохи часу й раптом у Северіни постала міцна реакція: вона опанувала себе й у цей критичний момент стала цілком спокійною, цілком розсудливою.

— Шановний пане, сказала вона, ви пробачите мені, що я насмілюсь нагадати про себе, шукаючи вашої ласки. Ви знаєте мою непоправну втрату. Отже, не

маючи тепер жодної підтримки, я наважилась звернутись до вас, щоб просити вашої підтримки й допомоги в пам'ять про вашого друга, який був моїм заступником.

Камі-Лямотові довелось запросити її сісти, бо все це вона сказала цілком природним тоном, без самоприниження, без афектованого жалю, з природженим жіночим лицемірством. Але Камі-Лямот все ще мовчав, і сам сів, чекаючи дальших пояснень. Зрозумівши, що треба висловитись докладніше, Северіна казала далі.

— Дозволю собі відновити ваші спогади й нагадати вам, що мала честь бачити вас у Доанвілі. То були щасливі часи мого життя. А тепер важкі часи настали і ні до кого не можу я звернутись, крім вас. І вас благаю я іменем того, кого ми втратили. Ви ж його любили, пане, довершіте ж його добре діло, будьте мені заступником замість нього.

Він слухав Северіну, пильно дивився на неї й усі підозри його розпливались, до того було все природне й чарівне в її благанні, в її жалю. Записку, що її він знайшов поміж паперів Гранморена, ці два рядки без підпису, очевидно написала Северіна, бо про зв'язок її з Гранмореном він знав. Ця упевненість ще збільшилась, коли льокай повідомив про неї. Він припинив свою розмову з слідчим тільки для того, щоб остаточно упевнитись. Але невже могла бути винною в такому злочині ця жінка, така лагідна й чарівна?

Треба було з'ясувати справу. І Камі-Лямот із тим самим суворим виглядом—сказав:

— Будь ласка, з'ясуйте, в чому справа... Я вас дуже добре пригадую й радо допоможу вам, якщо не буде серйозних перешкод.

Тоді Северіна докладненько розповіла, що чоловікові загрожує звільнення. Йому заздрили вже давно, через його особисті заслуги, і через впливову протекцію, якої він зазнавав до цього часу. А тепер, знаючи, що протекції в нього немає, дуже радіють і підкопуються. Нікого на ім'я вона не називала; висловлювались дуже обережно, хоч небезпека була й велика. А якщо вирішила вона приїхати до Парижу, то лише

тому, що треба вживати рішучих заходів. Завтра, можливо, було б уже запізно: потрібна безпосередня негайна підтримка й допомога. Все це вона розказала в такій логічній послідовності й навела такі розумні міркування, що здавалось не можна було припустити якусь іншу мету цієї візити.

Камі-Лямот стежив за найнезначнішими здрогами її вуст і вирішив завдати рішучий удар:

— А чого таки Компанія надумала б звільняти вашого чоловіка? Адже йому не можна чогонебудь закинути?

Северіна й собі не спускала очей із Камі-Лямота, стежила за найменшими рухами його й силкувалась дізнатись, чи він знайшов її листа. І хоч запитання було зовсім звичайне, Северіна раптом зрозуміла, що лист її десь тут, в одній з шухляд цієї кімнати: Камі-Лямот знав, хто написав листа й готував їй пастку, щоб довідатись, чи натякне Северіна на справжню причину можливого звільнення. Крім того вимовив він ці слова з особливим притиском, а скляні потомлені очі зазирали їй, здавалось, у саму душу.

Северіна сміливо пішла в наступ.

— Та це ж, пане, самий жах! Є підозра, що ми вбили нашого заступника, через оту його злощасну духовну. Але нам не важко було довести безпідставність цього обвинувачення. А проте після таких історій завжди лишається пляма на людині, а Компанія безперечно побоюється скандалу.

І знову його вразила й здивувала ця щирість, надзвичайна природність її тону. Разом із тим зовнішність Северіни, що здавалась на перший погляд не дуже інтересною, справляла тепер чарівне враження, особливо лагідні блакитні очі на тлі густого чорного волосся. І він думав про Гранморена, й заздрив йому: бравий то був чоловік, хоч і на десять років старший проти нього, а вмів до самої смерти знаходити собі таких жінок; а йому доводиться вже відмовлятись від таких іграшок, щоб не розтринькати останніх сил... Вона справді була чарівна й тендітна—й він дивився на неї поглядом знавця, що ставиться вже спокійно до жінок, не втра-

чаючи зовнішньої холодности урядовця, якому доводиться розплутувати цю неприємну справу.

Але Северіна, відчуваючи вже перемогу жінки, захопилась і необережно додала:

— Такі люди, як ми, не вбивають через гроші. Для цього треба було б іншої причини, якої в даному разі не було.

Він дивився на неї й бачив, як тремтіли їй губи. Так, це дійсно вона: і з цього моменту Камі-Лямот упевнився, що вона винна. Та й Северіна зрозуміла, що викрила сама себе—бо з уст Лямота зникла усмішка й підборіддя нервово закам'яніло. В очах їй потемніло, мов непритомніла. А проте трималась рівно, сидячи на стільці, й сама чула, як говорить далі рівним тоном і саме те, що слід. Розмова точилась і далі, але ніхто з них не міг сказати нічого нового; під оболонкою звичайних слів обоє вони говорили про те, що не висловлювалось. Так, він мав листа, що його вона написала. Це випливало навіть із його мовчання.

— Пані, сказав нарешті Лямот, я не відмовлюсь заступитись за вас перед Компанією, якщо справді ваш чоловік на це заслуговує. Саме сьогодні ввечері буде в мене голова правління вашої залізниці. Мені треба однак мати деякі відомості. Ось папір, напишіть мені прізвище та ім'я чоловіка, вік його, перебіг службовий, взагалі все, що може мені освітлити ваше становище.

І він підсунув до неї маленьке бюрко, а щоб не налякувати більше, перестав навіть дивитись на неї. Северіна здригнулась: тож він хоче мати зразок її писання, щоб порівняти з листом. У неї була навіть думка не писати, вигадавши якусь притоку. Але передумала—навіщо? все одно він знає. І завжди можуть відшукати інший зразок її руки. Отже, зовнішньо спокійна, з найприроднішим виглядом вона сіла й написала, що треба. А тимчасом Камі-Лямот, стоячи позаду неї, впізнав її руку, хоч на цей раз вона писала більшими літерами й рука їй не так тремтіла, як тоді. І він сказав собі, що це дуже брава жінка, хоч на вигляд і дуже тендітна, і посміхався собі тепер, коли вона його не могла бачити, усмішкою людини, що відчуває жіночу красу, але, ви-

пробувавши все, ставиться до всього спокійно. Кінець-кінцем думав, що не варто дбати про безумовне правосуддя. Треба тільки зберігати порядну зовнішність того режиму, якому він служив.

— Гаразд, пані. Дайте мені цю нотатку, я поінформуюсь і зроблю, що можу.

— Дуже вдячна вам, пане... Значить, ви будете ласкаві підтримати мого чоловіка й я можу вважати цю справу за з'ясовану.

— О, ні, пробачте, я не можу вам ґарантувати нічого. Треба ж одержати інформації, поміркувати...

І справді, він вагався, й не знав, як поставитись до подружжя Рубо. А Северіна бачила, що все тепер залежить від нього й страшенно боялась; знала, що він може врятувати її або видати, але не могла збагнути причин, які примусять його поставитись так або інакше.

— Подумайте лише про наше становище. Невже я так поїду, не одержавши певної відповіді?

— На жаль, пані, так. Нічого не вдієш. Доведеться вам почекати.

Северіна зрозуміла, що їй треба йти. І пішла така збентежена, така розгублена, що готова була признатись у всьому, аби тільки почути від нього, що саме він вирішив робити. Щоб залишитися ще на хвилину, вона вигадала причіпку й запитала:

— До речі, мало не забула: порадьте, як бути щодо цієї злощасної духовної. Чи не краще відмовитись від одписаного.

— Закон на вашому боці, відповів резонно секретар. Можете зробити, як хочете, залежно від обставин.

Вже біля самих дверей зробила останню спробу.

— Благаю вас, пане, я не можу так поїхати, подайте мені хоч яку надію.

І в відчайній безпорадності схопила його за руку. Висмикнув її, але Северіна дивилась на нього з таким благанням, з такою ніжністю, що він не витримав.

— Ну, добре. Приходьте о п'ятій годині. Можливо, я вам щось і скажу.

Северіна вийшла з будинку ще більш схвильована, ніж раніш. Становище увиразнювалось, але було все ще

непевне, можливо, її незабаром арештують. Що ж робити до п'ятої години? Згадала про Жака, за якого ввесь час не думала: цей теж міг викрити її, в разі, що її арештують. І хоч ще було тільки пів на третю, Севе-ріна швидко пішла вулицею Роше на вулицю Кардіне.

Камі-Лямот, лишившись на самоті, підійшов до столу. Мавши зв'язки з Тюїльрійським палацом, куди його майже щодня викликали, як секретаря міністер-ства справ судових, він був остільки ж впливовий, як і сам міністер. Йому давано інколи дуже відповідальні доручення й він добре знав, як справа Ґранморена до-шкуляла й непокоїла вищі сфери. Опозиційні газети користалися з цієї справи, щоб здійняти галас, причому деякі обвинувачували поліцію в тому, що вона дуже заглибилась у справи політичні й не має часу викривати вбивців; деякі подавали найінтимніші подробиці з жит-тя Ґранморена, натякаючи на те, що він належав до двірських кіл, де панувала найбезсоромніша розпуста. Ця газетна війна була особливо неприємна, бо набли-жались вибори. Ось чому старшому секретареві й вис-ловили цілком виразне бажання, щоб якомога швидше закінчилось цю справу, так або інакше. Міністер дору-чив йому цю делікатну справу; отже, від нього ви-ключно залежало вирішення справи й це покладалось на його відповідальність: про це й треба було помірку-вати, бо він зовсім не хотів допуститись помилки, щоб потім зазнати неласки інших ради.

Дуже замислений Камі-Лямот відкрив двері в су-межну кімнату, де на нього чекав Денізе. Він чув усю розмову старшого секретаря з Севеліною, й увіходячи в кабінет, сказав:

— Я ж казав вам, що цих Рубо запідозрюють ціл-ком безпідставно... Очевидно, ця жінка думає лише про те, щоб врятувати свого чоловіка від можливого звіль-нення. Жодним словом вона не прохопилась.

Камі-Лямот не одразу відповів. Пильно дивився на слідчого, що його масивне обличчя й тонкі губи вра-жали своїм контрастом і думав тепер про цих урядов-ців-судовиків, які цілком тепер залежали від нього й дивувався, як цей судовий персонал, не зважаючи на

невеличку оплату, тримав себе достойно, і лишався ще інтеліґентним у цій атмосфері професійного формалізму. А цей слідчий, що вважав себе за дуже далекозору людину, з очима майже закритими важкими повіками, теж мав свого коника—коли захоплювався якою-будь наперед узятою думкою.

— Так виходить—сказав Камі-Лямот—ви, як і раніш, визнаєте винним Кабюша?

Денізе аж підскочив від здивування.

— Звичайно, Кабюша... Все проти нього. Я перелічив вам докази, що являють, так би мовити, клясично-витримане побудування... Жодної немає в них прогалини. Я робив допити, щоб з'ясувати, чи не було помічника, жінки в купе, як ви про це натякали. Це здавалось погоджувалось із свідченням машиніста, що бачив сцену вбивства, але, коли я його добренько допитав, він не настоював на першому свідченні й навіть упізнав дорожну ковдру, яка могла бути тією чорною масою, що про неї він казав. Безперечно, винен Кабюш, тим паче, що немає більш нікого, кого ми могли б запідозрювати.

Старший секретар не поспішав зазнайомлювати слідчого з речовим доказом—листом, що був у нього; а тепер, коли він уже все з'ясував собі, вважав за недоцільне навіть розкривати правду. Навіщо розбивати фалшиві побудування слідчого, коли правильний шлях доведе до ще більших ускладнень? Все це треба спочатку добре обміркувати.

— Ну й добре, сказав він із усмішкою потомленої людини. Припустимо, що ви маєте рацію. Тільки я викликав вас сюди, щоб обміркувати деякі важливі пункти цієї злощасної справи. Вона має виключний характер і тепер набуває політичного значіння: ви це розумієте. І можливо, нам доведеться подбати про інтереси урядові... Скажіть, як на вашу думку, після допиту вашого, чи думаєте ви, що ту дівчину, полюбовницю Кабюша, зґвалтовано.

Слідчий стиснув губи, з виглядом людини, яка знається на справі, а очі його майже зникли десь під повіками.

— Щеб пак! Я вважаю, що голова суду поводився з нею дуже необережно й це звичайно виявиться на процесі... Треба додати, що коли за цю справу візьметься адвокат із опозиції, то він приплутає сюди чимало неприємних історій, а таких історій у нашій місцевості буде досить.

Денізе був цілком розумною людиною, коли виходив поза межі своєї професії, де вважав себе за непогрішну та всевладну істоту. Він зрозумів тепер, чому його запросили не в міністерство, а в приватне помешкання старшого секретаря.

Побачивши, що старший секретар і не зворухнувся, додав:

— Коротко кажучи, справа буде досить брудна.

Камі-Лямот лише кивнув головою. Тепер він зважував, які наслідки мав би інший процес, а саме процес Рубо. Звичайно, коли буде суд присяжних, Рубо викриє все, скаже, як Ґранморен удавався в розпусту з Северіною, як та ще була дівчиною, як ці зв'язки тривали з заміжньою; очевидно, ревнощі довели Рубо до вбивства; в такому разі це вже була справа не про покоївку якусь та її полюбовника, що вже попосидів у в'язниці; цей урядовець та його чепурненька жінка сколихнуть усі буржуазні та залізничні кола. Крім того, невідомо, які ще історії розкриються в справі, в зв'язку з такою людиною, як Ґранморен. Можливі дуже неприємні несподіванки. Безперечно, процес справжніх винуватців, процес Рубо, загрожував ще більшим скандалом. Ні, він конче не припускав такого процесу. Якщо вже треба когось судити, хай судять неповинного Кабюша.

— Я приєднуюсь до вашого погляду, сказав він нарешті Денізе. Є, справді, небезпідставні підозри проти каменяра, це вбивство могло бути законною помстою... Але це все так неприємно й доведеться порпатись у такому бруді. Я добре розумію, що суд не повинен брати на увагу наслідки, а бути по той бік будь-яких інтересів...

Він не доказав фрази, завершивши її жестом, а слідчий і собі мовчки чекав на дальші вказівки. З того моменту, як визнано правильність його гіпотези, й таким

робом визнано його проникливість, він ладен був поступитись інтересами правосуддя проти інтересів урядових. Але старший секретар, не зважаючи на свою метκість у таких пересправах, трохи захопився, дуже швидко виклав усе, як хазяїн, якому слід скоритись.

— Річ у тім, що є тенденція зовсім не допустити цього процесу... Поведіть справу так, щоб слідство не дало жодних матеріялів до обвинувачення.

— Але, пробачте, протестував Денізе, слідство тепер уже не в моїх руках. Все залежить виключно від мого сумління.

Лямот одразу зробився дуже ввічливим, усмішка заграла на його обличчі, невимушена й чемна, так що здавалось кпив він над усім на світі.

— Безперечно. Саме до вашого сумління й звертаюсь я. Ви вільні обрати шлях, що його вам прокаже воно, зваживши всі за та всі проти, й дбаючи про охорону непорушних принципів та громадської моралі... Ви знаєте, мабуть, краще від мене, що іноді доводиться обирати одно зло, щоб не допуститись до іншого, гіршого... Нарешті, до вас звертаються, як до порядного громадянина та як до чесної людини. Ніхто й не думає впливати на вашу самостійність, а тому я й повторюю, що все залежить виключно від вас, як цього й закон вимагає.

Особливо гордовитий із цієї безмежної влади своєї в момент, коли він хотів зловжити нею, слідчий потверджував кожну з цих фраз, киваючи головою.

— Крім того, продовжував Камі-Лямот, ще з більшою ласкавістю, яка доходила до іронії,—крім того ми знаємо, до кого звертаємось. Уже давно ми стежимо за вашими успіхами й я дозволю собі сказати, що ми переміστили б вас до Парижу, коли б тут було вільне місце.

Денізе трохи здивувався. А невже ж, коли б він зробив послугу, що її чекають від нього, начальство не задовольнить його честолюбства, не здійснить давніш-ньої мрії, не дасть посади в Парижі?

Але Камі-Лямот зрозумів, про що думає Денізе, й додав:

— Переміщення ваше намічено, це лише справа часу... А тепер, коли вже я почав оголошувати таємниці, можу до речі повідомити вас, що на 15 серпня вас призначено нагородити орденом.

Слідчий трохи замислився. Він волів би краще службового підвищення, бо тоді його утримання збільшилось би на яких сто шістдесят шість франків щомісячно; а за теперішнього, ледве забезпеченого, життя це підвищило б його добробут, можна було б поновити одяг, та й його господиня Меляні краще харчувалась би й не так лютувала б. А проте й орден не пошкодив би, особливо, коли взяти на увагу дальші перспективи. Вихований у традиціях середнього та чесного урядовництва, Денізе ніколи не згодився б продатись, але його одразу спокусила надія, невиразна обіцянка адміністрації підтримувати його надалі. Судові функції, кінець-кінцем, теж ремество, як усяке інше, й дуже спокушало його підвищення, а для цього треба було коритись вищим.

— Я глибоко зворушений, тихо сказав він, прошу передати це панові міністрові.

Він підвівся, почуваючи, що все, що могли вони сказати один одному, лише призведе до ніяковости. Обличчя йому знову скам'яніло, згас вогник очей і він сказав діловим тоном:

— Тепер із вашого дозволу я повернусь до слідства, щоб закінчити його згідно з вашими вказівками. Звичайно, коли не буде безперечних доказів проти Кабюша, то краще не здіймати по-дурному скандала... А Кабюша доведеться випустити й тримати під наглядом.

Старший секретар вже біля самих дверей додав надзвичайно ввічливо:

— Пане Денізе, ми цілком покладаємось на ваш такт і вашу високу порядність.

Хоч це тепер і марно було, але, лишившись на самоті, Камі-Лямот не втерпів і порівняв сторінку, що її написала Северіна з запискою, яку він знайшов у паперах Ґранморена. Тотожність була очевидна. Згорнув записку й замкнув у шухляді, бо хоч і не сказав нічого про цю записку слідчому, все ж уважав, що її краще

зберегти на всякий випадок. І в уяві його постав профіль цієї маленької жінки, такої ніжної, а разом такої енергійної. Здвигнув плечима, з жестом поблажливим і насмішливим, мов хотів сказати: о, ці жінки! Коли вже чого заманеться їм...

Було сорок хвилин до третьої, коли Северіна перша прийшла на вулицю Кардіне, на призначене з Жаком побачення. Він мешкав там, на верхньому поверсі великого будинку, у маленькій кімнаті, куди приходив лише ночувати, але й не щоночі був він тут, а двічі на тиждень у Гаврі ночував, від вечірнього потягу до ранкового. Але сьогодні він так вимок і потомився, що безпосередньо з вокзалу прийшов та й ліг спати. Северіна, мабуть, довго чекала на машиніста, коли б його не розбудила сварка в сумежному помешканні, де чоловік назабій бив жінку, а та кричала щосили. Він умився й одягся й почував себе дуже погано, коли, глянувши у вікно, побачив на пішоході з протилежного боку вулиці Северіну.

— Нарешті прийшли! сказала Северіна, побачивши, що він вийшов з воріт. А я вже побоювалась, що не зрозуміла вас. Думала, чи не призначили ви мені побачення на вулиці Соссюр.

І не чекаючи відповіди, глянула на будинок і запитала:

— Так це ви тут, мабуть, мешкаєте?

Справді, Жак, не попередивши про це Северіну, призначив побачення біля свого будинку, бо залізничне депо, куди їм треба було йти, містилось майже проти цього будинку. Але запитання молодої жінки трохи замішало його: він думав, що вона по-товариському захоче подивитись і на його кімнату. А кімната була так погано мебльована, та ще й неприбрана, що Жак соромився її показати.

— Власне, я тут не мешкаю, але інколи ночую, пояснив він. А тепер нам треба поспішати, бо може вже начальника депа немає вдома.

І справді, коли Жак і Северіна дійшли до маленького будинку, де мешкав начальник депа, по той бік залізничного депа, на станційній території, виявилось, що

начальника вже немає; марно ходили вони з цеху в цех: усюди їм казали, що він повернеться о пів на п'яту в ремонтну майстерню й там його можна буде побачити.

— Добре, ми прийдемо, сказала Северіна.

Потім, коли вони вийшли на вулицю, Северіна додала:

— Коли ви маєте вільний час, то я ж не перешкоджатиму вам, якщо лишусь із вами до того часу.

Ніяково було відмовляти. А крім того, хоч і почував Жак у її присутності якесь невиразне побоювання, все ж вона чарувала й вабила його, так що від навмисної стриманости, яку він ухвалив виявляти, не лишалось і сліду під ніжним її поглядом. Він вважав, що ця жінка, з цим овальним обличчям, де відбивалась боязкість, буде кохати так само вірно, як пес, що його навіть рука не береться вдарити.

— Звичайно, я вас не кину, відповів він ласкавішим тоном. Однак у нас лишається більш, як година вільного часу... Хочете, зайдемо в ресторан.

Вона всміхалась, задоволена з того, що він лагіднішає. Проте, бадьорим тоном заперечила:

— О, ні, я не хочу запаковуватись у кімнату... Краще прогулятись під руку з вами, цими вулицями, де хочете.

І сама взяла його чемно під руку. Тепер, коли він вимився після дороги, здавався їй чепурнішим; своїм убранням скидався на середнього урядовця, і мав гордовитий вигляд, що його він набув на вільному просторі серед щохвилинних небезпек. Северіна ніколи не помічала, що Жак такий чепурний: обличчя йому було повне й із правильними лініями й чорні вуса контрастували з білиною обличчя, і тільки жваві очі, з золотими вогниками, що одвертались від неї, і тепер не будили в ній довіри. Якщо він уникав дивитись їй просто в обличчя, то може тому, що не хотів обмежувати себе, хотів лишати собі волю дії, навіть проти неї. Бувши в стані великої непевности, Северіна аж тремтіла від жаху кожного разу, коли згадувала про кабінет на вулиці Роше, де тепер вирішувалось її долю. То більш відчувала вона потребу, щоб їй, і виключно їй, належав

чоловік, з яким вона йшла під руку; хотіла, щоб він поринув очима в її очі, глибоко, глибоко—тоді він напевно лежав би їй. Северіна його не любила, та й не думала навіть про це. Вона хотіла лише перетворити його на річ їй належну, щоб не боятись його більше.

Кілька хвилин ішли мовчки, серед безупинно-рухливої юрби, що заповнює вулиці багатолюдного кварталу. Інколи їм доводилося сходити з пішоходу й вони переходили на другий бік вулиці поміж екіпажів. Так дійшли вони до Батіньйольського скверу, де цієї пори року було дуже мало людей. Небо, вимите дощем цього ранку, сяяло ніжною блакиттю; і в теплому березневому промінні наливались бруньки на бузку.

— Може зайдемо в сквер? сказала Северіна. Цей натовп мене дратує.

Жак теж хотів і сам зайти в сквер, бо несвідомо хотів бути ближче до Северіни й далі від юрби.

— Куди хочете, все одно, сказав він. Зайдімо.

Повільно йшли вони повз ґазонів, між дерев, ще не вкритих листям. Вони зустріли кількох жінок із пригрудчатами; було й чимало перехожих, які йшли сквером, скорочуючи путь. Жак і Северіна перейшли через ручай, ішли між скель; йдучи назад, проходили через насадження ялинок, що виблискували темнозеленими шпильками проти сонця. Там, у затишному куточку, була непомітна лава, де вони й сіли, навіть не сказавши слова, а мов керуючись унутрішнім почуттям.

— А сьогодні гарна година, сказала Северіна після хвилинної мовчанки.

— Так, потвердив Жак, сонечко знову визирнуло.

Але думки їхні були не про годину. Жак, людина, що уникала жінок, тепер думав про події, які наблизили його до Северіни. Ось вона сидить тут, біля нього, загрожує захопити його життя. Все це не могло не дивувати його. Після останнього допиту в Руані Жак добре знав, що ця жінка брала участь у вбивстві близько перехрестя Мофра. Як? У наслідок яких обставин? Підо впливом яких почуттів, і з якою метою? Він часто ставив собі ці запитання, але відповісти на них не міг. Кінець-кінцем, він вигадав таку комбінацію. Очевидно,

винен у всьому чоловік, людина жорстока й ласа до грошей; йому захотілось швидше одержати спадщину, може побоювався він, щоб Гранморен не змінив духовної; а може хотів цим кривавим вчинком зміцнити зв'язок із жінкою. І Жак був переконаний у правильності такої думки, а неясні пункти в ній лише приваблювали ще більш, хоч і лишались нерозв'язані. Деякий час його гнітила думка, що треба про все сказати слідчому. Навіть і тепер ця думка мучила його, коли він сидів на лаві, побіч Северіни, відчуваючи тепло її тіла.

— Так, сонце починає вже пригрівати, сказала Северіна. Почувається весна.

І Северіна також думала про те, що цей чолов'яга дурний буде, коли не розгадав уже, що обоє вони винні. Дуже вже напосіли на нього й Северіна з чоловіком. І тепер навіть дуже близько примостилась вона до нього. В тиші, що її переривали незначні слова, міркувала вона своє. Іхні погляди зустрілись і прочитала в очах його запит, чи не її бачив він, як навалилась цілим тілом мов чорна маса на ноги людині, що їй перерізав горло чоловік. Що зробити, що сказати, щоб нерозривний зв'язок із собою утворити?

— В Гаврі однак було сьогодні холодно—сказала.

— А крім того, нас добренько вимочило дощем.

Мов яке надхнення найшло на Северіну. Не розумувала, не міркувала; це прийшло до неї як інстинктивний імпульс із глибин її підсвідомости, з таємничих глибин розуму й серця. Бо, коли б вона почала розумувати, не сказала б нічого. Але відчула, що це буде до речі й що сказавши, приверне до себе Жака.

Тихо взяла його за руку й глянула на нього. За вітами ялинок їх не було видно перехожим на вулиці; тільки здаля чутно було гуркіт екіпажів, приглушений у променистих просторах скверу; поодалік на перехресті алеї гралась мовчки дитина, насипаючи лопаткою пісок у відерце. Без якоїбудь підготовки, найщирішим тоном, тихо запитала:

— Вважаєте мене за вбивцю?

Трохи здригнувся й занурив свій погляд у її очі.

— Так, відповів він, так само тихо й зворушено.

Тоді вона ще міцніше стиснула його руку, й не випускала її, і не одразу казала далі, бо почувала, як між ними утворюється зв'язок.

— Помиляєтесь, я не винна...

Казала це не для того, щоб переконати його, але натякаючи, що в очах сторонніх людей вона мусить бут невинна. Це було визнання жінки, яка заперечує й хоче, щоб заперечення це було правдою.

— Я не винна... Мені було дуже прикро думати, що ви вважаєте мене за винну.

Северіна відчувала велике задоволення з того, що він не відводив своїх очей від її. Безперечно, поводячись так, вона віддавала Жакові саму себе; так, вона віддавала себе й, потім, не могла б відмовити, коли б Жак того забажав. Разом із тим між ними утворювався нерозривний зв'язок: тепер вона знала, що Жак не зрадить її: він належав їй, так само, як вона йому. Це визнання зв'язало їх.

— Ви не будете мене кривдити? Ви вірите мені?

— Так, я вірю вам, відповів Жак, усміхаючись.

На що тепер мучити її, щоб вона розказала подробиці цього жахного вбивства. Колись потім вона розкаже все, якщо йому треба буде. Жака вразила й зворушила така її поведінка. Очевидно, вона хотіла заспокоїти себе й призналась у всьому, хоч нічого й не сказала. І в цьому був доказ її безмежної ніжности. І була вона така довірлива, така тендітна, з очима кольору незабудок. Вона являла в очах його жінку, справжню жінку, що належить чоловікові й завжди ладна стиснути його в обіймах, щоб бути щасливою. А особливо радів він із того, що міг тримати Северіну за руку й дивитись у очі їй, не почуваючи того хоробливого наступу, тих жахних здрог, що понімали його, скоро він думав узяти жінку. Щодо всіх інших жінок, то досить було йому доторкнутсь до їхнього тіла й поставало непоборне бажання вбити їх, перерізати їм горло. Невже цю жінку він любитиме, не відчуваючи потягу вбити.

— Ви добре знаєте, що я ваш друг і вам нічого боятись мене, прошепотів їй на вухо. Я не хочу нічого

знати про ваші справи, я буду думати так, як вам завгодно... Розумієте? Цілком покладіться на мене.

Наблизився так до її обличчя, що почував її теплий подих на вусах. Ще ранком від самої думки про таку близькість він тремтів, боючись хворобливого нападу. Чому ж тепер він відчував лише приємне буяння всієї істоти своєї й ту ніжну втому, що буває підчас одужання після хвороби? Думка, що вона могла вбити, думка, яка тепер потвердилась, перетворила цю жінку в його очах, вона мов виросла. Можливо, вона не тільки допомагала, а сама вбила. Він був переконаний тепер у цьому, хоч не мав жодних доказів. Ось чому з цього моменту вона була йому за щось священне й несвідомий потяг до неї не ускладняло жодне дике почуття.

Тепер обоє весело розмовляли, мов закохані під час першої зустрічі, коли прокидається перше кохання.

— Дайте мені й другу вашу руку, я обігрію її.

— О ні, не тут. Можуть побачити.

— Хто ж нас побачить? Ми тут самі. А проте в цьому немає нічого поганого. Дітей із цього напевно не буде.

— Звичайно, ні.

Северіна сміялась від щирого серця, бо перебороло велику небезпеку. Вона зовсім не любила цього Лянтьє; принаймні, була в цьому певна; а коли вона дещо пообіцяла, то думала тепер, що може й не додержати обіцянки. Він бо такий лагідний, переслідувати її не буде й усе влаштовується якнайкраще.

— Отже, ми з вами тепер товариші й нікому, навіть моєму чоловікові, до цього діла немає. Тепер пустіть руку й не дивіться мені в очі, бо попсуєте свої.

Жак тримав однак її ніжні пальці в руках. Тихо, тихо, уривчастим голосом промовив:

— Ви ж бо знаєте, що я вас кохаю.

Вона швидко легким рухом випростала свої руки. Стоячи перед лавою, де сидів Жак, сказала:

— Ото ще дурниці! Поводьте себе, як слід. Бачите, люди йдуть.

І справді, повз них пройшла мамка з пригрудчам,

що спало на руках; потім дівчина якась, дуже поспішаючи.

Сонце заходило за обрій у фіялкових випарах і проміні його, стелючись на ґазонах, завмирали злотистим порохом на верхів'ях ялинок. Мов яка павза сталась у безперервному гуркоті екіпажів і чутно було, як дзиґарі на дзвініці пробили п'ять годин.

— Ой, лишенько, схопилась Северіна, вже п'ята, мені треба йти на вулицю Роше.

Веселий настрій її зник, і знову стало тоскно, бо чекало її невідоме. Згадала, що небезпека ще не минула. І зблідла, і губи нервово тремтіли.

— А ви ж хотіли бачити начальника депа? сказав Жак і підвівся, щоб узяти її під руку.

— Що ж робити? Доведеться іншим разом... Знаєте що, друже мій, я тепер управлюсь без вас. Мені треба дуже швидко в деякій справі. А вам спасибі, щире спасибі.

І стиснувши йому обидві руці, швидко пішла.

— До побачення на потязі.

— До побачення.

Ідучи швидким кроком, Северіна віддалялась і зникла між дерев скверу, а Жак повільною ходою пішов до вулиці Кардіне.

Камі-Лямот щойно мав у себе довгу нараду з начальником експлуатації західніх залізниць. Викликали його в зовсім іншій справі, а проте спритний Камі-Лямот примусив його щиро розказати, як уже цей процес Ґранморена впікся Залізничній Компанії. Спочатку в газетах були статті про те, мовляв, що пасажири першої кляси не можуть подорожувати безпечно. Потім увесь особистий склад так або інакше заплутали в цю справу й на багатьох службовців падала підозра, не кажучи вже про Рубо, який так себе скомпрометував, що можна сподіватись швидкого його арешту. Нарешті, плітки про непутяще життя Ґранморена, колишнього члена правління, бічно кидали тінь і на ввесь склад правління. Таким робом, злочин, до якого допустився, як кажуть, непомітний помічник начальника станції, якась брудна, неприступна й загадкова історія, відбиваючись на ці-

лому складному механізмі адміністрації залізничної, похитнув цю машину й сколихнув навіть вищі органи її. Але ця катастрофа ширилась і вище, аж до міністерства, і загрожувала урядовим колам, особливо в тепершній складний політичний момент. І справді, критична доба наближалась, увесь бо суспільний організм переживав якусь гарячкову кризу. Беручи все це на увагу, й дізнавшись від начальника експлуатації, що на засіданні правління сьогодні ранком ухвалено звільнити Рубо, Камі-Лямот енергійно протестував проти такого заходу. Ніяким робом цього не можна припускати. Це був би помилковий крок і преса ще більше галасу здіймала б, особливо, коли б опозиція освітлювала Рубо, як жертву політичних переконань. Вся адміністративна машина аж затріщала б, і хто знає, які неприємні відкриття виявились би для всіх. Скандал і так уже триває довго, треба його якось зліквідувати. Переконаний цим усім, начальник експлуатації дав обіцянку залишити Рубо, навіть не переміщувати його з Гавру. Це було б за найкращий доказ, що серед залізничників немає непорядних людей. Тоді все буде гаразд. Справу здається до архіву.

Северіна прийшла, задихавшись; серце їй дуже билось, коли ввійшла вона в суворий кабінет на вулиці Роше. Камі-Лямот мовчки дивився на неї, дивуючись з величезного самовладання, що його вона виявляла, удаючи з себе цілком спокійну людину. Безперечно, вона йому подобалась, ця тендітна на вигляд злочинниця з ніжними блакитними очима .

— Так от, пані...

І він зупинився, щоб іще хвилину насмакуватися з її ляку. Але Северіна дивилась на нього таким глибоким поглядом і повним чекання й бажання дізнатись про свою долю, що Камі-Лямот зглянувся на неї.

— Так от, пані, я бачився з начальником експлуатації й дійшов того, що чоловіка вашого не звільниться... Справу влаштовано.

Северіна мало не зомліла, така поняла її радість. Лише всміхалась крізь сльози й не могла слова вимовити.

Лямот повторив, підкреслюючи свою фразу, щоб надати більшої сили:

— Справу влаштовано. Можете спокійно повертатись до Гавру.

Северіна добре його розуміла: він хотів сказати, що їх не арештують, що їх помиловано. Не лише чоловік її лишався на посаді, але й усю цю жахну драму мов викреслювалось геть і як не було її. Підо впливом інстинктивного потягу, мов віддана хатня тварина, щоб висловити свою вдячність, Северіна припала до рук його, цілувала їх, притиснула до щік своїх і так тримала. На цей раз Камі-Лямот не відсмикнув рук, бо його дуже зворушила ця ніжна, чарівна ласкавість.

Але, повертаючись до звичайної холодности, додав:

— Однак, не забувайте про цю історію й поводьте себе добре.

— Звичайно, пане.

Камі-Лямот хотів тримати їх у своїх руках, цю жінку й її чоловіка. І натякнув на листа.

— Не забувайте, що справа лишається тут у архіві, і в разі якого необережного кроку з вашого боку, її розпочнуть ізнову—а особливо порадьте чоловіка, щоб не вдавався в політику. Щодо цього, то тут ми будемо нещадні. Я знаю, що він уже скомпрометував себе: мені переказували про історію з субпрефектом; крім того, він має репутацію республіканця, а це зовсім погано... Хай же добре поводить себе, або ми його геть знищимо, розумієте?

Вона тепер стояла перед старшим секретарем, і думала лише про те, щоб швидше вийти й дати волю радості, яка переповнювала її істоту.

— Звичайно, ми будемо слухатись вас, і зробимо, як кажете. Завжди й у всьому—вам досить лише слово сказати: я до ваших послуг.

І знову усміхався він посмішкою потомленої людини, де була й зневага, звична в того, хто переконався в марності всього на світі.

— О, я не зловживатиму, пані, я тепер взагалі не зловживаю.

Сам одчинив їй двері кабінету. На сходах двічі

обернулась і ще подякувала з осяяним радістю обличчям.

На вулиці Роше Северіна майже побігла. Лише по кількох хвилинах схаменулась, побачивши, що йде протилежним напрямком; повернула назад і кілька разів без якоїбудь потреби в цьому переходила через вулицю, ризикуючи життям. Відчувала потребу рухатись, жестикулювати, кричати. Разом із тим починала вже розуміти, чому саме помилували її. Розмовляла сама з собою:

— Чорти б вас узяли! Вони сами злякались і вже не візьмуться за цю справу. По-дурному я боялась. Це очевидно... От яке щастя!

Повернувши на вулицю Сен-Лазар, побачила в вітрині годинникаря, що було вже двадцять хвилин до шостої.

— То мені ще досить часу добренько пообідати.

Обрала найкращий ресторан проти вокзалу, сіла біля маленького білого столу, проти великої вітрини, дуже рада, що може стежити за вуличним рухом; замовила собі витончений обід, устриці, морську рибу й смажене курча. Цим хотіла нагородити себе за несмачний сніданок. Їла з великим апетитом, дуже до смаку був їй хліб, поданий до обіду, замовила собі, щоб полакувати, оладок з варенням. Потім випила кави й швидко пішла, бо лишалось уже кілька хвилин до відходу потяга.

Облишивши Северіну, Жак спочатку пішов до себе переодягтись, а потім у депо, хоч звичайно приходив туди лише за півгодини до відходу потягу. Він давно вже покладався на Пеке щодо огляду машини, хоч кочегар майже завжди був п'яний. Але сьогодні підо впливом ніжних почуттів, він відчув потребу самому перевірити справність усіх частин машини, тим паче, що ранком, їдучи з Гавру паровіз здавалось витрачав забагато палива.

У просторому депі, почорнілому від вугілля, з високими вікнами, вкритими порохом, разом із іншими паровозами, що відпочивали, стояла й Жакова машина, попереду інших, бо мала вирушати перша. Кочегар із

депа щойно накидав у паливню свіжого вугілля й червоні дрібні жарини падали в попільник. Це був пасажирський поїзд великої швидкости, на двох парах осей, величний і красивий, на великих і легких колесах, сполучених сталевими рейками; передня частина його була широка, а паровий казан видовжений і міцний; вся будова була математично точна й логічна, являючи собою величну красу металевих велетнів разом із точністю й силою в руках. Так само, як інші машини Західньої Компанії, й ця машина мала свій номер, а також ім'я, ім'я однієї з станцій у Котентінській окрузі—Лізон. Дуже звиклий до цієї машини й почуваючи своєрідну до неї любов, Жак називав її жіночим зменшеним ім'ям—Лізет.

І справді, він дуже любив свою машину, їздячи нею ось уже чотири роки. Доводилось йому й іншими їздити, слухняними й норовистими, жвавими й ледащими; він знав, що кожна машина має свій характер і багато з них було непутящих, як це кажуть і про жінок; а якщо він полюбив свою машину, то це лише тому, що вона мала рідкі якості порядної жінки. Була вона лагідна й слухняна, йшла легко, спокійно, і без павз, бо мала гарну систему паротвірну. Казали, що цей легкий хід її залежав від досконалого зв'язку коліс, а особливо від точної будови розподільників. А що паротвірна сила її була велика, хоч і витрачалось мало палива, то це з'ясовували високою якістю мідяних труб і влучно обраною системою казана. Але Жак знав, що його Лізета мала ще особливе щось. Бо інші машини, такої самої будови, змонтовані так само старанно, не мали таких якостей, як вона. В кожній із цих машин була своя душа, щось таємниче, що дається металові під-час обробки під спритними руками майстра й монтера; кожна машина має свою індивідуальність, живе своїм особливим життям.

І Жак любив, як може чоловік любити жінку, свою Лізон, бо її можна було швидко пустити в рух, швидко зупинити, як добре в'їжджeного коня; він любив її й тому, що крім звичайної плати заробляв на ній ще й додаткову премію за ощадження в паливі. Паротвірна сила її була така велика, що справді заощаджувалось

багато вугілля. Єдиний закид можна було зробити їй: потребувала чимало мастива: особливо багато його споживали парові циліндри; це була якась невситима спрага, справжнє марнотратство. Даремно силкувався він притишити цю спрагу. Машина швидко виснажувалась, такий був її темперамент. Довелось погодитися з цією ненажерливістю, так само, як доводиться не помічати деяких хиб у людей, що мають багато гарних прикмет; і часто Жак у розмові з кочегаром казав жартуючи, що так само, як і жінки-красуні, ця машина любить, щоб її підмазували частенько.

Поки паливня розпалювалась і Лізон набирала більше пари, Жак ходив навколо неї, розглядав уважно кожну частину, щоб з'ясувати, чому цього ранку витрачено так багато мастива. Але нічого не міг він запомітити, Лізон аж сяяла чистотою, яка, звичайно, свідчить про гарний догляд механіка. Жак завжди чистив її та полірував, особливо після подорожі, в депі, так само, як конюх чистить коня, вмиленого після довгого бігу; він міцно шмарував, користуючись із того, що вона була гаряча, щоб вичистити всі плями. Поводився з нею завжди дуже обережно, пускав її рівномірним ходом, уникаючи затримок у дорозі, бо тоді доводилось би надолужувати витрачений час і збільшувати швидкість. Так обоє вони мирно жили собі, й жодного разу за чотири роки Жак не записував скарг на Лізон у особливу книгу скарг у головному депі, тимчасом як інші машиністи, ледарі або п'яниці, не могли дійти до ладу з своїми машинами й часто записували в книгу свої побажання щодо ремонту. Але цього разу Жак безперечно сердився за дуже велику витрату мастива. Крім того, мав він ще й якесь нове почуття, невиразне, але невідступне, якого раніш не було в нього, мов би недовір'я до Лізон, мов би не був певний у ній і хотів пересвідчитись, що вона пристойно поводитиме себе в дорозі.

А Пеке все ще не було й Жак вилаяв його, коли з'явився він нарешті й щось белькотів по-п'яному, бо добре пообідав з приятелем. Звичайно машиніст і кочегар добре жили й звикли один до одного, їздячи

завжди разом із Парижу до Гавру й назад. Однакова робота й однакова небезпека зблизили їх між собою, навіть без слів. І хоч Жак був на десять років молодший від кочегара, він ставився до нього по-батьківському, покривав його огріхи й дозволяв йому поспати годину, коли той був уже дуже п'яний; а Пеке віддячував йому за цю поблажливість відданістю вірного пса. Пеке був прекрасний робітник, що знався на своїй справі—крім хіба як дуже нап'ється. Треба зауважити, що він також любив Лізон і це їх зближало. Машиніст, кочегар і Лізон жили втрьох дуже дружньо й ніколи не сварились. Ось чому Пеке здивувався, що Жак його зустрів так неприязно, а ще більше вразило його, коли почув він, що Жак гримає щось і на машину.

— Та за що? Вона ж летітиме, як янгол.

— Ні, ні, я щось не почуваю себе спокійно.

Хоч усі частини були справні, Жак недовірливо хитав головою. Він повертав держака крантів, перевірив запобіжний хлипок. Злізши на плятформу паровоза, сам налив мастива в мазнички; а тимчасом кочегар витирав зверху корпус над казаном, де було трохи іржі. Все було справно й Жакові можна б заспокоїтись. Але річ у тім, що в його серці була тепер не лише Лізон. Там інше ніжне почуття виростало до тендітної, ніжної істоти, що її він уявляв побіч себе, на лаві в сквері, до істоти такої беззахисної, що її треба було оберігати й любити. Інколи, як із незалежних від нього причин запізнювався, доводилось йому пускати машину з швидкістю до вісімдесятьох кілометрів, але при цьому він ніколи не турбувався за пасажирів. А тепер сама думка, що він має одвезти в Гавр цю жінку, яку він майже ненавидів ранком, яку накинули йому, непокоїла його й побоювався він якогось нещасного випадку й уявляв собі, що ось через його недогляд Северіна поранена й умирає в нього на руках. Очевидно він кохав уже не Лізон, а іншу. Хай же Лізон, у якій він не був певний, поводить себе порядно, коли дбає про свою репутацію пристойної машини.

Пробило шість годин. Жак і Пеке зійшли на залізний місток, що сполучав машину з тендером; кочегар на

знак свого старшого відкрив вивідний крант і клуби білої пари заповнили закурене димом депо. Легко повернув машиніст держак регулятора, Лізон зрушила з місця, вийшла з депа, й свистком вимагала одкрити путь. Майже без затримки ввійшла вона в Батіньйольський тунель. Але біля Европейського мосту довелось чекати; лише коли надійшов слушний час, стрілочник пропустив Лізон до швидкого потяга, що мав вирушити о пів на сьому. Два станційні робітники міцно прикріпили машину до потяга.

До відходу потяга лишалось тільки п'ять хвилин і Жак видивлявся, чи немає Северіни серед натовпу пасажирів. Був певний того, що раніш, ніж сісти в вагон, вона підійде до нього. Коли ось і вона на пероні, поспішає, майже біжить. І справді, швидко пройшовши повз вагони, вона зупинилась біля паровоза, така бадьора й весела.

Ставши навшпиньки й підвівши вгору весело обличчя сказала:

— Не турбуйтесь, я тут.

Він теж засміявся, радий, що вона прийшла.

— Бачу, що все гаразд.

Ще вище спинаючись, сказала тихо:

— Друже мій, я задоволена, дуже задоволена. Мені так пощастило. Все сталось так, як я хотіла.

Він усе зрозумів і теж радів із цього. Поспішаючи до свого вагона, Северіна обернулась і жартуючи сказала:

— Дивіться, не поламайте мені кісток.

Жак весело сказав:

— Не турбуйтесь, усе гаразд.

Вже зачиняли дверцята й Северіна ледве встигла сісти, Жак за сигналом обер-кондуктора дав свисток і одкрив регулятора. Потяг рушив. Він рушив за таких саме обставин, як і злощасний потяг лютневий, о тій самій годині, серед того самого станційного гармидеру, серед такого саме шуму та диму. Тілько тепер було ще досить видно в ніжному й прозорому присмерку. Северіна стояла біля вікна й дивилась.

А Жак, тепло одягнений у вовняні штани та пальто,

в окулярах на суконних зав'язках, зв'язаних під кашкетом, стояв на своєму місці на Лізон, із правого боку, й ні на хвилину не одводив очей із рейок і вихилявся щохвилини з своєї скляної будки, щоб краще бачити. Він не помічав навіть безупинних здрог машини й увесь час тримав руку на колесі реґулятора, так само як пілот тримає її на стерні; непомітним і постійним рухом руки він переводив реґулятора, то зменшуючи, то збільшуючи швидкість; а лівою тримав за підойму свистка, бо виїзд із Парижу дуже важкий і є чимало небезпек. На переїздах, на станціях, біля тунелів, на великих кривинах Жак давав сиґнальні свистки. Побачивши червоний диск у присмеркових тінях, Жак довгим свистком попередив, щоб одкрили дорогу й промчав, як блискавка. Час від часу позирав він на манометра, повертаючи коліщатко інжектора, коли тиск доходив десяти кілограмів. І завжди наперед, завжди на рейки звертав свої очі, схоплюючи найнезначніші деталі. І ввесь він був увага й не бачив нічого іншого, навіть не відчував, як його обдавало бурхливим вітром. Побачивши, що манометр опускається, натиснув на підойму й розкрив дверцята паливні. І Пеке, що звик розуміти рухи машиніста, розбив молотом грудку вугілля й насипав його лопаткою рівним шаром на цілу рушповицю. Страшенно пекло з паливні в ноги обом їм; а коли дверцята зачинили, знову їх обдало холодним повітрям.

Ніч надходила й Жак керував ще пильніше. Рідко коли Лізон була слухняніша, ніж цього разу: він мав її в своїх руках, керував по своїй уподобі, як повновладний хазяїн; а проте пильно слідкував за нею, як за прирученим звіром, що його завжди треба побоюватись. Там, позаду, в потягу, що мчав повним ходом, вбачалась йому ніжна постать жінки, яка покладалась на нього й довірливо усміхалась. Думаючи про неї, відчув легке тремтіння в цілому тілі, ще міцніше вп'явся в колесо реґулятора й пройняв дедалі густішу пітьму гострим поглядом, щоб запомітити червоні сиґнальні ліхтарі. Коли проїхав розгалуження Аньєн і Кольомб, стало легше на душі. До Мʼанта дорога була рівна, як

дзеркало, й керувати машиною було дуже легко. За Мантом довелось збільшити швидкість, бо далі був досить стримкий узвіз майже протягом півльє. Потім, не уповільнюючи руху, він спустився легким схилом до Рольбоазького тунелю. Цей тунель, два з половиною кілометри завдовжки, пробіг менш як протягом трьох хвилин. Далі був ще тунель, Рульський, близько Гальйону, перед Сотевільською станцією. То була дуже неприємна станція, небезпечна через переплутаність колій, де завжди маневрувало безліч потягів і паровозів. Всі сили Жака зосередились у його очах, що гостро пильнували за всім, і в руці, яка керувала машиною.

І Лізон, випускаючи клуби диму й сопучи, промчала через Сотевіль повним ходом, зупинилась лише в Руані, відти, трохи заспокоївшись, пішла повільніше вгору до Мальоне.

Місяць зійшов, і в білому ясному сяйві його Жак відрізняв найменший кущик, навіть камінці придорожні, в їхньому швидкому русі назустріч. Виїжджаючи з Мальонейського тунелю, Жак глянув праворуч і тривожно дивився на тінь від великого дерева, що лягала на рейки—і впізнав пустельне поле, вкрите чагарниками, відки бачив сцену вбивства. Сувора пустельна місцевість мчала повз нього, з пагірками й лощинами, де росли дерева, і віяло сумом від неї. Потім на перехресті Мофра в рівному місячному сяйві раптом виріс і зник самітний безлюдний будинок, з завжди закритими віконницями, що справляв невимовно сумне враження. І не знаючи чому, Жак відчув, що тепер більш, ніж коли, стиснулось йому серце, мов віщуючи нещастя.

Але зараз же по цьому очі запомітили щось інше. Близько хатини залізничного сторожа, біля шляґбавму стояла Фльора. Кожного разу, як їхав, бачив її на цьому місці: вона вартувала, вона чекала на нього. Стояла нерухомо, й лише повернула голову, щоб стежити ще далі за ним у цьому шаленому льоті. Висока постать дівчини чорною тінню вирізнялась на тлі місячної ночі, і на злотистому волоссі відбивалось сріблясте сяйво.

Збільшивши швидкість, щоб вибратись на Моте-

вільський узвіз, Жак дав відпочити Лізон на рівнинах Больбека, а потім помчав униз від Сен-Ромена до Гарфлера на найстрімкішому схилі цілої лінії. Протягом цих трьох лье паровози доходять шаленої швидкости, мов коні, що мчать галопом, передчуваючи близький відпочинок у стайні. Жак почував велику втому, коли доїхав до Гавру, й на дебаркадері серед галасу й диму, які бувають підчас прибуття потягу, підбігла до нього Северіна, раніш, ніж іти додому, й сказала весело та ніжно:

— Спасибі! Побачимось завтра.

VI.

Місяць минув, і знову тихомирне життя відновилось у помешканні Рубо, на другому поверсі, над залями для пасажирів. І в них, і в сусідів їхніх, серед залізничників, що їхнє життя упорядковано за годинником і вражає одноманітністю, все ввійшло в нормальну, одноманітну колію. Здавалось, що й не сталось нічого незвичайного, дивного в цьому житті.

Скандальну справу Гранморена, що зняла стільки галасу, поволі забували; її доводилось здати в архів, бо судова влада була безсила відшукати винуватця. Протримавши два тижні Кабюша під арештом, слідчий Денізе випустив його на волю, бо проти нього не було достатніх доказів. І творилась романтична легенда про невідомого вбивцю, якого ніяк не впіймати і який робить злочини й тут і там; всі вбивства, коли не находили винних, приписувалось йому, а впіймати його ніяк не щастило, бо він раптом якось зникав, скоро з'являлись агенти розшуку. Лише коли-не-коли в опозиційній пресі, що дуже нервувала перед загальними виборами, уміщувалось гострі замітки про цього легендарного вбивцю. Щоденно бо життя давало інший компрометаційний матеріял, як от зловживання владою, правопорушення префектів. Коротко кажучи, преса облишила справу Гранморена, вона вже не цікавила громадянства за неї навіть говорити перестали.

Рубо остаточно заспокоїлись, бо щасливо розв'язалось іншу ще справу—полагоджено справу з духовною Гранморена. За порадою пані Бонегон, подружжя Ляшене згодились не протестувати проти духовної. Вони побоювались скандалу, а крім того, не було в них певности, що процес закінчиться так, як їм бажалось. Отже,—одержавши те, що їм одписано, Рубо вже ось цілий тиждень були власниками будинку на перехресті Мофра, причому будинок цей із садом оцінювалось приблизно тисяч у сорок франків. Вони одразу ж вирішили продати цей будинок, місце розпусти й живу згадку про вбивство; ніколи не могли б вони й заснути в ньому на ніч, боячись привидів минулого; ось чому й хотіли вони продати його ввесь, із усіма меблями, в такому стані, в якому він був, не зробивши ремонту й не поприбиравши в ньому. А що на авкційному продажу довелось би дуже продешевити, та й навряд, щоб найшлось багато охочих оселитись у такій пустелі, то вони й вирішили чекати на покупця-аматора. На фасаді будинку прибили величезну об'яву, що її легко могли читати пасажири численних потягів, які тут проїздили. Ця об'ява, писана великими літерами, де почувалась гостра потреба спекатись цього майна, ще збільшувала сумне враження від будинку з закритими віконницями, від садка, поросłого терном. Рубо рішуче відмовився їхати туди, навіть хоч на короткий час, щоб дати потрібні розпорядження, а Северіна якось поїхала туди по обіді; ключі вона лишила Мізарам і доручила їм також показувати будинок, якщо були б охочі купити його. Оселитись і влаштуватись у цьому будинку можна було б за якихось дві години, бо там було все, навіть білизна в шахвах.

Ніщо тепер не турбувало Рубо, дні минали мов у півсні, вони чекали завтрішнього дня. Були переконані, що будинок колись таки продадуть у банк і все буде чудесно. Але й про це вони не дуже турбувались і жили собі так, мов назавжди оселились у цих трьох кімнатах: їдальні, що з неї двері виходили безпосередньо в коридор, спальні, великої кімнати з правого боку й маленької кухні з лівого. Навіть цинковий дах дебаркадера,

що закривав їм краєвид, мов мури в'язниці, не нервував їх, як колись, але заспокоював, поглиблював насолоду з відпочинку та тиші, в якій вони перебували, мов набираючись сили. Принаймні сусідів не видно й нічиє око не шпигує за тим, що в вас робиться. І коли надійшла весна, Рубо скаржились лише на велику спеку, бо від цинкового даху відбивалось тепле квітневе повітря. Після того нервового збудження, що в ньому перебували вони два місяці, в стані постійного страху, вони тепер розкошували в цьому мертвому спокою. Нікуди їм і йти не хотілось і все їхнє щастя тепер було в тому, що вони нічого не бояться й не нервують. І ніколи Рубо не ставився так ретельно, з такою точністю до своїх службових обов'язків: протягом тижня, коли його черга була денна, він виходив на станційне подвір'я вже о п'ятій годині, повертався на сніданок о десятій, об одинадцятій знову йшов на роботу, до п'ятої години вечора, тобто робив одинадцять годин на добу; а коли його черга була нічна, він робив із п'ятої вечора до п'ятої ранку, навіть не відпочивав підчас вечері, бо вечеряв у конторі; ці важкі обов'язки він виконував якось завзято-радо, додивлявся до найменших подробиць, хотів усе бачити, усе робити, немов у цій втомній роботі облишали його невідступні думки, й починалось нормальне, урівноважене життя. А щодо Северіни, то вона лишалась завжди самітна; один тиждень жила вона як удова, а другий бачила чоловіка тільки під час сніданку та обіду. З запалом віддалася своїм господарським справам. До цього часу Северіна звичайно сиділа, вишиваючи, й не любила хатньої роботи, покладаючи її на тітку Сімон, яка приходила від дев'ятої години й робила до півдня. А тепер, коли Северіна почувала себе спокійно, почувала, що тут лишиться й надалі, вона почала прибирати, дбати про чистоту помешкання. І тепер сідала вишивати, лише оглянувши всі куточки. І вона й чоловік її спали спокійним сном. Бувши віч на віч, чи то під час обіду, чи то вночі, ніколи не згадували про Ґранморенову справу. Очевидно, були переконані, що справу цю закінчено, поховано.

Таке тихомирне життя особливо до вподоби було

Северіні. Трохи згодом вона знову почала байдуже ставитись до господарства й передала його під догляд тітки Сімон, а сама тільки вишивала. Почала вишивати величезну ковдру й цієї великої роботи, здавалось, вистачить їй на все життя. Просиналась дуже пізно, рада, що може ніжитись у ліжку, заколисана гуркотом потягів, що прибували й одходили й були їй за годинник, що точно позначає час. Перший час по одружінні її дуже дратував цей станційний шум, свистки, скрегіт поворотних кругів, раптове коливання ґрунту, як під час землетрусу, коли аж двигтіли меблі в помешканні. Потім помалу звикла вона, станційний шум та гуркіт становили частину життя її; і тепер їй до вподоби було все це, бо самий спокій її залежав від цього галасу й шуму. До сніданку ходила вона з кімнати в кімнату, розмовляла з тіткою Сімон, і нічого не робила, а по обіді здебільшого сиділа біля вікна, поклавши роботу на коліна, розкошуючи з неробства. Протягом тих тижнів, коли чоловік повертався ранком, вона чула, як він хропів аж до вечора. Ці тижні були їй особливо приємні, бо жила вона так, як колись, ще дівчиною, коли могла широко розкинутись на ліжку, а вдень робити, що завгодно. Северіна майже ніколи не виходила з свого помешкання, а щодо міста Гавру, то бачила лише чорні клуби сусідніх фабрик і заводів; вони закривали великими звивами небо, над цинковим дахом, що кілька метрів віддалік правив за обрій. А там по той бік цього вічного муру було місто; Северіна відчувала його, але з плином часу ставилась спокійніше до того, що не видно їй міста відси; п'ять-шість горщиків левкоїв та вербени, що їх вона тримала на карнизі даху, це був маленький квітничок, що звеселяв її самітність. І часто вона називала себе пустельницею, що живе в нетрях лісових. Вільної години Рубо вилазив іноді з вікна на карниз, і йдучи по даху, доходив аж до верху й там сідав на рівні вулиці Наполеона; там закурював люльку під ясним небом і дивився на місто, що ширилось ген-ген далеко внизу, з портами й доками, де щогли, як той ліс, і на безмежне море, блідозелене, в далині.

Здавалось, що таке саме тихомирне життя почалось і в інших службовців, сусідів Рубо. Коридор, де звичайно передавалось найжахніші плітки, також мов заснув. Коли Філомена відвідувала пані Лебле, ледве-ледве можна було почути їхні голоси. Вони були здивовані таким поворотом справи й про помічника начальника станції висловлювались співчутливо-презирливо. Очевидно, щоб не скинули чоловіка з посади, довелось їй усякі діла робити в Парижі; а все ж репутацію її чоловіка заплямовано й ніколи не перестануть запідозрювати його. Пані касирова була переконана, що тепер її сусіди вже не відберуть помешкання а тому вона відверто виявляла своє призирство Рубо, проходила повз них гордовито й не здоровкалась; навіть на Філомену це впливало, й вона рідше ходила до пані Лебле, кажучи, що та дуже вже носа дере, й не до чмиги їй. Однак пані Лебле знічев'я стежила й далі за інтриґою Ґішон з начальником станції Дабаді, але ніколи ще не щастило їй захопити їх розполохом. В коридорі інколи почувалось тихе шарудіння повстяних пантофлів її, а щодо всіх інших, то, здається, їх поняв якийсь сон: і так цілий місяць минув цієї надзвичайної тиші, яка звичайно буває після великих катастроф.

Однак було в Рубо щось, що їх тривожило: це був один із квадратів паркету в їдальні; коли випадково вони зводили сюди очі, знову повертався колишній неспокій. Квадрат цей був із лівого боку, біля самої стіни; одбили дубовий плінтус, а потім знову забили сховавши під паркетом годинника й десять тисяч франків, що їх він узяв на вбитому Ґранморені, разом із майже трьома сотнями франків золотом, у гаманці. Годинника й гроші Рубо витяг із кишені лише для того, щоб усе більше скидалось на пограбування. Рубо не був злодій, він ладен був умерти голодною смертю, як він це сам казав, ніж скористатись хоча б із одного сантима, або продати годинника. Гроші цього старого розпусника, що закаляв його дружину, й за це життям наклав, ці гроші надто дхнуть брудом і кров'ю. Ні, вони не досить чисті й порядна людина їх не до-

торкнеться. І Рубо не думав уже про будинок на перехресті Мофра, несподівано одержаний: на сумлінні його було те, що він лазив у кишенях убитого й вийняв гроші. Згадував про це й відчував огиду до свого вчинку. Проте йому й на думку не спадало, що гроші можна спалити, а годинника й гаманець викинути якось увечері в море. Це звичайно було б найрозумніше, але якийсь невиразний інстинкт повставав у ньому проти такого знищення. Він почував якусь повагу до грошей і ніколи не наважився б знищити таку велику суму. Першу ніч він тримав ці гроші під подушкою, бо не знайшов безпечнішого місця. Протягом кількох дальших днів ховав їх у різних сховах, кожного ранку перекладав гроші й годинника на нове місце, здригався за найменшого шуму, боючись трусу. Ніколи фантазія його не працювала так, як тепер. Кінець-кінцем, він перестав хитрувати й боятись, і одного дня полінувався й не переклав годинника й грошей, захованих напередодні під паркетом; і тепер ні за що на світі він не поліз би туди. Це було закляте місце, жахне, і нагадувало за мерця. Навіть уникав ногою ступати на той квадрат, коли ходив по кімнаті: мав бо неприємне при цьому вчуття, невимовне, ніби якийсь ток пробігав у ногах. Сідаючи по обіді біля вікна, Северіна одсовувала стільця, щоб не сидіти над цим проклятущим скарбом, який нагадував про мерця. Рубо та жінка не говорили навіть про цей скарб, думаючи, що кінець-кінцем звикнуть, але ні, він непокоїв їх, він турбував і давався відчувати щохвилини, дедалі більш. Це неприємне вчуття було то дивовижніше, що їх зовсім не непокоїв ніж, отой прекрасний ніж, що його купила жінка, ніж, що його загнав він у горло полюбовника. Його, звичайно, вимили й кинули в шухляду, відки тітка Сімон брала його іноді, щоб різати хліб.

А проте Рубо сам винен був, що в цьому тихомирному житті постала деяка дизгармонія, дедалі більша: це бо він привчав Жака відвідувати їх. Машиніст приїздив у Гавр тричі на тиждень: щопонеділка він залишався в Гаврі від пів на одинадцяту до пів на сьому;

щочетверга та суботи приїздив об одинадцятій годині п'ять хвилин до шости годин сорок хвилин ранку. У перший понеділок після подорожі Северінииної начальник станції рішуче напосів на машиніста:

— Бачите, товаришу, треба ж зайти до нас перехватити чогось із нами. Бо справді ви зробили таку ласку дружині, я маю вам віддячити.

І Жак був уже двічі протягом цього місяця в Рубо, на сніданку. Здавалось, що велика тиша, яка панувала тепер підчас їжі, коли він був удвох із дружиною, гнітила його, а тому легше було, коли з ними був хтось третій. Тоді одразу він веселішав, оповідав цікаві пригоди, жартував.

— Ви заходили б до нас частіше. Ви ж бачите, що не турбуєте нас ані крихти.

Одного вечора, — це було в четвер — коли Жак, умившись і почистившись, хотів уже йти спати, зустрів Рубо, що ходив коло депа; хоч і була вже пізня година, але Рубо попросив Жака пройтись із ним, щоб не бути одному, а потім запросив його й до себе. Северіна ще не лягала спати й читала. Випили трохи вина, а потім грали в карти аж за північ.

З того часу такі сніданки, щопонеділка й вечері щочетверга й суботи стали звичайним явищем. А якщо іноді Жак не приходив, то Рубо сам розшукував його, приводив до себе й докоряв за неакуратність. Рубо дедалі похмурішав і звеселявся тільки, коли з ним був його новий приятель. Здавалось би, що Рубо повинен був ненавидіти цього чоловіка, через якого так спочатку непокоївся, бо він був свідком і живим спомином про лихий вчинок—а його Рубо саме й намагався забути. Але навпаки, цей чоловік був йому тепер дуже близький і потрібний, може через те, що він знав усе й не сказав нічого. Ця таємниця, ця співучасть утворювала міцний між ними зв'язок. І часто помічник начальника дивився на Жака проникливим поглядом, стискував йому руку з такою палкістю, яка переходила за межі звичайного товаришування.

Особлива послуга Жакова була в тому, що він розважав подружжя Рубо. Северіна також була йому зав-

жди рада, й скоро він ввіходив, зустрічала його веселим вигуком, як жінка, що передбачає розвагу після нудної роботи. Тоді вона облишала все, і шитво, й книгу, і забуваючи про звичайне сіре життя своє, весело розмовляла й сміялась.

— От так добре, що прийшли. Я чула, що потяг прийшов і думала про вас.

А коли Жак заходив снідати, це було справжнє свято. Северіна вивчила вже його уподобання, сама ходила ранком на базар по свіжі яйця. І все це робила вона дуже гостинно, як гарна господиня, що приймає гарного знайомого, так що й Жак не міг у цьому вбачати щось інше, крім гостинности та потреби розважитись.

— Дивіться бо, приходьте в понеділок. Почастую кремом.

А проте, коли минув місяць і Жак був уже за свою людину, між Рубо й Северіною постало ще більше охолодження. Северіні дедалі більш подобалось спати одній, і вона робила все, щоб уникнути чоловіка, а Рубо, що виявляв таку палкість, таку нестримну жадобу перші роки одруження, не домагався. Він любив її, та не було вже тієї ніжности, і вона скорялась, як уступлива жінка, вважаючи, що так і треба, й жодної при цьому не мала насолоди. А після вбивства навіть почувала відразу, хоч сама й не знала, чому. Ласки Рубо нервували й тривожили її. Якось увечері, коли забули загасити свічку, вона аж скрикнула: їй здавалось, що це червоне, в конвульсивних здрогах, обличчя над нею є обличчя вбивці; і від того часу вона завжди боялась, мов переживаючи вбивство, і здавалось їй, що він повалив її й тримає ножа в руці. Звичайно, це було безглуздя, а все ж серце її билось перелякано. Рубо теж дедалі менше турбував дружину, почуваючи її впертість. Здавалось, що жахний вчинок, пролита кров, зумовлював цю холодність, цю байдужість, які приходять лише з віком. Коли вже й доводилось їм спати на одному ліжку, то кожний тримався краю. І, безперечно, Жак сприяв цьому охолодженню, бо присутність його мов повертала їм волю; він їх визволяв із взаємного гніту.

Рубо не мучили докори сумління. Він побоювався лише наслідків, поки справу не здали до архіву; а особливо лякала його перспектива звільнення з посади. Але тепер він зовсім не жалкував, що все так сталось. Тільки, якщо справу колись розпочнуть, то, мабуть, не треба заплутувати в цю справу Северіну. Жінки бо швидко збиваються з пантелику. І почував Рубо, як його жінка віддаляється від нього, бо великий тягар поклав він на неї. Міг би й тепер мати силу над нею, коли б не дійшов до товариських взаємин, коли злочин і страх об'єднує людей. А тепер ці взаємини вже склались і доводилось до них пристосовуватись; крім того, Рубо чимало робив зусиль, щоб повернутись до того душевного стану, в якому він був, коли після жінчиного визнання вирішив, будь-що-будь, убити Гранморена. Здавалось тоді, що як не вб'є, то йому тоді не життя буде. А тепер ревнощі зникли, не було вже нестерпно пекучої рани, й Рубо заспокоївся, немов кров убитого загасила вогонь його власної крови—і не міг зрозуміти він, нащо треба було тоді вбивати. Навіть запитував себе, чи варто було вбивати. А проте це не було каяття, а радше розчарування та думка про те, що вбивство, яке конче потрібне було для його щастя, цього саме щастя й не дало. Раніше дуже балакучий, Рубо тепер мовчки сидів годинами, не міг дати ради своїм думкам і ще більш похмурішав. Щодня по обіді, щоб не бути віч-на-віч з дружиною, ліз на дах дебаркадеру, сідав верхи на самому гребені й там у подихах вітру морського, снував невиразні мрії й, палячи люльку по люльці, дивився, як ген далеко за містом зникали на обрію пароплави, йдучи в далекії незнанії моря.

Одного вечора в Рубо прокинулись колишні ревнощі: він пішов по Жака в депо й повертався з ним, щоб випити трохи вина, коли зустрів на сходах кондуктора Анрі Доверня. Трохи замішавшись, Довернь сказав, що був у пані Рубо, з дорученням сестер. А до правди, так він уже з деякого часу залицявся до Северіни й сподівався успіху.

Ще не встигши ввійти, Рубо почав гримати на дружину:

— З якого дива цей приходить до тебе? Ти бо знаєш, що я його ненавиджу.

— Але, друже, він просив рисунок для мережання...

— Я його помережу! Невже ти думаєш, я такий дурник, що не знаю, чого він сюди лізе. Та й ти в мене гляди!

І стиснувши кулаки, Рубо наближався до Северіни, а вона втекла, сполотніла, бо її здивував цей напад ревнощів, несподіваний в атмосфері спокійної байдужости їхнього життя.

Але Рубо вже полагіднішав і казав Жакові:

— І є ж такі людці, що вдираються в сем'ю й думають, що жінка одразу припаде до них, тимчасом як чоловік, мавши таку шану, заплющить очі. Мене це страшенно дратує. Знаєте, що в таких обставинах я міг би задушити дружину, так таки враз. Отже, хай цей красунь сюди й не зазирає, бо я його влаштую. Хіба ж це не гидота! Як на вашу думку?

Жак почував себе ніяково під час цієї сцени й не знав, як поводитись. Може цей гнівливий вибух є за перестороrу йому? Може чоловік на нього натякає? Проте заспокоївся, коли Рубо сказав далі зовсім весело:

— Та я знаю, крале моя, що ти б і сама виставила його за двері. Почастуй же нас винцем, та й сама хильни з нами.

Поплескав Жака по плечу, і Северіна, відійшовши після переляку, всміхалась обом їм. Потім усі вони пили й протягом майже години були на приємній розмові.

Так Рубо сам сприяв наближенню між Жаком і Северіною, і робив це по-дружньому, мов би й не думав про можливі наслідки. І саме цей наступ ревнощів і зумовив більшу інтимність, призвів до таємного наближення між Жаком і Северіною, зміцненого взаємним визнанням; коли Жак побачив Северіну через два дні, висловив співчуття, що з нею так брутально поводяться, а вона, майже плачучи, мимоволі розповіла про своє життя, де так мало зазнала щастя. З цього дня вони мали вже свою власну тему для розмови, утворилась між ними така приязнь, що вони розуміли один одного без слів.

І кожного разу, приходячи до них, Жак запитував її поглядом, чи не було ще якої неприємности. Вона так само відповідала легким рухом повік. Потім вони міцно стискували руки, якщо чоловік не дивився на них, насмілювались далі, більше, й утворився між ними зв'язок протяжними рукостисками, коли передавали вони один одному з теплотою рук дедалі більший інтерес кожного з них до найдрібніших фактів з життя другого. Рідко коли доводилось їм бути хоча б хвилину, щоб при цьому не було Рубо. Завжди в цій сумній їдальні був він посеред них, а проте вони й не уникали його й не спадало їм на думку призначити побачення десь у далекому закутку станції. До цього часу то були дружні взаємини, ніжна взаємна симпатія й присутність чоловіка не перешкоджала, бо їм ще досить було погляду, рукостискання, щоб порозумітись.

Першого разу, коли Жак пошепки сказав над ухо Северіні, що буде на неї чекати опівночі за депом, вона обурилась і швидко висмикнула руку. Це був її тиждень, бо в чоловіка була нічна черга. Але боялась вона йти з дому на побачення, та ще й так далеко, на темній станційній території. Відчула якесь незнайоме хвилювання, мов острах незайманниці, коли серце б'ється, аж кидається. Але не одразу згодилась Северіна. Жакові довелось просити її тижнів зо два, поки вона згодилась, хоч і саму її вабило це нічне побачення.

Починався вже червень і вечори були такі душні, що й морський вітер не відсвіжував. Тричі Жак чекав уже на неї, сподіваючись, що вона прийде, хоч і відмолась. І сьогодні ввечері сказала, що не прийде. Ніч була темна, хмарна, жодної зірки не видно було на небі крізь серпанок густої теплої імли. Стоячи в неосвітленому місці, чекав на неї й нарешті побачив, як вона тихо йшла, одягнена в чорне. Було так темно, що вона пройшла б повз Жака, не впізнавши його, коли б він не зупинив її—стиснув в обіймах, поцілував. Вона навіть скрикнула й перелякалась, а потім засміялась і дозволила цілувати себе. Це й усе було, бо не згоджувалась вона сісти десь під будинками депа. Так ходили вони й тихо розмовляли, щільно притиснувшись один до одного. Стан-

ційне депо та його прибудова займали чималу площу, увесь квартал між Зеленою вулицею та вулицею Франсуа-Мазелін, що на кожній із них є переїзди через залізницю. На цій величезній площі багато є колій, що йдуть різними напрямками, багато резервуарів, водотягів, та всіляких будов. Там є два великі піддашшя для паровозів, будинок начальника депа Сованья з маленьким городом при ньому, ремонтні майстерні, казарми для машиністів та кочегарів, і було дуже легко сховатись і зблудити, мов у гущавині лісовій, у цих численних вуличках на переплутаних стежках. Протягом години розкошували вони в дивній самітності, даючи полегкість серцю в словах, що їх давно сказати хотілось. Северіна згоджувалась тільки на дружній зв'язок, і одразу сказала що, поважаючи себе, ніколи йому не належатиме, бо була б брутальність, коли б вони заплямували ці чисті дружні взаємини, що ними вони так дорожать Потім Жак довів Северіну до Зеленої вулиці, там поцілувались вони довгим поцілунком, і Северіна пішла додому.

Саме в цей час у кімнаті помічника начальника починав засипати Рубо, сидячи в старій, оббитій шкурою фотелі, з якої йому доводилось уставати разів двадцять на ніч, з почуттям утоми в цілому тілі. До дев'ятої години вечора треба було прийняти й вирядити вечірні потяги. Особливо багато клопоту було з потягом, що віз у Париж свіжу рибу, доводилось стежити за маневруванням, за причіплюванням, контролювати накладні. Потім, коли прибув швидкий потяг із Парижу й його перевели на запасну колію, Рубо повечеряв сам у конторі край столу холодним м'ясом та двома лустками хліба, що їх приніс із дому. Останній потяг-мікст прибував із Руану о пів на першу. Тоді пустіли дебаркадери й мертва тиша панувала там, лише де-не-де горіли газові лямпки, станція засинала в пітьмі. На ніч із усього персоналу лишалось тільки двоє наглядачів, та чотири або п'ять робітників у розпорядженні помічника начальника станції. Але вони спали глибоким сном на лавах у казармі, тимчасом як Рубо мусів розбудити їх за найменшої тривоги, й тому не спав, а дрімав. Боявся, що засне на ранок через утому й поставив годинника

з будилом на п'яту годину, коли треба було вставати, бо прибував перший потяг із Парижу. Але інколи, особливо останніми часами, він не міг спати, нападало безсоння й він ворочався в фотелі. Тоді виходив із кімнати, робив обхід, доходив до будки стрілочника й розмовляв із ним. Безкрає нічне небо й урочиста тиша ночі заспокоювали його. Через те, що якось його мало не вбили злодії, начальство дало йому револьвера, що його він і тримав при собі завжди заряженим. І часто ходив він так аж до світанку, зупинявся, якщо почував якийсь шум, а потім ішов далі, жалкуючи, що не вдалось на комунебудь випробувати револьвера. Остаточно заспокоювався Рубо, коли дедалі більш розвиднювалось і помалу вирізнялись із імли величезні станційні будинки. Тепер, коли світало вже з третьої години, він повертався й спав у фотелі важким сном, поки його не розбуджував гострий дзвінок будила.

Що два тижні, в четвер та суботу, у Северіни були побачення з Жаком; якось вона сказала йому, що чоловік має револьвера й після цього вони поводились обережніше. Правда, Рубо вночі ніколи не заходив до депа, та все ж ця обставина надавала їхнім прохідкам ризикованости, а через це мали вони особливу привабу. Жак і Северіна знайшли чудове місце: за будинком Сованья поміж великих стосів кам'яного вугілля був прохід, мов улиця в якомусь дивному місті з великими палацами чорного мармуру. Тут, здавалось, ніхто не розшукав би їх. На самому кінці цього проходу був невеличкий сарайчик для залізничного струменту. Там на наваленій купі лантухів можна було й присісти. Якось у суботу несподівано почався дощ і Жак із Северіною мусіли туди заховатись. Проте Северіна вперто не хотіла сісти, й дозволяла лише цілувати себе, цілувати без краю. Вона не соромилась при цьому й дозволяла в поцілунках пити подих її, щедро, дружньо. А коли розпалений гарячими поцілунками, хотів він узяти її, вона пручалась і плакала, кожного разу висловлюючи ті самі доводи. Навіщо так її ображати? Це ж так хороше, любити один одного без домішки полового бруду. Заплямована ще на шістнадцятому році, від старого Ґранмо-

рена, що його кривава постать ввижалась іноді їй, потім зазнавала вона брутальних ласк чоловіка, а проте зберегла дівочу чистоту, соромливість незайманниці, чарівну соромливість нерозбудженої ще страсти. Особливо втішалась вона з лагідности Жакової, з його слухняности, коли вона стискувала своїми малосилими руками його міцні руки й не давала їм волі. Тепер вона кохала вперше, й не віддавалась тому, що зіпсувала б це кохання, коли б одразу належала йому так само, як належала іншим. Несвідомо бажала продовжити назавжди це дивне відчуття, бути зовсім молодою, як до гріха, мати вірного друга, що його мають на п'ятнадцятому році, задовольняючися з таємних поцілунків. І Жак, крім тих хвилин, коли гарячкував, не був настирливим і, здавалось, сам охоче поділяв цю своєрідну насолоду. Так само, як і Северіна, Жак мов повернувся до дитинства: зазнавав кохання, що до того часу лякало його. Якщо він не суперечив і не давав волі рукам, коли Северіна не дозволяла цього, то це тому, що там десь глибоко в серці затаївся острах, бо він боявся, що знову зіллються в одне й бажання взяти й бажання вбити. Северіна, що сама була вбивця, немов являла втілення його мрій. І дедалі більше Жак упевнявся, що він одужує, бо міг він протягом годин тримати Северіну в обіймах, пити подих її в палких поцілунках, і божевільне бажання вбити не прокидалось у ньому. І не завжди він був настирливий: бо так приємно було чекати, поки кохання само з'єднає їх, коли надійде слушний час, і стиснуть себе вони в обіймах, не в силі стримуватись далі. Так відбувались щасливі побачення й вони завжди радо йшли одне до одного, й ходили разом у темряві ночей, між кучугурами вугілля, які здавалось ще згущали навколішню пітьму.

Однієї липневої ночі Жак, щоб своєчасно прибути до Гавру об одинадцятій годині п'ять хвилин, мусив прискорити рух Лізон, що мов через велику спеку ледве чвалала. Починаючи від Руану, слідом за потягом пересувалась гроза, тримаючись лівого берега Сени; блискавка сліпила очі й машиніст час-від-часу тривожно озирався назад і непокоївся, бо Северіна обіцяла прийти

цієї ночі на побачення. Жак боявся, що коли буде гроза, то Северіна побоїться прийти. Приїхав він у Гавр ще перед грозою й бурчав на пасажирів, що дуже мляво висідали з вагонів.

Рубо був тут на дебаркадері, і мав нічну чергу.

— Ото як ви поспішаєте йти спати,—сказав смію-чись.—Доброї ночі!

— Спасибі.

Одігнавши назад потяг, Жак дав сиґнал свистком і поїхав паровозом у депо. Величезні двері депа були одкриті й Лізон вповзла в крите дахом депо, що являло собою ґалерію для двох колій, метрів сімдесят завдовжки, де могло стати шість паровозів. Тут було дуже темно й чотири газові ліхтарі давали замало світла; навіть ще більшою здавалась пітьма, тому, що від паровозів простягались великі рухливі тіні, і тільки іноді блискавка освітлювала скляний дах і високі вікна праворуч і ліворуч; тоді, як у відсвіті пожежі, видно було потріскані мури, закурені димом чорні трями й усю взагалі мізерію цієї старенької будови. У ній стояло вже два паровози, простиглі й поснулі.

Пеке зараз же почав гасити вогонь у паливні. Він розгрібав вугілля кочергою й дрібні розпечені жарини, випадаючи з попільника, падали в заглибину для вугілля.

— Страшенно хочу їсти, піду щось перехвачу,—сказав Пеке.—Може й ви зо мною?

Жак не відповідав. Хоч і дуже поспішав на побачення, все ж не хотів облишати Лізон, не загасивши вогню й не випорожнивши казана. Таке вже було його правило порядного машиніста, і його він дотримувався. Коли мав час, то не задовольняючися з цього, він оглядав машину, старанно витирав її, й доглядав, як породистого улюбленого коня. Вода потекла з казана в яму міцним струменем і тільки тоді Жак відповів:

— Ходімо бо, ходімо...

Оглушний удар грому перебив його слова. На цей раз високі вікна так чітко вирізнились на тлі загравного неба, що можна було перелічити чимало розбитих шибок. На лівій половині депа, де стояли варстати для

ремонтної роботи, затиснутий у лещата залізний лист задзвенів, мов дзвін. І вся старенька будова аж затріщала.

Машиніст зробив безнадійний рух. Пропало все! Шалена злива періщила депо, й, здавалось, порозбиває шибки. Там угорі теж були розбиті шибки й на Лізон падали краплини й цілі струмені води. Буйний вітер гунув у розкриті двері й, здавалось, хотів розмести стару будову.

Пеке привів до ладу машину.

— Годі! Завтра буде видніше. Досить чепуритись...

І повертаючись до висловленої раніше думки, сказав:

— Треба перекусити. Під такий дощ не варто йти в своє лігво.

Залізнична їдальня містилась недалеко депа; а помешкання для машиністів і кочегарів, яким доводилось ночувати в Гаврі, було на вулиці Франсуа-Мазелін, де Компанія найняла приватний будинок. Звичайно, поки туди дійшли, вимокли б до кісток.

Ось чому Жак мусив іти слідом за Пеке, що ніс його кошика, мов роблячи йому послугу. Пеке знав, що в кошику було ще два кусні холодної телятини, хліб та майже повна пляшка вина. Саме це вино, власне, й надавало йому апетиту. Дощ ще збільшився, депо аж двигтіло від громових ударів. Коли обоє вони вийшли через маленькі двері з лівого боку, щоб іти в їдальню, Лізон уже простигала. Самітна заснула в пітьмі, інколи освітлюваній блискавкою, вкрита великими краплинами дощу на боках. А біля неї з нещільно закритого кранту біг струмочок води, що збиралась долі й між коліс текла в яму для вугілля.

Раніш, ніж ввійти в їдальню, Жак вирішив умитись. У сусідній кімнаті були завжди тепла вода й балії. Вийняв із кошика кусок мила, старанно вимив обличчя та руки, аж чорні після подорожі. Мав звичку, що її можна радити всім машиністам, возити з собою запасну білизну, й міг, отже, переодягтися геть чисто; так він робив, між іншим, завжди, коли приїздив до Гавру й мав побачення. А Пеке тимчасом чекав на нього в їдальні, ополіснувши абияк обличчя та руки.

Їдальня являла собою маленьку кімнату з голими стінами, пофарбованими в жовте; була там плита щоб нагрівати страву, й лише один стіл, приґвинчений до підлоги та обшитий цинковим листом, замість скатертини. Крім цього стола й двох лав не було жодних меблів. Кожен приносив із собою харч, розкладав на клапті паперу та їв, розрізаючи ножем.

— От проклятущий дощ,—вигукнув Жак, підходячи до вікна.

Пеке сидів на лаві біля столу.

— То ви не будете їсти?

— Ні, татусю, закінчуйте хліб та м'ясо, коли охоту маєте. Мені не хочеться їсти.

Пеке не дав себе запрошувати й накинувся на м'ясо, допив вино. Йому часто доводилось їсти Жакову порцію, бо Жак взагалі мало їв, і за ці крихти, що падали зі столу Жака, Пеке ще більше любив його, ще вірніший був. Трохи згодом, уминаючи м'ясце, Пеке сказав:

— То й хай собі періщить, бо ми в затишку. Але як не перестане, то я вас облишу й піду тут недалечко.

Він засміявся, бо не таївся, а розказав Жакові про зв'язок із Філоменою Саванья, щоб той не дивувався, де це він так часто ночує. Філомена мешкала в свого брата, в нижньому поверсі, біля кухні; досить було постукати в віконницю й вона одчиняла вікно, куди він і влазив. Ходили поголоски, що в це віконце стрибали всі залізничні робітники. Але тепер Філомена мала справу лише з кочегаром і, похоже, цього з неї було досить.

— Сто бісів його матері,—вилаявся Жак, коли після деякої павзи дощ як із цебра почав лити.

Пеке, тримаючи на ножі останній шмат м'яса, знову добродушно засміявся.

— Ви, мабуть, теж сьогодні ввечері маєте щось? В усякому разі нам двом не можна закидати, що ми псуємо ліжка там, на вулиці Франсуа-Мозелін.

Жак одійшов од вікна.

— Не розумію, на що натякаєте.

— Та ми ж із вами вдвох, починаючи з цієї весни, приходимо туди лише о другій або третій годині.

Пеке очевидно щось знав, можливо підглядів їх. Крім того на вулиці Франсуа-Мазелін, де вони спали, ліжка стояли парами—кочегари спали поряд із машиністами; це робилось, щоб забезпечити щільніший зв'язок між людьми, які мають робити в повній згоді. Отже, немає нічого дивного, що Пеке догадався про нічні прохідки свого старшого, що до того часу був дуже акуратний.

— Мене тепер часто голова болить,—сказав машиніст навмання.—І мені легше, коли я гуляю вночі.

Але кочегар енергійно протестував.

— Та ви ж вільна людина. Я тільки так пожартував... Навіть, коли вам буде якась прикрість, зверніться, прошу, до мене й я радо зроблю, що треба для вас.

Без дальших пояснень, Пеке взяв Жака за руку й стиснув її щосили, мов потверджуючи свою відданість. Потім зібгав і кинув масний папір, де було м'ясо, поклав порожню пляшку в кошик. Все це він робив, як старанний слуга, що звик до чистоти й охайности.

Дощ не переставав, хоч гроза вже перейшла.

— Ну, то я піду. І ви якнебудь улаштовуйтесь.

— Дощ, очевидно, не перестане й, мабуть, цю ніч доведеться спати на похідному ліжку.

Поряд із депом була кімната, де на лавах були сінники в полотняних покрівцях; там спали, не роздягаючись, залізничники, коли треба було перечекати в Гаврі дві години.

А справді, скоро Жак побачив, що Пеке зник під дощем, ідучи до будинку Сованья, він сміливо метнувся й собі до гуртожитку. Але, дійшовши туди, не думав спати, а став на порозі. В кімнаті було дуже душно. Далеко в кутку спав машиніст, лежачи на спині й хропів, широко розкривши рота.

Ще кілька хвилин минуло, а Жак не хотів позбавити себе надії. Крім великого незадоволення через цей нікому непотрібний дощ, у Жака дедалі палкіше поставало бажання піти на призначене місце, бо й то вже буде насолода, хоч може й не побачить Северіни. Це бажання поняло його всього й нарешті він вийшов на дощ, дійшов до того улюбленого місця, йдучи алеєю

між кучугурами вугілля. Великі краплини дощу били йому в обличчя так, що він нічого не бачив. Отже, швидко дійшов до сараю з струментом, де вже одного разу вони переховувались. Здавалось, що там він не почуватиме себе таким самітним.

Жак увійшов у непроглядну пітьму цього захистку й чиїсь руки ніжно обняли його й теплі губи припали до його вуст. То була Северіна.

— Та невже ж ви таки прийшли?

— Так, я бачила, що буде гроза й прийшла сюди до дощу... Як довго вас не було!

Голос її був уривчастий і ніколи вона так не припадала до нього.

Потім вона опустилась, сіла на порожні лантухи, що заповнювали цілий куток сараю. І він, опустившись поруч неї, не випускав її з обіймів і почував її ноги близько своїх. Не бачили один одного, оповиті навзаєм єдиним подихом, і зникло для них усе, що було навкруги.

Під палкими поцілунками з їхніх вуст мимоволі злетіло «ти», мов полите кров'ю серця.

— Ти чекала на мене...

— Чекала на тебе, на тебе...

І зараз же, з першої хвилини, майже безмовно, ніжно притиснулась до нього, так що він узяв її. Раніш вона не думала про це, не думала навіть, що Жак прийде; і коли несподівано відчула його в своїх обіймах, то й поняло її раптове й непереможне бажання віддатись, не зважаючи, не роздумуючи. Так сталось, бо повинно було статись. Дощ періщив ще більше по даху й останній потяг із Парижу, підійшов до станції з гуркотом і свистом, аж земля двигтіла.

Коли Жак отямився, здивовано прислухався до шуму зливи. Де ж це він? І коли на землі під рукою намацав він держалко молотка, що його доторкнувся, сідаючи, відчув велику радість. Так значить це правда? Він мав Северіну й не схопив цього молотка, щоб розтрощити її голову. І вона належала йому, причому не було жодної бійки, й не охопило його інстинктивне бажання повалити її й забити, мов здобич, відвойовану в інших. Не було вже тієї ненаситної спраги, бажання помститись

за старовинний злочин, уже зниклий із пам'яті, не було тієї люті, що назбирувалась віками в серці самця, починаючи від першої зради в затишному кутку печері. Ні, дивну силу мало кохання її—вона вилікувала його, бо він бачив, що це не така жінка, як усі, він бачив, що ця ніжна жінка величезну силу має, і кров убитої людини їй мов за броню незвичайну править. Була сильніша, ніж він, бо він ще не наважився вбити. Ось чому ніжно-вдячливо притиснув він її до себе, мов віддаючи все своє єство.

Северіна також почувала себе щасливою, бо не було при цьому тієї боротьби, що причин її вона тепер не могла збагнути. Чому ж вона так довго стримувалась? І докоряла собі, що не віддалась раніше, бо в цьому не було нічого, крім втіхи та насолоди. Розуміла тепер, що завжди хотіла цього, навіть тоді, коли вважала за краще стримуватись. Серце її, вся її істота потребували справжнього кохання, безперестанного, а вся та гидота, що її зазнавала до того Северіна, була чимось нелюдським. До цього часу життя знущалось з неї, закаляло брудом і кров'ю так жорстоко й грубо, що в її дивних блакитних очах, під чорною завісою волосся, відбивався жах. Вона лишалась чиста, не зважаючи на все, що було, віддавалась тепер уперше цьому чоловікові, що убожував її, і хотіла поринути в ньому, скоритись його волі. Належала йому й він міг робити з нею, що завгодно.

— Серце моє, візьми мене, тримай мене, я хочу лише того, чого хочеш ти.

— Ні, люба, хай буде твоя воля, а я лише кохаю і скоряюсь.

Минали години. Дощ давно перестав, велика тиша обгорнула станцію, порушувана лише далеким невиразним шумом моря.

Ще трималися в обіймах, коли раптовий постріл примусив їх схопитись. Здригнулись. Починало вже на світ благословлятись і біла стрічка простяглась на небі над гирлом Сени. Що значить цей постріл? Одразу зрозуміли, яка це необережність досидітись до такої піз-

ньої години, і кожний уявляв собі Рубо, що женеться за ними й стріляє з револьвера.

— Не виходь, почекай, я подивлюсь!

Жак обережно підійшов до дверей сарайчика. І в ще густій темряві він почув, як наближається натовп людей, впізнав голос Рубо, що підбадьорював людей і кричав, що бачив на власні очі трьох злодіїв, які розкрадали вугілля. Протягом останніх тижнів не було жодної ночі, коли б Рубо не зчиняв тривоги, бо всюди ввижались йому злодії. Так і цього разу його раптом поняв острах і він вистрелив навмання в пітьму ночі.

— Швидше, швидше тікаймо відси,—прошепотів Жак.—Вони й сюди прийдуть. Тікай!

Останній раз стиснулись в обіймах, на повний обхват, з палким поцілунком. Северіна, мов легка тінь, метнулась повз депо в один із бічних проходів; а Жан тихенько заховався між кучугур вугілля. І справді своєчасно вони зробили це, бо Рубо таки пішов до сараю. Він божився, що злодії напевно там сховались. Сторожі освітлювали все навколо ліхтарями, але нікого не знайшли. Трохи полаялись, а потім усі пішли на станцію, незадоволені з невдалої гонитви.

Коли Жак цілком заспокоївся й пішов нарешті спати на вулицю Франсуа-Мазелін, наразився на Пеке, що нашвидкуруч одягався й вбирався, страшенно лаючись.

— Що з вами, друже?

— Та краще й не питайте, щоб їм позападали очі! Ці гади розбудили Сованья, а він почув, що я в кімнаті в його сестри й ускочив туди в самій сорочці. Довелось тікати в вікно. Ось послухайте, що там тепер робиться!

Крики й голосіння жінки, яку б'ють, чутно було звідти, і разом з тим непристойну лайку чоловіка.

— Чули? Оце він їй тепер задасть чосу! Хоч їй уже тридцять два роки, лупцює її, як маленьку дівчинку, коли захопить на гарячому. Ну що ж, то гірше для неї! Він її рідний брат і я втручатися не буду.

— Але я гадав,—зауважив Жак,—що він дозволяє вам, і сердиться, коли захопить її з кимось іншим.

— Та там таке, що й не добереш. Інколи він мов не помічає мене. А інколи, ви чуєте, отак катує... А проте

любить сестру. Вона йому рідна сестра й він швидше все кине, аби бути з нею. Але хоче, щоб поводилась пристойно. Здається, вже заспокоївся, спасибі йому.

Крик ущух, і чутно було лише жалібний стогін. Жак і Пеке пішли спати й по якихось десятьох хвилинах спали непробудним сном, на сумежних ліжках у кутку кімнати, пофарбованої в жовте, де не було інших меблів, крім чотирьох ліжок, стола та цинкового вмивальника.

Відтоді кожної ночі, коли було побачення, Жак і Северіна раювали неземним раюванням. Не завжди при цьому гроза була їм за прикриття. Навпаки їм часто перешкоджали ясні ночі, місячне сяйво, але тоді вони одразу ховались у тінь, шукали темних закутків, де так приємно стискуватись в обіймах. І чарівні були також ночі в серпні та вересні, нестямно ніжні, коли може й сонце захопило б їх майже непритомних, як би шум станції та свистки паровозів не нагадували, що треба прощатись. Навіть перші жовтневі холодні ночі мали свою привабу. Северіна приходила тепліше вдягнувшись, у великому плащі, де міг майже зовсім сховатись і Жак. Потім вони почали замикатись у своєму сарайчику, бо двері його можна було закривати з середини великим залізним засувом. Там вони почували себе, як вдома; листопадові бурі лютували на дворі, зриваючи дахівки, а до них не доходило й подиху. Але з першого вечора Жака поняла хіть узяти її там у неї вдома, в маленькій господі її, де вона здавалась йому іншою, ще привабнішою, з її усмішкою порядної господині; але вона завжди відмовляла, й не стільки тому, що боялась шпигунства сусідок, скільки дбаючи про порядність і незайманість подружнього ложа. Але якось у понеділок, удень, Жак прийшов снідати, а чоловік запізнився, бо його затримав начальник станції; жартуючи, Жак схопив Северіну й поніс до ліжка, з безжурною сміливістю, так що обоє сміялись, і там вони забули про все. З того часу Северіна не відмовляла більше; він приходив до неї опівночі, щочетверга й суботи. Але було це дуже небезпечно: доводилось додержувати тиші, щоб сусіди не почули; і ніжні почуття більшої набули сили й зазнавали вони нової втіхи. Інколи їх брала охота гуляти

вночі, бігти кудись, як біжить звір із неволі, й блукали вони холодними ночами. Якось у грудні цілу морозну ніч раювали вони в тому сарайчику.

Так кохались Жак і Северіна дедалі більше, протягом чотирьох місяців. І обоє вони були новаки в цьому коханні й переживали давнє дитинство з його першим коханням, коли найнезначніша ласка є неземне розкошування. В них відбувалась уперта боротьба, бо кожний хотів виявити більшу саможертву. У Жака й сумніву не було, що він вилікувався від своєї спадкової недуги; справді, з того часу, як він мав Северіну, він не відчував потягу вбивати. Може фізичне владання заспокоювало це гостре бажання крови. Можливо в свідомості людини-звіра владання та вбивство були рівнозначні. Жак не обмірковував цієї справи, бо почував непідготовленість до цього й не наважувався розкривати цю жахну таємницю. Інколи тримаючи її в обіймах своїх, згадував раптом про злочин її, про вбивство, в якому вона призналась самим лише поглядом, на лаві в Батіньйольському сквері; але не мав жодної охоти дізнатись про подробиці. А її навпаки дедалі більше мучила потреба розказати йому все. Коли вона стискувала його в обіймах, він почував, як її мучить і гнітить її таємниця; як вона стає глибоко ніжною лише для того, щоб позбавитись цього гніту. І тоді все тіло Северіни тремтіло й груди движіли, судорожно закидала голову й глибокі зідхання виходили з уст її. І під час спазми, коли такий низький ставав їй голос, здавалось ось-ось вона розкаже все. Але Жак одразу закривав їй уста поцілунком, мов печать накладаючи на визнання, боявся бо цієї відвертости. Навіщо вплутувати це щось нове в їхні взаємини? І хіба можна поручитись, що це не зіпсує їхнього щастя. Жак передчував небезпеку, й морозом обсипало його, коли думав про те, що доведеться пережити знову цю криваву драму. А Северіна безперечно угадувала його думки й знову мимоволі ставала покірливою та слухняною істотою, яка кохає, істотою, яка живе, щоб кохати й кохатись. І тоді віддавались вони до нестями, майже втрачаючи притомність у палких обіймах.

Рубо протягом цього літа ще посумнішав: тимчасом

як дружина його дедалі почувала себе бадьорішою, мов такою, як на двадцятому році життя, Рубо старівся й дедалі ставав похмуріший. Протягом цих чотирьох місяців, казала Северіна, він дуже змінився. Завжди щиро стискував руку Жакову, запрошував його до себе й почував себе добре, тільки коли він обідав із ними. Але цієї розваги йому було мало; він часто виходив із дому, безпосередньо по сніданку, залишав Жака з дружиною, кажучи, що йому душно в кімнаті й треба подихати свіжим повітрям. І справді, він тепер часто ходив у маленький ресторан на площі Наполеона, де завжди бачився з комісаром поліції Кошем. Пив Рубо небагато, келишок рому тощо; але вдався в картярство, аж до пристрасти. Він веселішав і забував усе на світі лише тоді, коли тримав карти в руці, граючи нескінченні партії в пікет. Кош, запеклий картяр, запропонував грати на гроші; дійшли до того, що грали партію на п'ять франків; з того часу Рубо, дивуючись, що не знав себе раніше, дедалі впадав у газард, і розвинулась у нього гостра жадоба вигравати гроші, та сама жадоба, яка псує людину до того, що починає вона ризикувати й може поставити на карту й своє становище й саме життя навіть. Правда, до цього часу це не відбивалось на службових обов'язках: він ішов грати, коли був вільний, а повертався додому лише о другій-третій годині ранку, коли нічна черга була не його. Дружина не висловлювала з цього приводу незадоволення й докоряла лише за те, що повертався він у поганому гуморі; йому дуже не йшла карта, і кінець-кінцем він дуже заборгувався.

Одного вечора дійшло першої сварки між Рубо та Северіною. Ще не ненавиділа його, почуваючи, що він є зайвий тягар у її житті, але була б така весела, така щаслива, коли б не гнітила її його присутність. Крім того, зраджуючи його, не відчувала жодних докорів: це ж він у цьому винен, це ж він сприяв їй зрадити. У цій атмосфері повільного роз'єднання кожний хотів позбавитись цього неприємного почуття й розважав себе по-новому. Коли він почав у карти грати, то чому ж їй не завести полюбовника? Але особливо хвилювало її—й погодитися з цим вона ніяк не могла—

те, що він завжди програвав. З того часу, як п'яти-франковики йшли не на хатнє господарство, а в ресторан на площі Наполеона, вона іноді не знала, як розрахуватися з пралею. Доводилось відмовляти собі в деякому комфорті, менше витрачатись на туалет. Цього вечора сварка почалась саме через те, що треба було купити ботини. Рубо хотів іти з дому й, не знайшовши ножа, щоб одрізати собі хліба, взяв великого ножа, це криваве знаряддя, що лежало в шухляді буфету. Северіна здивовано дивилась на чоловіка, що відмовляв їй п'ятнадцять франків на ботини, й казав, що грошей немає й ніде узяти; Северіна напосідала, а Рубо через це мусів знову й знову відмовляти, дедалі більше нервуючись. Тоді Северіна показала пальцем на той квадрат на паркеті, де спали привиди минулого й сказала, що там є гроші й вони їй потрібні. Рубо зблід, ніж випав йому з рук у шухляду. Була мить, коли здавалось їй, що він битиме її. Рубо наблизився до неї й переривчастим голосом сказав, що ці гроші краще хай зотліють, що він радше одріже собі руку, ніж візьме їх; і стискував кулаки й загрожував убити, якщо нажиться вона нишком від нього здійняти паркет і взяти хоч копійку. Ніколи, ніколи не можна їх брати! Це все вмерло й поховано. Проте й Северіна аж зблідла й майже знепритомніла від самої думки, що доведеться розкривати це сховище. Ні, хай у злидні впадуть вони, хай із голоду вмиратимуть, але грошей цих не візьмуть. І справді, про них не згадувалось більше, навіть коли дуже було їм скрутно. А коли ступали вони на той квадрат паркету, то це спричиняло таке болізне, нестерпне вчуття, що вони аж обходили те місце.

Ще й інші суперечки були між ними, а саме з приводу будинку на перехресті Мофра. Чого справді не продадуть вони той будинок? І докоряли один одному, що не роблено того, що слід було робити, щоб прискорити цей продаж. Рубо рішуче відмовлявся й не хотів втручатись у цю справу, а Северіна, що інколи писала Мізарові, одержувала від нього невиразні відповіді: жодних покупців не було, садовина не вродила, городина пропала, бо недосить поливалось її. Так помалу

порушувався спокій і тихомирне життя, що ним жило подружжя після катастрофи, й, здавалось, надходила нова буря. Зародки цієї майбутньої бурі—приховані гроші, хатній полюбовник—розрослись і віддаляли їх, розпалювали їхню взаємну ворожнечу. Таке непевне становище дедалі ускладнялось і життя перетворилось на справжне пекло.

Крім того, на довершення всього цього і навколо Рубо атмосфера почала згущуватись. Ввесь коридор теж охопила нова хвиля пліток і сварок. Філомена по-лаялась із пані Лебле, що звела на неї наклеп, мов вона продала їй дохлу курку. А справжня причина цього розриву було зближення між Філоменою та Северіною. Коли Пеке якось уночі побачив Северіну, що гуляла під руку з Жаком, то Северіна, забуваючи свої колишні упередження, почала ставитись дуже приязно до полюбовниці кочегарової; Філомена, улещена цим знайомством із панією, яка безперечно була найпорядніша й найкрасивіша з усіх станційних, оголосила війну дружині касировій, називала її тепер старим буркалом, що через неї навіть гори можуть пересваритись. Вона всюди розповідала про те, яка негарна пані Лебле, і всім казала відтепер, що помешкання, яке виходить на вулицю, має належати Рубо й що дуже несправедливо не повернути їм його. Отже, обставини складались досить несприятливо для пані Лебле, тим паче що її невтомне шпигування за Гішон, яку вона хотіла впіймати розполохом на любощах із начальником станції, теж загрожувало неприємними наслідками: їх вона не захопила на гарячому вчинку, але її саму захопили, коли підслухувала біля дверей; в наслідок цього Дабаді, обурений таким шпигунством, сказав своєму помічникові, що коли Рубо проситиме те помешкання, він підтримає його. Мулен, звичайно не дуже балакучий, про все це однак розказав. Тоді в коридорі зчинилась нова буря й майже всі пересварились.

Серед таких тривог Северіна мала один лише щасливий день на тижні—п'ятницю. З початку жовтня Северіна вигадала собі першу-ліпшу притоку, щоб їздити до Парижу. Сміливо й спокійно заявила, що їй болить

нога в коліні й треба їздити до спеціяліста; і щоп'ятниці вона їздила о шостій годині сорок хвилин ранку швидким потягом, що його супроводив Жак; цілий день була вона з ним у Парижі й повертались швидким потягом, що одходить о пів на сьому. Спочатку вона вважала за свій обов'язок казати чоловікові про стан хворого коліна: то менше воно, мовляв, болить, то знову більше; а потім, коли побачила, що чоловік навіть не слухає, зовсім перестала й згадувати за це. Інколи пильно дивилась на чоловіка й запитувала себе, чи знає він щонебудь. Невже цей шалено ревнивий чоловік, що зарізав Гранморена в наступі божевільної дикости, тепер дозволив би їй мати коханця? Цього вона не припускала, просто думала, що Рубо спав із розуму.

Якось на початку грудня, холодної морозної ночі, Северіна довго не лягала спати, чекаючи на чоловіка. Бо ранком—то була п'ятниця, мала їхати до Парижу; напередодні вона дуже старанно прибиралась, готувала одяг, щоб одразу, прокинувшись, одягтись, як слід. Нарешті, лягла, й заснула щось о першій годині. Рубо ще не було. Він уже двічі повертався на світанку й далі, більш захоплюючись картами, просто не виходив із ресторану, де одна з останніх кімнат перетворилась у справжній ігральний притулок. Рада, що може спати сама, вся в мріях про щасливий завтрішній день, Северіна заснула глибоким сном, загорнувшись у теплу ковдру.

Годинник вибив третю, коли Северіна прокинулась від якогось незвичного шуму. Спочатку не розуміла, що це, думала, що їй приснилось і знову заснула. Але крізь сон чула якісь важкі вдари, рипіння дерева, мов хтось ламав двері. Раптом, мов щось тріснуло й Северіна прокинулась. Жах поняв її: мабуть, хтось ламає замок у коридорі. Ще хвилину не зворухнулась, пішла подивитись; тихенько, босоніж підійшла до дверей, трохи їх прочинила безшумно. Зблідла й зщулилась під сорочкою від жаху; і те, що вона побачила там, у їдальні, мов спаралізувало її жахом.

Рубо, лежачи долі животом і спираючись на лікті, одривав долотом плінтуса. Біля нього горіла свічка,

освітлюючи його, а величезна тінь від нього лягала аж на стелю. Саме в цю мить, нахилившись до паркету, де вирізнялась чорна дірка, Рубо дивився широко розкритими очима. Щоки йому почервоніли, а обличчя було таке, як у момент убивства. Сміливо він занурив руку, але рука тремтіла й не міг найти, що треба. Поставив ближче свічку, що й освітлила там у глибині гаманець, банкові білети й годинника.

Северіна мимоволі скрикнула. Рубо перелякався й озирнувся. Спочатку не впізнав її, думав може що це привид, бо була вона вся біла, а в очах світився жах.

— Що це ти тут робиш? запитала.

Зрозумів, що це була його дружина, але не хотів відповідати й глухо застогнав. Дивився на неї, бо вона перешкоджала йому й хотілось, щоб пішла геть у спальню. Але жодного доречного слова не міг відшукати, а хотілось дати їй ляпаса, щоб отак не тремтіла, ходивши голою.

— Так он якої! казала далі Северіна. Ти не даєш мені грошей на ботини, а для себе береш, бо програвся.

Аж осатанів. Невжеж ця жінка псуватиме йому життя, псуватиме його втіхи, тимчасом як він її вже й не любить і владання нею не дає жодної насолоди? Він має чим розважати себе, і може жити без неї. І знову занурив руку, витяг лише гаманця, де було триста франків золотом. Потім, закривши паркет, ударив каблуком у плінтус і звертаючись до дружини, злосливо прошепотів:

— Ти мене не дратуй. Роблю, що хочу. Я ж не питаю тебе, чому ти їдеш сьогодні до Парижу.

Потім, сердито знизав плечима й пішов у ресторан, лишивши свічку, що горіла на підлозі.

Северіна прибрала її й пішла в спальню, вражена в саме серце. Не загасила свічки, бо не могла заснути й чекала нетерпляче, поки треба буде збиратись; лежала, розкривши очі, й обсипало її жаром. Так, тепер вона напевно знала, що чоловік її зазнає дедалі більшого морального розкладу, бо злочин робить у ньому своє, і через це знищується будь-який зв'язок між ними. Звичайно, Рубо все знає.

VII.

Цієї п'ятниці ті, хто збирався їхати з Гавру швидким потягом о шостій годині сорок хвилин, прокинувшись, мали велику несподіванку: з півночі йшов сніг, такими великими пластівнями й такий густий, що на вулицях лежав покровом на тридцять сантиметрів.

Під дахом дебаркадеру вже пухкала й димила Лізон, причеплена до потягу з семи вагонів: трьох другої кляси й чотирьох першої. Коли о пів на шосту Жак і Пеке прийшли в депо, щоб оглянути машину, їх дуже занепокоїв цей сніг, ще безнастанно сипався з чорного неба. І тепер, стоячи кожний на своєму місці, вони чекали сиґнала й дивились кудись далеко-далеко, через війстя дебаркадеру, де безшумно й безнастанно падали пластівні снігу на тлі темного ранку.

Машініст буркнув:

— Ка-зна-що: й сиґналів не видно.

— Та ще чи й можна проїхати, сказав кочегар.

Рубо був на пероні з ліхтарем. Прийшов своєчасно на роботу. Повіки почервоніли, але все ж він робив своє діло. Жак запитав, чи не знає він, у якому стані дорога. Рубо підійшов до нього, поручкався й сказав, що немає ще телеграми. Вся загорнувшись у великий плащ, зійшла Северіна й Рубо сам довів її до вагону першої кляси й посадовив. Він напевно бачив, як ніжно й тривожно переглянулись коханці; але не подумав навіть сказати дружині, що не годилось би їхати під таку хуґу й що краще відкласти поїздку.

Пасажири шли та йшли, тепло вдягнені, з валізами та саками й кожний поспішав швидше сісти на потяг, бо було страшенно холодно. Сніг налиплий до взуття не танув, а дверцята вагонів закривали одразу, бо кожний шукав собі захисту від морозу; перон ледве освітлений кількома газовими ліхтарями, спустів.

І тільки передній ліхтар паровоза, прикріплений до основи димаря, сяяв мов велетенське око, освітлюючи далеко сніжну товщу.

Рубо підніс угору ліхтаря й дав сиґнал. Обер-кондуктор засвистів і Жак відповів, одкривши реґулятор

і витягши наперед маховичок, що ним змінювалось швидкість руху. Потяг вирушив. Ще хвилину помічник начальника станції стежив спокійним поглядом за потягом, поки зник він у сніговій завісі.

— Треба бути на осторозі, сказав Жак Пеке. Справа серйозна сьогодні.

Жак помітив, що його товариш страшенно потомлений, ледве стоїть на ногах: мабуть цілу ніч гуляв та пиячив.

— Нічого, нічого, якось то буде, відповів ще не протверезившись Пеке.

Зараз же за дебаркадером і машиніст і кочегар в'їхали в саму завірюху. Буйний вітер віяв зі сходу просто назустріч паровозові й шалено бурхав. Він не дуже дошкуляв Жакові й Пеке, що стояли в затишку на плятформі, тепло одягнені, в окулярах, що захищали очі. А в навколішній пітьмі яскраве світло ліхтаря мов упиралось у білу завісу снігову. Колію вже не освітлювалось на двіста-триста метрів, а видно було лише зблизька, й речі виринали раптом біля самого паровоза, мов із землі виростаючи. Машиніст не дурно побоювався й тепер дуже хвилювався, бо червоний сиґнал на першій залізничній сторожці, що показував путь, вирізнявся не на відповідному віддаленні.

Помітивши це, Жак продвигався дуже обережно, але зменшувати швидкости не можна було, бо вітер ставив великий опір і кожна затримка загрожувала небезпекою.

До Гарфлерської станції Лізет ішла сміливо й плавко. Шар напалого снігу не дуже непокоїв Жака, бо він не більш, як шістдесят сантиметрів, а снігочистець легко розчищав і на метр завглибшки. Всю увагу він звертав на те, щоб не зменшувати швидкости, бо добре знав, що найголовніша прикмета машиніста, крім тверезости та любови до своєї машини, вміти дотримувати належної швидкости, підтримуючи яко мога більше тиснення в казані. Єдину хибу мав Жак, а саме ту, що вперто не хотів зупинятись і не звертав уваги на сиґнали, бо був завжди певен, що може своєчасно стримати Лізон: через це він інколи заїздив далі, ніж слід було.

й давив покладені на рейки петарди, або як їх називали—мозолі, за що вже двічі й оштрафували його, звільнивши на тиждень. Але цього разу хоч він і добре уявляв собі всю небезпеку, думка, що Северіна тут у потязі й теж підлягає небезпеці, подвоювала силу волі його, яка линула туди далеко, до Парижу, вдовж подвійної залізничної колії, через усі перешкоди на шляху.

Жак стояв на плятформі, що з'єднує машину з тендером і хоч дуже кидало його й обсипало снігом, вихилявся на праву руч, щоб краще бачити колію. Річ у тім, що через мокре захисне скло нічого не було видно, а тому він і мусів виставити обличчя. Тисячі голок упивались, і проймав його такий холод, мов бритвою краяло шкуру. Час від часу Жак ховався в будку, щоб віддихнути, скидав окуляри, витирав їх, а потім повертався на свою варту, віч-на-віч із хуґою, пильно дивлячись, чи не буде червоного сиґналу; до того фіксувався на цьому чеканні, що двічі йому здавалось, мов бачить червоні іскрини на блідому рухливому тлі снігу.

Коли раптом, не зважаючи на пітьму, Жак інстинктивно відчув, що кочегар не доглядає казана. Щоб не потомлювати очей машиніста, на плятформі не було жодного світла, крім маленького ліхтарика, який освітлював рівень води в манометрі; і Жак побачив, як на емалевому диску манометра, швидко опускалась здригаючись блакитна стрілка. Паливня загасла, а кочегар простягся на ящику й спав.

— Пияко нещасний, закричав Жак, штовхаючи кочегара.

Пеке підвівся і пробелькотав щось невиразне, мов прохаючи пробачення. Ледве стояв, але сила звички взяла гору, одразу почав розпалювати, схопив молоток і розбивав вугілля, кладучи його рівним шаром на ґратку; вугільний порох і дріб'язок позмітав геть мітлою. Коли дверцята паливні були відкриті, то яскраве світло розжареного вугілля, мов осяйний хвіст комети, освітлювало позаду потягу сніг, що падав золотими краплями.

Після Гарфлерської станції починався узвіз протягом трьох льє аж до Сен-Ромена, найстрімкіший на всій

лінії. Машиніст подвоїв тут увагу свою, знаючи, що доведеться вживати енергійних заходів, щоб здертись на цю гору, де й за гарної години важкенько доводилось. Не випускаючи з рук регулятора, дивився, як бігли мимо й зникали геть телеграфні стовпи, і з цього їхнього руху міг бачити, яка була швидкість потягу. Так, швидкість дуже зменшувалась, Лізон знемагала, а снігочистець робив із дедалі більшою напругою. Жак ударом ноги розкрив дверцята паливні й Пеке, хоч оспалий, зрозумів, і додав вугілля, щоб збільшити тиснення. Дверцята паливні розжарились і освітлювали ноги обох чоловіків фіялковим відблиском. Але вони не відчували жару, бо їх обдавало холодним вітром. За жестом Жака, кочегар одкрив піддувало, щоб збільшити тягу. Одразу стрілка манометра підскочила до десятьох атмосфер, Лізон розвинула всю силу, яку тільки могла. Побачивши, що рівень води в казані спадає, механік повернув коліщатко інжектора, хоч це й зменшувало тиснення. Стрілка пішла вгору, машина сопла й гула, як перевантажена коняка, напружувала всі свої сили так, що здавалось чутно було хряскіт її членів. А Жак поводився тепер із Лізон грубо й сердито, як із жінкою, що вже зів'яла й підупала на силах, і не відчувалось уже колишньої ніжности.

— Мабуть, не вивезе оце ледащо, сказав він і зціпив зуби, хоч взагалі не мав звички розмовляти в дорозі.

Пеке, хоч і оспалий, здивовано дивився на Жака. Чому це він сердиться на Лізон? Хіба не була вона завжди слухняною машиною, яку так легко можна було пустити в рух і якою так приємно керувати. А крім того й паротворення мала вона величезне, зберігаючи десять відсотків вугілля на перебігу від Гавру до Парижу. І коли паровіз має такі досконалі хлипки, точно перевірені, що одбивають так чудесно пару, то можна ж пробачити йому деякі хиби, як порядній господині, яка робить своє діло та вміє заощаджувати. Безперечно, машина ця споживає чимало мастива. Ну то що ж? Треба її мастити—ось і все.

Саме в цей момент Жак розпачливо знову вигукнув:

— Мабуть таки не вивезе, якщо не помастити.

І Жак узяв масничку й почав мастити на ходу, чого він майже ніколи не робив. Перелізши через поренчата, він здерся на рямці й ішов уздовж казана. Це було дуже небезпечно: ноги підсковзувались на вузенькій залізній штанзі, мокрій від снігу, хуґа забивала очі й вітер здавалось ось-ось зірве його геть, як соломинку. Лізон разом із Жаком, що тримався на ній, мчала й далі в пітьмі, через безмежне біле море, і прорізувала в ньому собі маленьку борозну. І несла на собі Жака, бо не могла його скинути. Дійшовши до передньої перечки, Жак присів перед масничкою правого циліндра; дуже важко було наповнити його мастивом і доводилось однією рукою триматись за ходовий стрижень. Потім Жак повернувся назад і переліз на другий бік, мов плазун який, щоб помастити лівий циліндер. Коли повернувся, то був аж сполотнілий і ледве міг стояти, бо зазнавав смертельної небезпеки.

— Проклята гадино, бурчав.

Пеке дивувався з такого незвично грубого ставлення до Лізон і, повертаючись до свого улюбленого жартівливого тону, сказав:

— Треба було мені піти: це ж бо моя справа—мастити паній.

Трохи прочунявшись, Пеке став теж на своє місце й слідкував по лівому боці дороги. Очі в нього були добрі, кращі, ніж у машиніста. Але під таку негоду все змінилось і хоч вони знали кожний кілометр дороги, ледве могли впізнати, де саме їдуть: дорогу всю замело снігом, огорожі й будинки ледве вирізнялись—то був безмежний рівний простір, хаос непроглядної хуґи, де шалено мчала осатаніла Лізон. І ніколи обидва вони не почували гостріше братернього зв'язку, що з'єднував їх, на цій машині, яка мчала через усі небезпеки. Тут вони почували ще більшу самітність, відокремленість від цілого світу, ніж у в'язниці. А крім того, відчували й великий тягар відповідальности за життя людей, що їхали потягом.

Жак спочатку трохи розсердився на жарт Пеке, але

потім стримав себе й засміявся. Та й хіба можна було сваритись тепер.

Сніг почав ще більший сипати й густа біла завіса закривала обрій. Потяг усе мчав на гору, коли кочегар помітив у далині червоний сиґнал. Зараз же сказав про це машиністові. Але одразу сиґнал зник. Мабуть, це мені здалось, подумав Пеке. Машиніст, що нічого не бачив, дуже схвилювався після такої ґалюцинації товариша й утратив довіру до себе. Серце йому тривожно билось. І здавалось йому, що там за білою сніговою завісою, сунуть якісь чорні маси, мов величезні уламки нічної пітьми, переміщуються й наближаються до паровоза. Мов гори завалились і засипали дорогу, так що потяг ось-ось розіб'ється. Тоді Жак перелякано смикнув за стрижень парового свистка. Залунав протяжний, одчайдушний свист, що сумним квилінням урізався в хуртовину. Але потім Жак аж зрадів, бо цей свисток був саме до речі—потяг мчав повним ходом повз станцію Сен-Ромен, а машиніст вважав, що до неї буде ще принаймні два кілометри.

Щасливо вибравшись на гору, Лізон пішла веселіше, а Жак міг віддихнути. Від Сен-Ромена до Больбека дорога йде в гору плавкіше й, мабуть, пощастить доїхати безпечно до краю узгір'я. А проте, коли приїхали до Безевілю, де потяг зупиняється на три хвилини, Жак гукнув начальника станції, що його побачив на дебаркадері й висловив йому свої побоювання, бо сніг дедалі більше засипав дорогу. Ні за що в світі не доїхати до Руану, якщо не дадуть ще машину на допомогу. В Базевілі до речі є депо, де стоять завжди готові паровози. Але начальник станції відповів, що не має на це розпоряджень, а сам не може взяти на себе відповідальности. Єдине, що він запропонував—п'ять-шість деревляних лопат, щоб одгрібати сніг у разі потреби. Пеке взяв лопати й поставив їх у куток на тендері.

На узгір'ї Лізон справді йшла добре й досить легко. А проте притомлювалась. Щохвилини машиніст показував на дверці ковбиці, щоб Пеке одкрив їх і підклав вугілля; і кожного разу над чорним потягом, що мчав у білому савані снігу, сяяв у нічній пітьмі яскравий

хвіст комети. Було вже три чверті на восьму, починався день, але в білій хуртовині, що заповнювала все від краю неба до краю, ледве можна було відрізнити світанок. Це неясне денне світло, в якому не відрізнялось нічого, ще більше дратувало машиніста й кочегара, які даремно і до сліз напружували всю гостроту зору свого, пильно вдивляючись у далину. Не випускаючи з рук регулятора ходу, Жак тримався й за стрижень парового свистка й майже безперервно давав сигнали обережности ради. І свист цей жалібним квилінням розлягався в сніговій пустелі.

Проїхали щасливо Больбек, потім Івето. В Мотевілі Жак знову звернувся до помічника начальника, але той не міг сказати нічого певного про стан дороги. З Парижу ще не було жодного потяга; проте, одержано телеграму, що паризький потяг - мікст щасливо дістався до Руану. Отже, Лізон вирушила, й повільно, мов потомлена, спустилась легким схилом, що тягнеться протягом трьох льє аж до Барантену. День починався, але такий блідий, що світло його здавалось відсвітом від снігу. А сніг падав ще рясніший, мов падали на землю холодні дрібні уламки розбитого неба.

Що більше розвиднювалось, то лютіший ставав вітер, пластівні снігу летіли, мов кулі; і кочегар час від часу брався за лопату, щоб одгребти вугілля в глибині тендера між резервуарами з водою. Праворуч і ліворуч вирізнялась навкольність, але місцевість до того змінила свій вигляд, що машиністові й кочегарові все це здавалось якимось сном. Обширі рівні поля, луки, оточені живоплотом, сади—все це являло собою біле море, що де-не-де взялось хвилями; це був білий, повний двигтіння хаос, що в ньому зникало все. Машиніст стояв на своєму місці, вихилившись назустріч хуртовині й поклавши руку на регулятора, хоч і давався йому в знаки вже холод.

В Барантені начальник станції Бесьєр сам підійшов до паровоза й попередив Жака, що є чималі снігові замети близько перехрестя Мофра.

— Гадаю, що вам ще пощастить пройти замети, додав він. Але матимете клопіт.

Машиністові увірвався терпець.

— Чорти б його взяли! Я ж казав у Безевілі! Хіба пошкодило б, коли б причепили другого паровоза. А тепер нам край та й годі.

Обер-кондуктор зійшов із заднього вагона й собі лаявся. Він зовсім замерз, сидячи там у будці. Казав, що немає змоги відрізнити сиґнал від телеграфного стовпа. Потяг іде помацки в цьому білому морі.

— В усякому разі я вас попередив, зауважив Бесьєр.

Пасажири тимчасом дивувались, чому це так довго стоїть потяг на мовчазній станції, засипаній снігом, і не чутно жодної команди й не одчиняють ніде дверцят. По вагонах почали опускати вікна, визирали: ось кремезна пані та дві русяві прегарні дівчинки, мабуть дочки, й усі троє—напевно англійки, далі якась чорноока красуня, й чоловік її каже одійти геть од вікна; ще далі, двоє чоловіків, один молодий, а другий старий, вихилившись із вікон двох сусідніх вагонів, жваво про щось розмовляли. Але, коли Жак поглянув назад, він побачив лише Северіну: вона теж вихилилася з вікна й стурбовано дивилась на нього. Як вона, бідолашна, турбується! Та й сам Жак страшенно страждав, бо уявляв собі, в якій вона тепер небезпеці, хоч і так близько нього. Все життя радо віддав би, щоб бути тепер у Парижі, й довезти її щасливо й безпечно.

— Але час вирушати, закінчив начальник станції. Нема чого людей хвилювати.

І дав сиґнал вирушати. Обер-кондуктор, повернувшись у свою будку, засвистів, і Лізон зрушила з місця, відповівши на цей свисток протяжним зойком.

Одразу після Барантенської станції Жак помітив, що дорога змінилась. Це була вже не рівна місцевість, не безмежні снігові простори, де паровіз прокладав собі шлях, лишаючи по собі борозну, як пароплав на морі. Тепер починалась місцевість нерівна, де пагірки та вологовини чергувались аж до Мальоне; і снігу тут намело нерівно, подекуди колія була чиста, а подекуди намело чималі кучугури. Вгорі на насипу вітер змітав сніг, і навпаки: у врізах було багато його. Тут потяг мав увесь час перемагати перешкоди на своєму шляху,

пробиваючись через кучугури снігу, щоб вийти на чисті місця. Вже зовсім розвиднілось і вся ця пустельна місцевість, з вузькими лощинами та стрімкими схилами, засипана снігом, скидалась на поверхню океану, що замерз підчас бурі.

Ніколи ще Жакові так не давався в знаки мороз. Сніг колов обличчя йому мов голками й здавалось, що воно все в крові, руки йому задубіли від холоду, а пальці втратили чутливість, і було якось йому дивно, що не відчуває під пальцями маховика регулятора. Коли йому треба було підвести руку, щоб потягти за підойму свистка, рука здавалась мов чужа й тиснула на плече, мов рука мерця. Ноги йому також були не свої й він сам не розумів, як ще тримається серед цього невпинного хитання, що доходило аж до нудоти. Був надзвичайно потомлений. Холод стискував йому череп і він боявся знепритомніти, й не здавав собі справи, чи він дійсно керує машиною. Якось машинально повертав регулятора й дивився тупо на стрілку манометра, що спадала. Пригадувалось різні випадки й пригоди з галюцинаціями. Справді, може то дерево впало на колію? А хіба це не червоний прапорець має над чагарником? І здавалось, що вибухають щохвилини петарди в гуркоті коліс. Не можна було сказати нічого певного, здавалось, що треба зупинити потяг, але виразної рішучости на це не було. Кілька хвилин тривала така криза; потім раптом він побачив Пеке, що знеможений так само, як і він, від холоду, заснув на ящику тендера. Його охопила така злість, що аж жарко стало.

— От п'яна паскуда.

І Жак, який звичайно ставився поблажливо до пристрасти Пеке, цього разу дав йому такого доброго стусана ногою, що той аж підскочив. Але він був дуже оспалий і беручи лопату, буркнув:

— Гаразд, за мною справа не стане.

Коли підсипали свіжого вугілля, тиснення підвищилось. І це було дуже своєчасно, бо Лізон ішла саме врізом, розрізаючи шар сніговий у метр завтовшки. Посувалась вона напружено й здригалась цілим своїм корпусом. Був момент, коли здавалося, остаточно виснажена, зовсім спиниться, як судно, що наскочило на мі-

лину. Особливо збільшував вагу потягу сніг, що товстим шаром укрив дахи всіх вагонів. Ці чорні вагони йшли в білій борозні, вкриті білим покровом, а на самій Лізон були лише білі снігові оторочки на чорних боках, бо пластівні снігу танули на ній, стікаючи дощем. Хоч і важко було, але Лізон видерлась із замету й перейшла вріз. Тоді на насипу, поки потяг ішов поволі кривиною, він нагадував чорну стрічку, маленьку й ледве помітну в цьому казковому білому царстві.

А далі знову починались врізи. Жак і Пеке розуміли, що Лізон ось-ось спиниться й боролись уперто з холодом, стоячи мов на варті біля машини й не могли облишити її, хоч би навіть смерть загрожувала їм. Машина знову приставала. Йшла тепер вона яром і поступінно, без товчків зменшувалась її швидкість. Цілком виснажена, здавалось ось-ось загрузне в снігу, що далі більш стискував її, так що не видно було й коліс. Зупинилась. Не мала більше сил, уся була в снігу.

— От тобі й доїхали! Чортові в зуби! сердито вигукнув Жак...

Ще хвилину стояв він на своєму місці, тримаючи за регулятор. Повернув його на повний хід, щоб перевірити, чи піде машина. Але Лізон даремно силкувалась і сопла. Закрив регулятора і в поганій лайці вилив свою злість.

Обер-кондуктор вихилився з своєї будки й Пеке, обернувшись до нього, закричав:

— Годі, задовбались у доску!

Кондуктор швидко зіскочив у сніг, аж по коліна. Підійшов до паровоза й у трьох почали радитись.

— Лишається хіба розчищати колію, сказав Жак. На наше щастя лопати є. Покличте на допомогу багажного кондуктора й у чотирьох ми розчистимо колеса.

Покликали багажного кондуктора й він теж вибрався з своєї будки. Ледве дійшов, поринаючи в снігу. Ця зупинка серед поля, серед білої снігової пустелі, дзвінкі голоси людей, які радились, що робити, й кондуктор, що ледве чвалав у снігу—все це схвилювало пасажирів. Поопускали вікна, кричали, розпитували,

що сталось і все це зливалось у невиразний, дедалі більший хаос.

— Де ми?.. Чому спинились?.. Що сталось?.. Невже якась катастрофа?

Кондуктор зрозумів, що треба заспокоїти пасажирів. Саме як він ішов здовж потяга, в одному з вікон виставилось обличчя англійки й обабіч дві чепурненькі голівки дочок її. Англійка виразним чужоземним акцентом запитала:

— Будь ласка, це дуже небезпечно?

— Ні, ні, пані, відповів той. Трохи замело дорогу, зараз поїдемо.

Вікно знову закрили в веселому белькотанні двох дівчаток, серед музики англійських звуків, такої чудової на рожевих устах. Дівчаткам було дуже весело, бо це ж була не аби яка пригода.

Трохи далі літній панок покликав до себе кондуктора, тимчасом, як його молода жінка несміливо визирала через плече чоловіка.

— Чому ж не вжили своєчасно заходів? Це ж неприпустима річ! Я повертаюсь з Лондону, мені треба бути сьогодні ранком у Парижі, і, мушу вас попередити, за збитки відповідатиме Залізнична Компанія.

— Не турбуйтесь, заспокоював кондуктор, за три хвилини рушимо.

Було страшенно холодно, сніг заносило в відкриті вікна й голови пасажирів помалу поховались, вікна закрили. А проте в цих закритих вагонах не переставали хвилюватись, і цю тривогу, цей глухий гомін чутно було й на дворі. Тільки два вікна не закривались ще: спершись ліктями два пасажири розмовляли, один американець років під сорок, а другий — молодший, мешканець Гавру. Обоє вони, очевидно, дуже інтересувались розчисткою снігу.

— В Америці, пане, в таких випадках усі виходять і беруться за лопати.

— Та це не така страшна річ. Мені торік уже двічі доводилось сидіти в снігу. Я, бачите, щотижня буваю в справах у Парижі.

— А я також, приблизно, щотри тижні приїжджаю.

— Як, з Нью-Йорку?

— Так, з Нью-Йорку, пане.

Жак керував розчисткою снігу. Побачив Северіну в вікні першого вагону, де вона сідала завжди, щоб бути до нього ближче, й благанно подивився на неї. Зрозуміла й опустила вікно, щоб не залишатись на морозному вітрі, що різав обличчя.

Думка про Северіну ще більше бадьорила Жака в його роботі. І помітив він, що потяг зупинився не тому, що колеса загрузли в снігу, колеса прорізали ввесь шар снігу, хоч і дуже товстий; біда була в тому, що попільник приміщений між коліс, щільно збивав перед себе сніг і його назбиралось там дуже багато. Тоді вигадав такий спосіб:

— Треба одґвинтити попільника.

Обер-кондуктор спочатку не погоджувався на це. Він був за старшого й не хотів, щоб машину псували. Але потім його переконали.

— Ну добре, робіть, що хочете, аби тільки взяли на себе відповідальність.

Але одґвинтити попільника не так то й легко було. Лежачи під паровозом, спиною на снігу, що танув, Жак і Пеке порпались майже півгодини. І ще добре, що в дорожній скриньці з струментом були запасні одмикачі. Нарешті, ризикуючи двадцять раз опіктись та бути розчавленими, вони нарешті одґвинтили попільника. Але ще треба було витягти його з-під паровоза. Попільник був дуже важкий і нелегко було його витягти між коліс та циліндрів. Нарешті, вони витягли його в чотирьох і стягли з колії на укіс.

— От тепер ми розчистимо, як слід, сказав кондуктор.

Потяг стояв уже майже годину й пасажири дедалі більше хвилювались. Щохвилини спускалось вікно й питали, чому не вирушають. Почалась справжня паніка, чутно було крики, плач і дедалі більшала тривога.

— Ну годі, досить розчищати, сказав Жак. Я вже й так виберусь.

Жак і Пеке знову стали на свої місця й коли обидва кондуктори були вже в своїх будках, Жак повернув

держално паровивідного кранту. Гарячий струмінь пари вирвався з шумом і розтопив на рейках сніг, що там лишався. Потім, взявшись за підойму регулятора, Жак пустив машину заднім ходом. Потяг поволі одкотився назад метрів на триста, щоб було де розігнатись. Пеке тимчасом так розпалив паливню, що тиск пари збільшився понад норму. Тоді Жак пустив паровоза повним ходом і з усього розгону вдарив у снігову стіну, що закривала дорогу, всією масою потяга. Лізон врізалась у сніговий замет, так як врізується сокира дроворуба в струхнявілий пень. Але міцний залізний і сталевий корпус не міг пробити замет, Лізон зупинилась, аж парою взялась уся й тремтіла. Ще двічі повторив Жак той самий маневр, одходив назад, щоб розігнати потяг і врізувався в замет, щоб розбити його; і кожного разу Лізон своєю сталевою груддю билась о снігову стіну, пирхаючи як роздратований велетень. Нарешті, перевела дух, і напруживши всі свої металеві м'ясні й зробивши останнє зусилля, пробилась крізь замет. Потяг посунув між двома сніговими стінами.

Лізон тепер була на волі.

— А таки порядна машина, тихо похвалив Пеке.

Ввесь запорошений снігом, Жак нічого не міг бачити. Здійняв окуляри й витер їх. Серце йому радісно билось і не почував холоду. Але тут він згадав, що приблизно триста метрів від перехрестя Мофра є глибокий вріз: а що він одкритий саме в напрямку вітру, то мабуть там чимало снігу. І одразу зрозумів, що саме там небезпека, що саме там буде край. Вихилився праворуч. Далеко, далеко, за останньою кривиною побачив вріз—довгий, рівний прохід, засипаний снігом. Вже був день і навкруги все було яскраво біле, без кінця й краю. А сніг невпинно падав великими пластівнями.

Тимчасом Лізон, не маючи більше перешкод, мчала нормальним ходом. Обережности ради не загасили ліхтарів, ні переднього, ні заднього: і білий ліхтар, біля основи димаря, сяяв удень, нагадуючи величезне око циклопа. Лізон мчала, наближаючись до врізу й дивлячись цим широко розкритим оком. Потім, наблизив-

шись до врізу, почала дихати уривчасто й напружено, мов переляканий кінь. Тремтіла цілим корпусом, упиралась, і посувалась наперед, лише скоряючись волі машиніста. Ударом ноги Жак розкрив дверцята паливні, щоб Пеке піддав вогню. Але тепер не було вже видно хвоста комети, що сяяв уночі, замість того стовп чорного густого диму заплямив білину неба.

Лізон посовувалась далі й нарешті ось перед нею вріз, і праворуч і ліворуч виповнений аж до верху снігом. А колії й зовсім не було видно. Це було мов річище ручая, вщерть наповнене снігом. Лізон врізалась туди, пройшла метрів п'ятдесят, тривожно дихаючи й уповільнюючи рух. Сніг, що його вона одсовувала, ставав муром перед нею, що здіймався й двигтів мов хвиля й загрожував поглинути її. Здавалось, Лізон втрачає сили й не може боротись. Але останнім ударом грудей, вона розбила цей мур і просунулась далі метрів на тридцять. Це було остане зусилля, агонія: снігові скиби скочувались униз, забивали колеса й засипали всі частини механізму, сковуючи їх льодовим ланцюгом. Лізон цілком зупинилась у сніговій масі, виснаживши сили. Не дихала, була недвижна, мертва.

— Угрузли,—сказав Жак.—Я знав, що так буде.

А проте дав задній хід, роблячи спробу розбити замет. Та на цей раз Лізон не рушила з місця. Уперто не хотіла йти ні назад, ні наперед, бо всю її завалило снігом, притиснуло до землі й була вона недвижна, мертва. Так само мертвий був і цілий потяг, що врізався в сніг аж по самі дверцята. А сніг і далі падав, тільки ще густіший; це була вже хуртовина. І паровіз і вагони поволі зникали під снігом, що доходив уже до половини вагонів у жахній тиші білої пустелі. Ніхто не виходив, сніг ткав свій саван.

— Ну, знову?—запитав обер-кондуктор, визираючи з будки.

— Ускочили!—закричав коротко Пеке.

І справді становище тепер було критичне. Кондуктор заднього вагону побіг і поклав петарди, що мали захищати потяг іззаду; а машиніст безпорадно свистів, раз у раз, і цей сумний похапливий звук віщував нещастя.

У хвилях снігових звук приглушувався, губився й навряд, щоб його почули на Барантенській станції. Що вдіяти? Їх було лише чотири чоловіка й ніколи не розчистили б вони такого замету. На це треба цілої ватаги робітників. Отже, доводилось десь шукати підмоги. А найгірше було те, що серед пасажирів ізнову почалась паніка.

Розкрились дверцята вагону й із нього вистрибнула чорнява красива пані; була перелякана, бо думала, що сталась катастрофа. Слідом за нею вистрибнув і чоловік її, літній уже торговець.

— Я писатиму до міністра. Це ж неподоба!

Плач жінок і сердиті голоси чоловічі лунали з вагонів, сердито опускали вікна. Лише дві молоденькі англійські міс були бадьорі, спокійні й сміялись. І коли обер-кондуктор всіма способами заспокоював пасажирів, молодша міс запитала його французькою мовою з легким британським акцентом.

— Здається, тут у нас буде зупинка?

Повиходило багато пасажирів, хоч снігу навалило стільки, що аж по пояс угрузали. Американець зустрівся з мешканцем Гавру й обоє пішли до паровоза, подивитись, у чому справа.

— Треба три-чотири години, щоб розчистити все це.

— Принаймні. Та ще й десятків зо два робітників.

Жак щойно умовив обер-кондуктора вирядити багажного кондуктора в Барантен по допомогу. Бо ні він, ні Пеке не могли облишити машину.

Кондуктор пішов і скоро зник за поворотом врізу. До станції було верстви чотири, так що міг він повернутись не раніш, як за дві години. Знервований Жак на хвилину облишив паровоза й побіг до першого вагону, де побачив Северіну, яка щойно опустила вікно.

— Не бійтесь,—сказав він швидко.—Жодної небезпеки вам не загрожує.

Вона відповіла так само швидко, не звертаючись на ти,—боялась, що її почують.

— Нічого не боюсь. За вас тільки хвилювалась.

У цих словах було стільки ніжности, що обом їм полегшало й вони усміхнулись. Повертаючись на своє

місце, Жак дуже здивувався, коли побачив на укосах врізу Фльору, потім Мізара й ще двох людей, що їх спочатку не впізнав. Вони чули тривожний свисток і Мізар, який був тоді на варті, прибіг із двома товаришами—саме частував їх білим вином. Це були Кабюш, цілком вільний від роботи, через таку хуртовину й стрілочник Озіль, що прийшов тунелем з Мальоне. Він усе ще залицявся до Фльори й набридав їй, хоч вона й ставилась до нього суворо. З ними прийшла Фльора, бо була до всього цікава й рада піти подивитись, що там сталось—енергійна й сміліва, мов той парубок. І для неї, і для її батька то була величезна подія, надзвичайна пригода, що потяг зупинився майже біля їхньої хати. П'ять років мешкали вони в цій хаті—і скільки потягів, щогодини вдень і вночі, і за доброї погоди й за негоди, мчали повз них, мов буря! Всіх їх, здавалось, мов вихор якийсь проносив мимо й жоден із них ніколи й не уповільнив свого руху—бачили, як мчали, зникали й щезали, раніш, ніж щобудь можна було дізнатись про них. Цілий світ, ціла величезна юрба пролітала тут повз них з блискавичною швидкістю, і Мізар та дочка його встигали хіба схопити вмить обличчя пасажирів, деякі обличчя, що їх вони ніколи більше не побачать, а деякі більш-менш знайомі, бо доводилось їх бачити в певні дні, хоч і невідомо було, що це саме за люди. А тепер ось цілий потяг угруз у снігу й зупинився майже біля їхньої хати: сталось якесь чудо—Фльора й Мізар могли зблизька дивитись на цей невідомий їм світ, що опинився через нещасний випадок у такому безпорадному стані,—і дивились вирячивши очі, мов дикуни, що прибігли на берег моря, де тонуть европейці. У розкриті дверцята можна було бачити жінок у хутрах, чоловіків, що повиходили на сніг у теплих пальтах.

Усе це багатство та комфорт, що опинились несподівано серед снігової пустелі, вражали Мізара й Фльору аж до остовпіння.

Фльора побачила й упізнала Северіну. Уважно стежачи кожного разу за потягом, де їхав Жак, помітила вона ось уже кілька тижнів тому, що Северіна завжди їде швидким потягом у п'ятницю; помітила тим легше,

що Северіна біля переїзду завжди дивилась на одписаний їй будинок на перехресті Мофра. В очах у Фльори блиснули вогники, побачивши, що ця жінка тихо розмовляє з машиністом.

— Добридень, пані Рубо,—сказав своїм звичайним підлесливо-чемним тоном Мізар, що теж упізнав Северіну. Оце так пригода! Але ви не сидітимете тут: може пішли б до нас.

Жак привітався з дорожнім сторожем і підтримав його пропозицію.

— Він слушно каже... Мабуть, доведеться сидіти тут кілька годин, так що можна й замерзнути.

Северіна відмовлялась, казала, що одягнена тепло. Крім того її лякала перспектива йти триста метрів снігом. Тоді Фльора підійшла до молодої жінки й, пильно вдивляючись, сказала:

— Ідіть сюди, пані, я вас донесу додому.

І раніше, ніж Северіна відповіла на цю пропозицію, Фльора схопила її міцними руками, що були не гірші, ніж у парубка, й підняла, як малу дитину. Потім перенесла по той бік залізниці, де сніг уже був притоптаний і ноги не вгрузали. Деякі пасажири сміялись і дивувалися з такої сили.

— От так дівисько! Коли б штук десять таких, то, мабуть, за дві години розчистили б сніг.

Тимчасом із вагону до вагону переказували пропозицію Мізарову. Значить, є поблизу будка сторожа, де можна перебути, погрітись, а може й дістати трохи хліба й вина. Паніка втихомирилась, коли побачили, що безпосередньої небезпеки немає: а проте, становище було кепське: кальорифери в вагонах охолоджувались; тепер ще дев'ята година, але як із допомогою забаряться, то доведеться погано, не ївши й не пивши. І можливо справа затягнеться й заночують отут. Пасажири розбились на дві групи: деякі, вдавшись у відчай, не хотіли виходити з вагонів: загорнулись у ковдри й полягали на лавах, мов чекаючи смерти; а були й такі, що воліли за краще піти по коліна в снігу до сторожа, бо сподівались, що там буде ліпше, принаймні не будуть бачити цього жахливого заледенілого потягу. Так

зібрався гурток пасажирів—літній торговець та його молода дружина, англійка з дочками, мешканець Гавру, американець, та ще десяток осіб, всі готові йти в дорогу.

Жак тихенько умовляв Северіну йти з ними, запевняючи, що скоро можна буде їхати, він сповістить її. І звертаючись до Фльори, що сумно дивилась на них, сказав ласкаво, по-товариському:

— Ти, звичайно, проведеш цих паній та панів... А Мізар та всі інші лишаться тут. Ми зараз же візьмемось за роботу й зробимо тимчасом, що можна.

Кабюш, Озіль, Мізар взяли лопати й пішли до Пеке та обер-кондуктора, що вже розчищали колію. Цей маленький гурт намагався визволити машину, одгрібаючи сніг навколо коліс, скидаючи його на укіс. Всі мовчали й серед мертвої тиші білої пустелі, чутно було лише як ці люди вперто розгрібали сніг. Невеличка група пасажирів, відійшовши від потягу, глянула на нього востаннє: самітний стояв він нерухомо, і здавався тоненькою чорною стрічкою під масою снігу, що вкривав дахи. Дверцята були зачинені, вікна позакривані. А сніг не переставав падати, й поволі, але невтомно, засипав потяг.

Фльора знову хотіла взяти Северіну й нести. Але Северіна відмовилась, кажучи, що йтиме, як і всі інші. Не легко було пройти ці триста метрів. Подекуди, особливо у врізі, снігу було по пояс, двічі довелось рятувати огрядну англійку, бо вона вгрузла вище пояса. А її міс усе сміялись, раді, що трапилась пригода. Дружина літнього торговця посковзнулась і мала згодитись, коли мешканець Гавру взяв її під руку; а чоловік її, разом із американцем, лаяв французькі порядки. Вийшовши із врізу, стало легше, йшли насипом, де вітер лютував на просторі, і маленькій групі людей довелось іти один за одним, далі від берегів насипу, бо там можна було посковзнутись і вгрузти в сніг. Нарешті, прийшли до Мізарової хатини й Фльора розмістила пасажирів у кухні, де навіть не знайшлось стільців для всіх, а їх було чоловіка двадцять у цій, на щастя великій, кімнаті. Проте Фльора дала собі раду, принесла дві дошки й поклала

їх на стільці, на кшталт двох лав. Потім підкинула дров у грубку й розвела руками, мов кажучи, що більше над це від неї не можна вимагати. Не кажучи ні слова, стояла й дивилась на цих людей зеленастими, великими очима, і вигляд її був суворий і рішучий, як у дикунки. Вона знала на обличчя лише двох осіб, бо часто бачила їх у вікні вагону, американця й мешканця Гавру. Пильно вдивлялась у них, так як розглядають гудючу комаху, що нарешті сіла, з якою підчас льоту не можна було обізнатись. Обидві вони здавались їй чудними: вона уявляла їх собі зовсім іншими, хоч і не знала нічого про них, а лише бачила обличчя їхні. Щодо всіх інших, то вони, здавалось, належали до якоїсь чужої раси, були жителі якоїсь невідомої країни, мов із неба впали й принесли з собою в цю її кухню свій одяг, свої звички, свої думки—цілком їй далекі. Англійка розповідала дружині торговця, що їде в Ост-Індію до старшого сина, який там обіймає високу посаду; а дружина торговця сміялася з своєї недолі: вперше захотілось їй поїхати до Лондону з чоловіком, що їздив туди двічі на рік. Всі були незадоволені, що мусили нудитись кілька годин серед цієї пустелі. Треба дістати чогось попоїсти, треба десь спати і якось улаштуватись. Фльора мовчки слухала їх, і відчувши на собі погляд Северіни, що сиділа на стільці біля грубки, запросила її жестом руки йти в сумежну кімнату.

— Мамуню, — сказала ввіходячи туди, — ось пані Рубо... Чи не хочеш їй що сказати?

Фазі лежала в ліжку, обличчя їй пожовкло, а ноги понабрякали й почувала себе вона так погано, що вже два тижні не вставала з ліжка. В цій бідній кімнаті, де залізна грубка розжарювалась так, що аж дихати нічим було, цілими годинами снувала свої невідступні думки, і за єдину розвагу було їй, коли двигтіла хата підчас проходу потягів.

— А, пані Рубо—промимрила,—добре, добре...

Фльора розказала їй про нещастя з потягом, розповіла про пасажирів, що їх привела сюди, у ту кімнату. Але все це не справляло враження на Фазі.

— Добре, добре,—повторяла вона тим самим потомленим тоном.

Потім, згадавши щось, піднесла голову й сказала:

— Якщо пані хоче оглянути будинок, то ти знаєш, що ключі висять біля шахви.

Северіна відмовилась. Їй навіть моторошно було й подумати, щоб іти в будинок на перехресті Мофра під таку завірюху, цієї сумної днини. Ні, ні, немає чого там оглядати; краще лишатись тут, у теплі, й чекати.

— Ну, то й сідайте тут, пані,—сказала Фльора.—Тут усе ж краще, ніж там. А потім на всіх цих людей у нас не вистачило б хліба, а для вас, якщо вам хочеться їсти, завжди знайдеться щось.

— І Фльора присунула до Северіни фотелю й трималась себе чемно, силкуючись перебороти свою звичайну грубість. Не зводила очей із молодої жінки, мов хотіла прочитати її думки, розв'язати питання, яке її турбувало останніми часами: отже доводилось бути чемною, ближче підійти до Северіни, добре розглянути її, доторкнутись до неї, щоб, нарешті, розв'язати це питання.

Северіна подякувала Фльорі й примостилась біля грубки, бо їй справді було краще в цій кімнаті, з хворою жінкою й тут вона була певна, що Жак не розшукає її. Так минуло дві години. Підо впливом великої духоти, Северіна почала засинати, розпитавши про їхні новини. Коли ось Фльора, яку щохвилини викликали в сусідню кімнату, прочинила двері й своїм звичайним жорстким тоном сказала:

— Ввіходь бо, вона ж тут.

То був Жак. Прибіг, бо мав добрі новини. Кондуктор, виряджений на Барантенську станцію, привів цілу ватагу робітників, тридцять салдатів. Адміністрація своєчасно вирядила їх у небезпечні пункти, де можна було передбачити снігові замети, тепер вони всі розчищають лопатами й сапами. Але це справа довга й можливо поїдуть лише к ночі.

— А проте, вам і тут непогано, терпіте якось,— додав Жак.—А ви, тітко Фазі, не допустіть, щоб пані Рубо вмерла з голоду.

Фазі, побачивши свого, як вона казала, великого хлопця, сіла на ліжку, хоч це й важко їй було. І дивилась на Жака, слухала його й мов оживала, почувала себе щасливою. І коли Жак підійшов до її ліжка, сказала:

— Звичайно, звичайно! Ти ж мій великий хлопчина! Так це, значить, ти там у снігу вгруз? А ця дурна мені нічого й не сказала!

І звертаючись до дочки, суворо зауважила.

— Принаймні будь чемна, йди до тих панів і паній, допоможи їм, що треба. Бо інакше вони скажуть правлінню, що потрапили до якихось дикунів.

Фльора стояла між Северіною та Жаком. Мить одну вагалась і не знала, чи не краще їй лишитись тут, не послухатись матері. Але потім заспокоїлась, бо подумала, що в присутності матері вони будуть обережні, і вийшла мовчки, окинувши їх довгим поглядом.

— Що ж це таке, тітко Фазі?—сумно сказав Жак.— Ви вже не сходите з ліжка? Погіршало вам?

Фазі обхопила його, притягла, щоб сів край ліжка, й не звертаючи уваги на Северіну, яка пересіла поодалік, щоб не заважати, відвела душу з Жаком. Майже пошепки казала:

— Дуже, дуже погіршало. Дивно, що ти мене ще живу бачиш... Не хотіла тобі писати, бо про ці речі не пишеться. Мало не вмерла. Але оце тепер мені краще. Думаю, що на цей раз якось вискочу.

Жак удивлявся в неї й помічав із болем у серці, що хвороба робила своє. Не було вже нічого, що нагадувало б про колишню красу й здоров'я тітки Фазі.

— То, бачу, сердешна, у вас і досі судороги й запамороки?

Стиснула руку йому до болю й казала далі ще тихше:

— Уяви собі, захопила його розполохом. Ти знаєш, що я ніяк не могла довідатись, куди він домішує мені отруту. Я не пила, не їла нічого, що він давав— і все ж кожного вечора, як вогнем пекло мені в животі. Уяви ж собі, підсипав у сіль отруту! На власні очі бачила одного вечора. А я ж усе солила, та ще й як, бо сіль усе очищає.

Жак, що здавалось одужав після того, як зійшовся з Северіною, думав іноді про це отруєння, повільне й невпинне, як про якийсь жахливий кошмар і не дуже йняв цьому віри. Ніжно стиснув руки тітки Фазі й, щоб заспокоїти, сказав:

— Та що ви, тітусю! Хіба ж це можливо? Щоб стверджувати це,—треба упевнитись... А крім того, це вже триває дуже довго. Очевидно, це якась хвороба, тільки лікарі не потрапляють.

— Звичайно, хвороба,—сказала насмішкувато Фазі,—хвороба, яку він мені вщепив під шкуру... А щодо лікарів, то ти маєш рацію: було двоє й нічого не втямили, навіть не дійшли згоди проміж себе. І я не хочу, щоб ці дурисвіти приходили до мене... Ні, це ж він мені підсипав отруту в сіль. Бо, заприсягнусь, сама бачила. І все через оту тисячу франків, що мені тато лишив. Сподівається, що розшукає їх, скоро зажене мене на той світ. Але помиляється: їх у такому місці заховано, де ніхто не знайде, ніколи, ніколи... Можу вмерти спокійно: ніхто ніколи не візьме ту мою тисячу франків.

— Але, тітусю, як би я був на вашому місці, то я покликав би поліцію, упевнитись, звичайно.

Зробила зневажливий жест.

— Ні, навіщо поліцію?.. Ця справа стосується лише нас двох,—його та мене. Я знаю, що він хоче мене з'їсти, а я, звичайно, не хочу, щоб він з'їв мене. Отже, мені треба лише захищатись, не бути також дурною як раніше, коли їла сіль... І хто подумав би, що отаке мершаве та мізерне переможе таку кремезну жінку, як я. Звичайно, коли піддамся, то й загризе мене своїми пацючими зубами.

Хвору почало трусити. Перевела дух і казала далі.

— Нічого, на цей раз йому не пощастило. Мені краще, за два тижні встану з ліжка. І тепер уже навряд, щоб він знову мене труїв. Хотіла б побачити, як це йому вдасться. Якщо дійде вже й тепер способу припасувати мені отруту, значить він спритніший від мене й тоді доведеться дуба дати. Але я не хочу, щоб у цю справу хтось утручався.

Жак думав про те, що хвороба наводить на тітку

такі сумні думки, і щоб розважити, почав жартувати. Раптом помітив, що вона вся тремтить під ковдрою.

— Ось він,—тихенько сказала.—Я відчуваю, коли підходить.

І справді, незабаром увійшов Мізар. Тітка Фазі аж сполотніла, мимоволі жах поняв її, жах велетня, що його точить нікчемний паразит; хоч і відмовлялась від будь-якої допомоги, проте відчувала дедалі більший острах, не кажучи однак про це нікому.

Мізар, ввіходячи в кімнату, пройняв їх гострим поглядом, Фазі й машиніста, а потім мов би й не помічав їх; погляд його став невиразний, стиснув губи, а вигляд був покірливий і лагідний; надзвичайно запобігливо звернувся до Северіни:

— Згадав, що може пані хоче скористатися з нагоди й оглянути будинок. Так оце я й прибіг сюди на хвилину. Коли пані хоче, можу повести.

Северіна знову відмовилась, а Мізар дуже співчутливо казав далі:

— Може, пані, ви здивувались, з приводу садовини? Самісінька червотока була й не варт було збирати. А крім того, буря поламала багато гілок... Шкода, що пані не може продати. Заїздив якось один панок, але казав, що треба відремонтувати будинок. В усякому разі я цілком до ваших послуг і ви можете покластись на мене, мов на себе.

Потім Мізар упросив Северіну покуштувати груш із власного садка, без червоточини, з хлібом. Северіна згодилась.

Йдучи кухнею, Мізар повідомив пасажирів, що колію розчищається, але роботи ще години на чотири, або й п'ять. Було вже о півдні й голод давався в знаки, а Фльора щойно сказала, що на всіх у неї не вистачить хліба. Вина було досить; Фльора принесла з льоху десять літрів і саме ставила їх на столі. Бракувало однак склянок: доводилось пити не всім одразу, англійка пила з однієї склянки з дочками, літній торговець—з дружиною. А проте мешканець Гавру виявляв величезну увагу до дружини торговця й турбувався про неї. Він зник кудись і повернувся з яблуками та хлібом, що їх розшу-

кав десь у шухляді. Фльора розсердилась, кажучи, що це хліб для хворої матері. Але той уже розрізав хліб і розподіляв між паній, починаючи з дружини торговця, яка йому ласкаво всміхалась. А чоловік її навіть не повертався до неї й не звертав на неї уваги, вихваляючи з американцем торговельні порядки Нью-Йорку. Молоденькі міс ніколи не їли таких смачних яблук. Мати їхня тимчасом засипала, бо втомилась. Долі біля грубки сиділи й куняли ще дві пані. Кілька чоловіків пішло покурити з нудьги на вільному повітрі та скоро повернулись, змерзлі. Дедалі почували себе гірше, бо голод ледве заспокоїли й були стомлені чеканням і ніяковістю свого становища. Нагадували собою людей, що їх після катастрофи на морі викинули хвилі на пустинний острів.

Мізар увесь час ходив із кухні в кімнату й назад, і не причиняв дверей, а тому тітка Фазі, лежачи на ліжку, могла дивитись на гостей. Так от які ті люди, що мчали повз неї, тимчасом, як вона майже рік цілий переходила тільки з ліжка в фотель. Лише рідко коли виходила вона до залізниці, і здебільшого минали їй дні та ночі в самотності, на цьому ліжку, відки дивилась вона в вікно й не мала іншої розваги, крім цих швидкорушних потягів. Завжди скаржилась, що доводиться жити в такій пустелі, де ніхто до неї й не навідається; а сьогодні ціла юрба з невідомого їй навколішнього світу. А проте, поміж цих людей, що поспішають кожний у своїй справі, жодному й на думку не спадає, що тут у цій хатині тишком-нишком підсипає їй чоловік отрути в сіль. Така ницість обурювала її й вона запитувала себе, невже бог допускає, щоб ніхто й не дізнався про ці лихі підступи. Щодня повз їхньої хатини тисяча-тисяч люду пролітало; але всі вони поспішали в своїх справах, і жоден з них навіть не уявляв собі, що в цій маленькій хатині потихеньку вбивали. І тітка Фазі розглядала цих людей, що мов із місяця впали, і думала, що коли так вони заклопотані, то й не дивно, що не помічають бруду й ницости на своєму шляху.

— Ви теж повернетесь до потягу?—запитав Мізар Жака.

— Так, так, я йду слідом за вами,—відповів той.

Мізар вийшов і зачинив двері.

— Коли я ґиґну, побачиш, як скривиться його пика, бо не знайде грошей... Сама думка про це мене дуже розважає, так що як доведеться вмирати, можу вмерти спокійно.

— Але тоді, тітусю, ваші гроші пропадуть марно. Чи не краще їх лишити доньці?

— Фльорі? Щоб він забрав їх у неї. Е, ні! навіть і тобі не залишу, бо ти таки дурненький—він їх у тебе виканючив би... Ні, нікому, лежатимуть у тій самій землі, куди мене загребуть.

Втомилась і Жак поклав її на ліжко, заспокоїв, обняв та обіцяв скоро навідатись. Побачивши, що тітка Фазі мов засинає, Жак підійшов іззаду до Северіни, яка сиділа біля грубки: усміхаючись підніс угору пальця, радячи поводитись обережно; а Северіна мовчазним граціозним рухом закинула голову, підставляючи вуста; Жак нахилився й припав до вуст у глибокому тихому поцілунку. Закривши очі пили подих один одного. А коли розкрили їх, то в замішанні побачили Фльору, що одчинила двері, й стояла на порозі, дивлячись на них.

— Може, пані ще хоче хліба?—запитала грубим голосом.

Замішана й зніяковіла Северіна ледве мала сили вимовити:

— Ні, не треба. Дякую.

Жак сердито глянув на Фльору. Не знав, що робити. Губи йому нервово здригались, хотів щось сказати, але потім зробив загрозливий жест Фльорі й вийшов з хати, грюкнувши дверима.

Фльора ввійшла й стала в кімнаті. Доросла дівчина, з русявим буйним волоссям, мала в собі щось войовниче. Так, недурно хвилювалась вона щоп'ятниці, бачивши цю пані в потягу. Хотіла упевнитись, побачивши їх разом, і нарешті упевнилась цілком. Так значить, той, кого вона любить, не любить її: за краще воліє цю тендітну жінку, оце ледащо. І жалкувала, що тієї ночі, коли Жак хотів так брутально взяти її, не відда-

лась йому, а нервувала й хотілось плакати; і здавалось у простому її розумуванні, що тепер він цілував би її, коли б вона була віддалась йому раніш, ніж ця жінка. Хотілось побачитися з ним віч-на-віч, зараз же кинутись на шию, кажучи «Візьми мене. Я була тоді дурна, бо не знала, як тебе кохаю». А тепер бачила своє безсилля й проймала її злість проти цієї тендітної жінки, що сиділа тут, замішана, зніяковіла; міцними руками Фльора могла б задушити її, як маленьку пташку. Чому ж не насмілювалась? А проте вирішила помститись: заспокоювала себе тим, що знає про цю суперницю такі речі, за які її посадовлять у в'язницю. Бо, мовляв, як тепер вона на волі, то так взагалі буває з усіма повіями, що продають себе впливовим і багатим старим. Розпалена ревнощами та гнівом, Фльора почала прибирати рештки хліба й груш і рухи її були розмашисті, як у красуні-дикунки.

— Пані вже не хоче більше їсти, то я віддам іншим.

Годинник вибив третю годину, потім четверту. Час минав дуже поволі, а втома й загальне незадоволення дедалі наростали. Ось уже й ніч надходить, сіра ніч на білу пустелю; час від часу виходили чоловіки з хати, щоб подивитися здалека, в якому стані робота й повертались, кажучи, що, мабуть, ще не скоро розгребуть сніг навколо паровоза. Навіть дві англійські міс плакали від нервового напруження. У кутку заснула чорнява пані, спершись на плече мешканця Гавру. А старий чоловік її навіть не звертав уваги на це, бо серед такого горя забувалось правила звичайної пристойности. В кімнаті дедалі холоднішало, пасажири мерзли й нікому на думку не спадало підкинути дров у грубку. Через це й американець повернувся до потягу, вважаючи, що там краще буде розпістертись на лаві. Тепер усі жалкували, що не лишились у вагоні. Принаймні, там було б спокійніше й можна було б точно знати, в якому стані робота. Ледве стримали англійку, яка хотіла повернутись у своє купе. А коли засвітили свічку край стола, бо вже не видно було в цій темній кухні, то пасажири ще більше занепали духом і впали остаточно в безнадійність.

Тимчасом колію розчищали. Ґурт салдатів, звільнивши паровоза, розчищав колію спереду, і механік та кочегар стали на свої місця на паровозі. Жак трохи заспокоївся, бо побачив, що сніг перестає йти; стрілочник Озіль запевнив, що по той бік тунелю, ближче до Мальоне, куди менше снігу. Проте, машиніст знову запитав:

— То ж ви пішки пройшли тунелем,—отже, в нього можна ввійти й вийти?

— Звичайно, ручуся головою, ви ввійдете й вийдете вільно.

Кабюш, що працював із надзвичайним усердям, лагодився вже йти. Після того, як йому довелось сидіти в в'язниці в зв'язку з убивством Ґранморена, став ще похмуріший і мовчазний. Жак гукнув його.

— Слухайте, товаришу, передайте но сюди лопати, онде біля укосу. Може вони ще будуть нам у пригоді.

І коли каменяр зробив цю послугу, машиніст міцно стиснув йому руку на знак того, що поважає його, як старанного робітника.

— А з вас таки добрий робітник.

Це дружнє ставлення дуже зворушило Кабюша.

— Спасибі,— коротко сказав він, ледве стримуючи сльози.

Мізар, що знову зблизився з Кабюшем, після того, як оклепав його перед слідчим, кивнув головою, приєднуючись до Жакової ухвали й на стиснутих губах його пробігла усмішка. Він давно вже не працював і, заклавши руки в кишені, пожадливо дивився під колеса потягу, чи не загублено там якихось коштовних речей.

Обер-кондуктор порадився з Жаком і вирішили, що можна рушати, коли Пеке, стоячи на колії, покликав машиніста.

— Гляньте но сюди. Трохи погнувся паровий циліндер.

Підійшов Жак, нахилився. Вже раніш, оглядаючи Лізон, бачив він, що в неї тут не все гаразд. Коли розчищали сніг, то виявилось, що запасні дубові шпали, які лежали на укосі, під тиском снігу й вітру пересунулись аж на колію. І власне й зупинилась Лізон тому, що

наразилась на ці шпали. На паровому циліндрі видно було заглибину й вісь толока трохи погнулась. Здавалось це й усі були пошкодження; отже, машиніст до певної міри заспокоївся. Звичайно, може всередині теж є серйозні пошкодження, бо механізм розподільників, це серце й душа машини, дуже складний та ніжний. Тому Жак зійшов на плятформу, розкрив регулятора, випробував свисток, щоб перевірити, чи все справне. Лізон довго не могла зрушити з місця, як людина, що дуже забилась і не може орудувати всіма членами. Нарешті, важко дихаючи, зрушила й важкою ходою, мов приголомшена, посунула на кілька оборотів коліс. Так, Лізон справна й може їхати. Проте Жак незадоволено хитав головою, бо він добре знав Лізон і почував, що поводиться вона якось незвичайно: мов змінилась, постаріла. Безперечно, десь у неї щось попсувалось таки. Очевидно, застудилась на смерть у цьому снігу, так само як іноді здорові жінки застуджуються, повертаючись з балю під холодним дощем.

Жак удруге засвистів, після того, як Пеке одкрив паропровідний крант; кондуктори сіли на свої місця. Мізар, Озіль і Кабюш стояли на підніжжі багажного вагону. І потяг поволі вийшов із врізу, між двома шеренгами салдатів, що стояли на укосі з лопатами. Потяг зупинився біля будки залізничного сторожа, бо треба було забрати пасажирів.

Фльора стояла на переїзді. Озіль і Кабюш підійшли до неї й тримались поодалік від пасажирів, а Мізар припадав біля пасажирів, що виходили з хати, кланявся їм і ховав срібні монети, які йому давано. Нарешті, таки визволились! Але довге чекання потомило їх, всі вони тремтіли від холоду, голоду й виснаження. Англійці довелось підсажувати своїх міс у вагон, бо вони зовсім були оспалі; мешканець Гавру сів у те саме купе, що й чорнява пані, надзвичайно потомлена, і запропонував себе до послуг її чоловікові. На тлі витоптаного снігу цей гурт людей нагадував військовий загін, що понятий панікою, відступає, метушиться й справляє враження чогось дикого. На одну мить у вікні в хатині залізничного сторожа з'явилась тітка Фазі—вона так зацікавилась,

що схопилася з ліжка й долізла до вікна подивитись і собі. І великими хоробливо запалими очима дивилась на цю невідому юрбу людей, що завжди перебувають у постійному русі, людей, що їх вона ніколи більше не побачить—мов буря принесла їх на своїх крилах і знову геть понесла.

Северіна вийшла з хатини Мізарової останньою. Оглянулась і всміхнулась Жакові, який вихилився з плятформи паровоза, щоб краще бачити її. А Фльора стежила за ними—аж блідла, побачивши цей спокійний обмін любощів. Рішучим кроком підійшла до Озіля, якого до цього часу гнала від себе. Тепер, понята почуттям ненависти, хотіла бути ближче до чоловіка.

Обер-кондуктор дав сиґнал і Лізон відповіла жалібним зойком. Жак пустив машину; вона йшла на цей раз, не зупиняючись, аж до Руану. Була шоста година й ніч спадала з чорного неба на білу землю; але на цій землі лишався сумний відблиск, і через нього ставало ще журніше в цій пустелі. І в густому присмерку якимось дивним видавався цей будинок, на перехресті Мофра, що стояв навскоси до залізниці й здавався ще більш ветхим і чорним серед навколішнього снігу. Віконниці були всі закриті й на дошці вирізнявся напис: цей будинок продається.

VIII.

До Парижу потяг прибув лише о десятій годині сорок хвилин. В Руані зробили зупинку, щоб дати змогу пасажирам пообідати; а Северіна тимчасом поспішила телеграфувати чоловікові, попереджаючи, що повернеться в Гавр лише другого дня ввечері швидким потягом. Цілу ніч бути віч-на-віч з Жаком! Перша ніч, яку мали перебути разом, у замкненій кімнаті, почуваючи себе вільно й нічого не боючись.

Коли вирушили з Манту, Пеке спала гарна ідея. Його жінка, тітка Віктуар, уже тиждень лежала в шпиталі, бо вивихнула ногу, якось упавши; а сам він має де переночувати,—казав з хитрою усмішкою; отже, йому й

спало на думку запропонувати кімнату своєї дружини пані Рубо: там вона, звичайно, почуватиме себе краще, ніж у сусідній гостиниці й може перебути, як у себе вдома аж до завтра до вечора. Жак одразу оцінив усі переваги такої комбінації, тим більше, що не знав сам, де примістити на ніч Северіну. І коли потяг зупинився й юрба пасажирів висипала з вагонів, а Северіна підійшла до паровоза, Жак порадив згодитись на цю пропозицію й хотів дати їй ключа від кімнати, що його лишив кочегар. Але Северіна вагалась, відмовлялась—її бентежила весела усмішка Пеке, який очевидно знав усе.

— Ні, ні, тут близько мешкає моя двоюрідна сестра. Якось улаштуюсь у неї, хоч на долівці.

— Та згоджуйтесь бо,—сказав Пеке з безтурботним виглядом гультяя. Там таке гарне ліжко! Ну, згода? І таке велике, що й у чотирьох можна спати.

Жак дивився так благанно, що Северіна взяла таки ключа. Нахилився до неї й тихенько сказав:

— Чекай.

Северіні треба було йти дуже недалеко, Амстердамською вулицею, а потім завернути в заулок, але сніг був такий слизький, що доводилось дуже обережно йти. Двері будинку були ще одчинені, Северіна зійшла сходами, так що навіть не бачила її сторожиха, яка грала з сусідкою в доміно; на четвертому поверсі одімкнула двері й увійшла так тихо, що напевно ніхто з сусідів нічого й не почув. А коли йшла вона площадкою третього поверху, то чула голосний сміх та співи в Довернь: сестри кондуктора раз на тиждень улаштовували вечірки зі своїми подругами й розважались музикою. І навіть, як замкнула двері й опинилась у пітьмі, вона відчувала крізь підлогу бадьорі веселощі усієї молоді, що зібралась у Довернь. Спочатку їй здавалось, що в кімнаті зовсім темно; аж здригнулась, коли в цій пітьмі годинник пробив одинадцять годин; вона добре знала ці низькі, глибокі звуки його. Потім, очі її звикли до пітьми, вирізнились два вікна блідими прямокутниками й від них лягав на стелю відблиск снігу. Северіна почала вже орієнтуватись у кімнаті, знайшла сірники на буфеті, там у куточку, де вона їх колись бачила. Але

важче було знайти свічку; нарешті, натрапила в шухляді на недогарок. Коли засвітила його, і в кімнаті стало видніш, оглянула все навколо неспокійним швидким поглядом—хотіла переконатись, що вона тут сама. Кожну річ пізнавала,—круглий стіл, що на ньому обідала з чоловіком, і ліжко з червоною завісою, що на нього повалив її чоловік міцним ударом. Так ото все було в цій кімнаті десять місяців тому й ніщо не змінилось.

Поволі Северіна здійняла капелюша. Але коли хотіла скинути пальто, відчула холод. Справді в кімнаті було дуже холодно. В маленькому ящику біля грубки знайшла вугілля й трохи дровець. Отже, покищо не роздягаючись, почала розпалювати грубку: це трохи розважало й розвіяло невиразне неприємне почуття, що було на початку. Ця хатня робота, в ніч кохання, і думка про те, що обом їм буде тепло, звеселяли молоду жінку: скільки вже часу мріяли вони про таку ніч, не мавши ніколи надії влаштуватись так. Коли в грубці запалав огонь, Северіна й далі клопоталась, розставила стільці так, як їй здавалось найкраще, вийняла чисті простирадла й перестелила ліжко—і тут мала таки досить клопоту, бо ліжко й справді було дуже велике. На жаль, нічого не знайшла в буфеті ні їсти, ні пити. Очевидно Пеке, що хазяйнував тут три дні, вичистив усе до останку на полицях. Погано було й із освітленням, бо лишився тільки один недогарок; а проте, як лягають спати, не треба особливого освітлення. Северіна почувала тепер приємну теплоту, заспокоїлась і зупинилась посеред кімнати, оглядаючи, чи все як слід.

Поки думала, чому це Жак запізнюється, почула сиґнальний свисток і підійшла до вікна. Було вже двадцять хвилин на дванадцяту й одходив потяг на Гавр. Там унизу, станційна територія й виріз, що тягнеться від станції до Батіньйольського тунелю — все було вкрито сніговим покровом, і на ньому розходились різними напрямками чорні рейки. Паровози й вагони на запасних коліях стояли під снігом, мов поснули в горносталі. І в переміжках між прозорими скляними дахами великих дебаркадерів і фермами Европейського мосту, повитими мов білою мережкою, видно було

поодалік будинки на Римській вулиці—не зважаючи на нічне освітлення, як брудні жовтяві плями. Вийшов Гаврський потяг, сунув сумний поволі гадюкою; передній ліхтар його проймав пітьму яскравою вогневою стрічкою; Северіна стежила, як він зник під мостом і три червоні ліхтарі ззаду кривавим блиском освітлили сніг. Одійшовши від вікна, здригнулась; чи справді нікого, крім неї, немає в кімнаті. Мов якийсь теплий подих відчула ззаду на шиї, мов хтось грубо обхопив її. Знову оглянула кімнату тривожним поглядом. Ні, нікого...

Що ж таке сталось із Жаком, що так запізнюється? Ще десять хвилин минуло. Ось легкий шум, мов хтось обмацує двері. Тривожно стало. Потім зрозуміла, кинулась одімкнути двері. Так, то був Жак, і приніс пляшку маляґи й солодкий пиріг.

Аж тремтіла від сміху й у ніжному пориві кинулась Жакові на шию.

— О, який гарний! Ти про все подбав.

— Тсс—притишив її одразу.

Северіна знизила голос. Вона думала, що за ним слідком іде сторожиха. Але ні. Саме коли він хотів дзвонити, розкрили двері якійсь пані з дочкою, що очевидно йшли від Довернь; і він так хутко проскочив, що його ніхто й не помітив. Тільки тут на площадці бачив він у прочинені двері газетярку, що мила якусь білизну.

— Треба тихо поводитись. Розмовляймо тихенько.

Вона відповіла міцними й палкими обіймами, вкрила лице його мовчазними поцілунками. Тішилася з цієї таємничости, з цих розмов пошепки.

— Добре, добре. Ось побачиш: ми будемо поводити себе так тихо, як дві миші.

Наготувала стіл, яко мога тихше: поставила дві тарілки, дві склянки, поклала два ножі. І зупинялась кожного разу, коли необережно стукала, розставляючи посуд, і ледве стримувалась від сміху.

Жак дивився на неї й теж потішався. Тихенько сказав:

— Я так і знав, що тобі хочеться їсти.

— Але я вмираю з голоду! Бо в Руані обід був таки поганенький.

— А може піти й денебудь курча дістати.

— Ні, не треба, а то може тебе й не пропустять сюди. Та досить буде й цього пирога.

Сівши поряд, майже на один стілець, поділили пиріг і їли жартуючи, як закохані. Северіні хотілось пити—випила одну по одній дві склянки маляґи, й зачервонілась ще більше. Грубка тепер добре розжарилась і в спину їм аж пекло. Коли Жак почав цілувати Северіну в шию дуже гучними поцілунками, вона його спинила:

— Тихше бо.

На миґах показала, щоб прислухався. І в тиші нічній чутно було глухий важкий шум у такт із музикою з помешкання Довернь: очевидно, панночки влаштували танки. А поряд газетярка виливала в відливальницю мильну воду. Потім вона замкнула в себе двері. Танок припинився на хвилину й лише чутно було надворі під вікном приглушений снігом гуркіт потягу та жалібні, мов плачущі свистки.

— Це Отейльський потяг, тихо зауважив Жак. Десять хвилин на першу.

Потім ніжно й ледве чутно додав.

— Чи не час тобі спатоньки, люба?

Нічого не відповіла. В щасливому збудженні хвиля спогадів захопила її й згадувала години, що їх пережила тут із чоловіком. Здавалось, це було продовження колишньої вечері, і пиріг був такий самий, і на цьому самому столі їли, прислухаючись до того самого шуму. Ціле навколішнє оточення збуджувало Северіну, спогади обступили її: ніколи ще так не хотілось їй розповісти все коханцеві, віддати всю себе. Це був владний голос її тіла, що збігався з її палким бажанням. Северіні здавалось, що зв'язок із Жаком буде повніший, що відчує глибшу насолоду, віддаючись, коли розкаже йому тихо-тихо все, в його обіймах. Події оживали в її пам'яті. Чоловік, здавалось, був тут, у цій кімнаті. Повернулась, бо привиділось їй, мов його волохата рука простяглась через плече, щоб узяти ножа.

— Так чи не час спатоньки, повторив Жак.

Здригнулась, коли відчула, як Жак уп'явся міцним поцілунком в уста її, мов хотів закрити їх, щоб нічого вона не казала. Тихо підвелась, швидко роздяглась, занурилась під ковдру, навіть не прибравши одягу, що так і лишився долі. Жак нічого не прибрав: на столі так усе й лишилось, а недогарок свічки догоряв і блимав. Коли Жак і собі роздягся й ліг, вони стиснулись у міцних обіймах, навіть дух перехопило. У мертвій тиші кімнати, під мелодійну музику з нижнього поверху, жодного звуку, жодчого шуму не почувалось — крім шаленого тремтіння, крім судорожних обійм, що затьмарювали розум.

Жак не впізнавав тепер у Северіні колишньої коханки, коханки перших побачень, такої ніжної, з покірливими блакитними очима. Дедалі більше в ній розбуркувалась пристрасть під темною тінню чорного волосся, і відчував, як помалу просиналась вона в його обіймах від довгого сну холодного дівоцтва—чого не могли зробити ні старечі любощі Гранморена, ні брутальне законне кохання Рубо. Замість колишньої покірливости, тепер це було палке кохання й вона справді тепер кохала й віддавалась безмежно з почуттям гострої-гострої насолоди й подяки. Дійшлось до бурхливого кохання, вона убожувала тепер цього чоловіка, що розбуркав її почуття. І яке велике щастя було тримати його так близько-близько, почуваючи себе цілком вільною, обвити його руками, притиснути до шиї його голову, тимчасом як він закриває поцілунком уста, не даючи дух перевести.

Коли розкрила очі, Жак перший зауважив:

— Глянь—бо. Свічка загасла.

Вона зробила такий рух, мов хотіла сказати, що їй до цього байдужісінько. Потім стиха засміялась.

— Я ж поводилась добре, правда?

— Так, ніхто нічого не чув... Справді, як дві миші.

Коли знову лягли, Северіна обняла його, притулилась до нього обличчям до шиї й зідхаючи, сказала:

— Яке щастя!

Не розмовляли більш. В кімнаті було темно. Ледве

виднілись два бліді прямокутники вікон, а на стелі падав тільки відсвіт від грубки, кругла червона пляма. Обоє мимоволі дивились на неї. Вже перестали грати внизу, кілька разів грюкнули двері, а потім увесь будинок заснув глибоким сном. На станцію прибув Канський потяг, загриміла плятформа, і всі шуми доходили приглушені, мов дуже здалека.

Що так близько тримала Жака, знову поняло її бажання. І разом із бажанням прокинулась потреба розказати все. Вже кілька тижнів дедалі гостріше відчувала вона потребу в цьому. Червона пляма на стелі ширшала й розтікалась, мов кров'яна пляма. Северіна дивилась на неї й ввижалось їй там те, чого насправді не було; речі й обстава навколо ліжка мов проказували й розповідали все, що тут сталось. Відчувала, як слова сами йдуть на вуста й нервова хвиля поняла її тіло. Як це гарно було б нічого не таїти, злитися з ним в одне ціле!

— Ти не знаєш, мій любий...

Жак так само не зводив погляду з червоної плями й розумів, що вона хоче сказати. Мимоволі він стежив за тим, як у цьому ніжному тілі, що так близько було до нього, наростала якась темна величезна хвиля, щось таке, про що вони обоє думали, хоч ніколи й не висловлювали. До цього часу Жак стримував її, боючись, що повернеться наступ його хвороби й зміняться відносини між ними, коли розворушиться ті криваві події. Але цього разу не мав він сили, хоча б для того, щоб припасти чолом і закрити вуста поцілунком, бо поняла його ніжна втома в цьому теплому ліжку, в обіймах жінки. І знав, що так і буде, що вона скаже все. Отже, мов відійшло від серця, коли вона, здавалось, замішалась, спочатку стримуючи себе, а потім наважилась і сказала:

— Ти й не знаєш, любий, мій чоловік дізнався, що я живу з тобою.

В останню мить, мимоволі згадалась їй остання ніч у Гаврі й хотілось про це розказати, замість усього іншого.

— Невже? Ти думаєш? запитав недовірливо. А про-

те він дуже гарно ставиться до мене й ще сьогодні дружньо поздоровкався зі мною.

— Запевняю, що знає все. І саме тепер він чудесно знає, що ми лежимо отак, щільно-щільно в любощах. Маю докази.

Замовчала, ще більше стиснула його й у цій обіймі насолода від посідання ще гостріша ставала через відразу до чоловіка. Потім, уся затремтівши від згадки, сказала:

— Як я його ненавиджу, як ненавиджу!

Жак здивувався, бо сам він нічого не мав проти Рубо. Навпаки вважав, що це людина дуже лагідна.

— Та чому ж? запитав. Він нам зовсім не перешкоджає.

Не відповідала, а лише повторила:

— Ненавиджу його... І тепер мені велика тортура бути з ним. Коли б можна було, я пішла б від нього й лишилася з тобою.

Жака зворушила ця щира ніжність, він притиснувся до неї, так що почував її своєю, від ніг до плечей. І знову, зчулившись і не відводячи уст від шиї його, тихо сказала:

— Ти й не знаєш, мій любий...

Так, це було визнання, неминуче, непереможне. І Жак гостро відчув, що на цей раз ніщо не стримало б Северіну, бо ця жадоба визнатись походила з шаленого бажання віддатись йому, віддатись безмежно.

В будинку було тихо-тихо, й навіть газетярка, мабуть, спала глибоким сном. І саме місто вкрите снігом тихо спало й не чутно було гуркоту візників. Останній потяг, що пішов до Гавру в двадцять хвилин на першу, здавалось забрав із собою останній шум життя. Грубка затихла, дотлівало останнє вугілля й ще гостріше визначалась червона пляма на стелі—збільшилась і дивилась униз мов велетенське око. В кімнаті було дуже тепло й мов важкий теплий туман оповив ліжко, де зомлівши лежали вони, близько-близько один од одного.

— Любий, ти й не знаєш...

Тоді Жак, не мавши сили стриматись, сказав:

— Так, так, я знаю.

— Ні, може догадуєшся, але напевно не знаєш.

— Ні, знаю, що він зробив це, бо хотів швидше одержати одписану спадщину.

І тихо-тихо, так що нічний метелик, б'ючись об вікно більше шуму робив би, Северіна розповіла про дитинство своє в Ґранморена. Хотіла затаїти це, не казати про зв'язок із Ґранмореном, але відчула потребу щирою бути. І легше ставало їй, майже насолоди зазнавала, розповідаючи все, все. Нестримним потоком лились її слова, тихо, тихо.

— Уяви собі, я була тут, у цій кімнаті, в лютому; пригадуєш, з приводу отієї історії з субпрефектом... Ми їли з ним, отут на цьому столі, так любо й мило, як оце з тобою вечеряли. Звичайно, він не знав нічого, бо мені й на думку не спадало розповідати це... Потім не пригадую, як це сталось, з якоїсь дрібниці, з персня, що його давно колись подарував мені Ґранморен, він догадався й зрозумів усе... Ти не можеш, любий, навіть уявити собі, як він тоді брутально поводився зі мною...

Тремтіла цілим тілом і Жак відчував, як стискувались її маленькі рученятка на його тілі.

— Він ударив мене й повалив долі... Потім тягав за волосся... Бив ногами, мов хотів розчавити... Доки жити буду, не забуду... Потім знову бив, та як. Я не можу й розповісти тобі про всі дрібниці, про які розпитував, і нарешті примусив розказати все. Ти бачиш, яка я щира—я розповідаю тобі все, хоч ніщо й не примушує мене робити це. Так знаєш, я навіть натякнути не можу тобі на всю ту гидоту, про яку він мене розпитував і примушував відповідати, бо інакше напевно вбив би... Звичайно, він мене любив і йому дуже боляче було дізнатись про все це; я розумію, що була б зробила краще, як би розказала про це все до одруження. Але все ж він повинен би був зрозуміти, що все це в далекому минулому. Тільки дикун може дійти таких шалених ревнощів. Ось, приміром, ти, невже ти будеш менше любити мене, дізнавшись про все?

Жак не поворухнувся й снуючи свої думки, лежав мовчки в обіймах жінки, що притискувала його до гру-

дей, до шиї, як мацальця восьминога. Все це оповідання дуже його вразило, бо ніколи не припускав, що так могло бути. Тепер усе надзвичайно ускладнялось, тим часом як історія з духовною з'ясовувала все так просто. А проте йому більше подобалось убивство через ревнощі; коли впевнився, що подружжя вбило Ґранморена не через гроші, йому стало легше якось на душі, й не було вже того почуття зневаги й презирства, що охоплювало його іноді, навіть під поцілунками Северіни.

— Чому ж менше любити? Що мені за діло до твого минулого? Все це не обходить мене... Ти жінка Рубо, а до того могла належати іншому.

Замовчали. Стиснули до болю один одного в обіймах. Відчував на груді своїй її шию м'ясисту й мускулясту.

— Так значить ти була полюбовницею того старого? Все таки це дивно якось.

Розпістерлась удовж нього, цілувала й пошепки казала:

— Тільки тебе кохаю, ніколи не кохала, крім тебе. А щодо інших, так ти й уявити собі не можеш. З ними я не могла зазнати справжньої насолоди в коханні, а з тобою, любий, я така щаслива.

Роз'ятрювала його своїми пестощами, хотіла віддатись і покірливо віддавала себе, стискуючи руками в нервових рухах. І щоб не скоритись їй, він сам розпалений не менше, стримав її, охопивши міцно руками.

— Ні, ні, почекай, не зараз... Ну, так що ж ви зробили зі старим?

Здригнулась усім тілом і ще тихше сказала:

— Ми його вбили.

І тремтіння кохання змішувалось тепер із іншим, із тремтінням смерти, що знову її охопило. Мов би на тлі цих любощів починалась агонія смертельна. На хвилину дух захопило їй, здавалось ось-ось зомліє. Потім припала обличчям до шиї Жака й тихо-тихо казала:

— Він примусив мене написати Ґранморенові, щоб той виїхав швидким потягом разом із нами й ніде не виходив аж до Руану... Зібгавшись у кутку вагону, я

тремтіла й розгублено думала про нещастя, яке нас чекає. Проти мене сиділа жінка в жалобі; ввесь час мовчала й так мені було страшно її. Я навіть не дивилась на неї, бо мені здавалось, мов вона ясно читає в нас у очах наш задум... Так минуло дві години, від Парижу до Руану. Я й слова не промовила, сиділа нерухомо, заплющивши очі й удавала мов сплю. І почувала, що тут таки побіч сидить мій чоловік—так само нерухомо; і брав мене жах, коли я уявляла собі, про що снувались думки в нього, хоч і не могла відгадати, що саме він вирішив зробити... Жахна то була подорож, у бурхливому вирі думок, під акомпаньямент свистків, колисання вагонів і гуркоту коліс.

Жак, занурившись у пахучі коси Северіни, цілував їх протяжними поцілунками з правильними переміжками.

— Але як же ви могли вбити його, їхавши в іншому купе?

— Почекай лишень... Я все розкажу... Самий плян убивства належав чоловікові. Правда, якщо він удався, то це був лише випадок. В Руані була зупинка на десять хвилин. Ми вийшли й чоловік сказав мені йти до окремого купе, де сидів Ґранморен. Ми вийшли, як взагалі виходять, засидівшись у вагоні, щоб пройтись. Побачивши Ґранморена в розкритих дверцятах, чоловік удав, ніби дуже здивувався, що бачить його в цьому потязі. На дебаркадері був страшенний тиск, один одного штовхали, юрба брала наступом вагони другої кляси, тому що на завтра всі поспішали на свято в Гаврі. Коли почали закривати дверцята, Ґранморен сам запросив нас сісти в його купе. Я відмовлялась, нагадавши чоловікові про валізу, що лишилась у нашому купе; але Ґранморен настоював, запевняючи, що її ніхто не візьме й що ми можемо повернутись у наше купе в Барантені, бо там він зсідає. Чоловік одну мить вагався, й хотів побігти по валізу. В цей час кондуктор дав сиґнала, тоді чоловік остаточно наважився, уштовхнув мене в купе, сів сам, замкнув дверцята й закрив вікно. Як нас ніхто не помітив, цього я ще не можу з'ясувати. Може тому, що було дуже багато народу й службовці

мали чимало клопоту.—В усякому разі нас ніхто не бачив. Потяг поволі посунув далі.

Замовкла трохи, переживаючи страшну подію. Не помічала, як здригалась нервовими здрогами ліва литка в ритмічному русі, б'ючись об Жакове коліно.

— Знаєш, спочатку, коли я сидячи в купе відчула, що потяг рушив, мені було так страшно. Я розгубилась, думала про нашу валізу—як її дістати, і чи не буде вона за речовий доказ проти нас, коли її там залишити. Увесь задум чоловіка здавався мені безглуздим, чимось неможливим, якоюсь кошмарною вигадкою дитини. Лише божевільний міг наважитись на це, бо завтра ж нас арештують і викриють. Ось чому я заспокоювала себе, думала, що чоловік не наважиться на це, що цього не буде, не може бути. Але досить мені було глянути на нього, коли він розмовляв із Ґранмореном—і ясно було, що воля його непохитна й жорстока. А проте він поводився спокійно, навіть жартував, як він має звичку. І лише в його гострому погляді, що інколи зупинявся на мені, читала я вперту рішучість його. Я знала, що він уб'є Ґранморена, коли потяг пройде ще кілометр, може два, там, де він уже сам призначив, а де саме—я не знала: я була певна цього, й це видно було навіть із того, як він час від часу спокійно оглядав того другого, що мав умерти трохи згодом. Я сиділа мовчки й усередині все мені тремтіло, хоч я й стримувала себе, й усміхалась, коли на мене дивились. Чому мені тоді навіть не спадало на думку не припустити якось до вбивства? Пізніше, коли я хотіла здати собі справу з цього, аж дивно було мені, чому я не потягла за шнур сиґнального дзвінка, чому не закричала з вікна. Я була мов спаралізована й почувала себе цілком знесиленою. А щодо чоловіка, то мені здавалось, що він має рацію так чинити; а як я вже тобі все розповідаю, то треба сказати ще й ось що: звичайно, якось мимоволі, всім єством моїм, я була з моїм чоловіком і проти того, другого, бо хоч обидва вони мали мене, та чоловік мій був молодий, а той—о, ці пестощі його старечі! А проте, хто знає... Часто робимо речі, що їх здавалось би ніколи й не зробили.

Приміром, я так і курчати зарізати не можу. Що пережила я тієї бурхливої ночі! Яка чорна безодня жаху вирувала в мені!

Ця тендітна ніжна істота в його руках здавалась Жакові чимось незбагненним, безмежно глибоким, як та безодня, що про неї вона казала. Даремно силкувався охопити її всю, прив'язати до себе,—не міг схопити її єства. Лихоманкова дригота понімала його, слухаючи цю криваву історію, розказувану пошепки.

— Отже, ти допомогла йому вбити старого?

— Я забилась у куток—казала далі, не відповідаючи на запитання. Чоловік мій сидів поміж мене та Ґранморена, а той сидів у другому кутку. Розмова точилась про майбутні вибори... Бачила я, як чоловік час від часу нахилявся й дивився в вікно, щоб знати, де саме ми їхали. Очевидно, не міг дочекатись. І кожного разу я стежила за його поглядом і добре могла уявити, скільки ми проїхали. Ніч була бліда й чорні маси дерев швидко пробігали повз вікно. І ввесь час скажено грюкотіли колеса, так як я ніколи не чула, мов страшний хаос шалених голосів, виття та рев сумний звірів, що зачули труп. Потяг мчав швидко, швидко. Раптом, засяяли вогні, пішла луна від потягу, між станційними будовами. Це була станція Маром, два з половиною льє від Руану. Лишалось ще Мальоне, а потім Барантен. Де ж він це зробить? Невже доведеться чекати ввесь час до останньої хвилини? Я не сприймала вже ні часу, ні простороні; мов камінь, що падає, віддала себе в руки долі, й ринула кудись через цю громохку пітьму, коли проїжджаючи Мальоне, одразу зрозуміла все: це станеться в тунелі, один кілометр відси... Обернулась до чоловіка, погляди наші зустрілись: так, у тунелі, ще дві хвилини... Потяг мчав далі, минув Дієпське розгалуження—я бачила стрілочника. Там на узгір'ях мені виразно ввижались люди, що погрожували руками й лаяли нас страшною лайкою. Потім паровіз протяжно засвистів: то починався вхід у тунель... Потяг ринув туди з оглушливим шумом, бо луна відбивалась гулко від низького склепіння. Ти бо знаєш цей грюкіт і дзенькіт заліза, мов удари молота по ковадлу—а мені, в цю

божевільну страшну мить, здавались вони гуркотанням грому.

Тремтіла вся й спинилась. Потім голос її змінився й, майже сміючись, сказала:

— Чи не дивно, любий, що аж зараз мене морозом обсипає по спині? А проте мені так із тобою тепло й гарно... Крім того, ти ж знаєш, що нам нічого боятись: справу вже здали до архіву, не кажучи вже про те, що уряду́ові зовсім не бажано виводити її на світло... Я це зрозуміла, й тепер спокійна.

Потім додала зовсім весело:

— Але один час ми таки дуже боялись тебе... Скажи мені однак, бо мені завжди кортіло довідатись—що ти справді бачив?

— Та нічогісінько, крім того, що я сказав судді: хтось когось убив... Ваша поведінка зі мною була така дивна, що кінець-кінцем у мене постали сумніви. Одного разу мені здалося, що я впізнаю вбивцю у твоєму чоловікові... Лише пізніше я впевнився цілком...

Северіна весело перепинила:

— То було в сквері, коли я сказала тобі, що ти помиляєшся. Пригадуєш? Першого разу, коли були ми віч-на-віч сами в Парижі... Хіба ж це не дивно? Я казала тобі, що то не ми були, й знала напевно, що ти думаєш навпаки. І вийшло так, мов я тобі призналась у всьому. Любий мій, часто згадувала я про це побачення й думаю, що покохала тебе з того самого дня.

Єдиним поривом стиснули один одного, зливаючись в одне тіло. Казала далі.

— Потяг мчав тунелем... Дуже довгий той тунель, так що потяг іде три хвилині. А мені здавалось, що ми їдемо цілу годину... Гранморен мовчав, бо все одно, шум і брязкіт приглушував усе. Чоловік у останні хвилини очевидно вагався, бо сидів нерухомо. Тільки в мерехтливому світлі лямпи бачила я, як уха йому аж почервоніли... Може знову чекав, поки потяг вийде в поле... Все мені здавалось чимось таким неминучим, що я одного лише бажала—щоб усе швидше закінчилось, щоб не мучитись, чекаючи. Але чому ж він не вбиває, коли вже треба вбити? Сама ладна була взяти ножа й

зарізати, до того вже знесилив мене острах і чекання... Чоловік глянув на мене й, очевидно, прочитав ці думки в моїх очах. Одразу накинувся на Гранморена, що сидів лицем до вікна, схопив його за плечі. Той не сподівався такого нападу, але все ж таки інстинктивно вирвався й простяг руку до кнопки сигнального дзвіночка, що була трохи вище над головою. Майже доторкнувся до неї, але Рубо знову схопив його й кинув на канапу з такою силою, що аж удвоє зігнув старого. Розкривши рота від несподіванки й жаху, той кричав, але шум потягу приглушував усе; я чула лише цілком виразно, як чоловік мій повторював хриплим і гострим до свисту голосом: паскуднику, паскуднику!—й дедалі більше розпалювався. Потім одразу стало тихше, потяг вийшов із тунелю, знову розляглись поля й пробігали чорні дерева... Я сиділа в кутку, мов пригвождена до спинки канапи, щоб бути по змозі далі від них... Не знаю, скільки часу тривала боротьба—може кілька секунд. Мені однак здавалось, що вона ніколи й не скінчиться, що всі пасажири чують крики Гранморена, що дерева нас бачать. Чоловік тримав розкритого ножа але не міг ударити, бо Гранморен одбивався ногами. Підлога вагону так двигтіла, що чоловік упав на коліна, потяг мчав повним ходом, і вже дав сигнальний свисток, бо наближався до перехрестя Мофра... І тоді—не знаю як уже воно сталось, я навалилась на ноги Гранморена, що одбивався. Я навалилась на них, як мішок, усією вагою мого тіла, не даючи рухатись. І я нічого не бачила, але вчула все: удар ножа в горло, протяжні здроги серця, смерть людини, що в ній щось захрипіло, заклекотало, мов у попсованому годиннику... Ці передсмертні здроги вчуваю я ще й досі в моєму тілі.

Жак, бажаючи дізнатись докладніше, хотів перепинити Северіну, але вона тепер поспішала закінчити якомога швидше оповідання.

— Ні, чекай но... Коли я підвелась, ми повним ходом мчали через переїзд Мофра. Я виразно бачила фасад будинку з замкненими вікнами, потім будку залізничного сторожа. Ще чотири кілометри, ще п'ять хви-

лин і потяг буде в Барантені... Зібгане вдвоє тіло лежало на канапі й набігла ціла калюжа крови. А чоловік, мов сп'янілий, стояв, хитаючись від руху потяга, й дивився на вбитого, витираючи ножа хусткою. Так тривало хвилину, й ніхто з нас не думав робити щось, щоб себе убезпечити... Коли б лишили цей труп із нами, і залишились у купе, то все виявилось би, можливо, на зупинці в Барантені... Але ось чоловік поклав ножа в кишеню, мов прочумався. Вивернув усі кишені, взяв годинника, гроші, все, що було; потім, одкривши дверцята вагону, силкувався викинути трупа на колію, але не міг добре взяти його, бо боявся закаляти себе кров'ю. «Допоможи мені. Виштовхуй зі мною». Я не зворухнулась, мов руки й ноги мені одібрало. «Пробі! Та допоможи ж мені!» Голова висунулась у дверцята й звішувалась на підніжжя, тимчасом як зігнутий тулуб ніяк не просовувався. А потяг усе мчав... Нарешті, коли добре натиснули, труп пройшов і зник у гуркоті коліс. «Туди тобі й дорога. От і по всьому». Потім чоловік взяв ковдру й теж викинув геть. Тепер у купе були тільки ми вдвох, і стояли, бо канапа була заллята кров'ю, так що годі було й думати сісти... Дверцята, розкриті навстіж, ввесь час грюкали. Я така була схвильована, розгублена, що спочатку нічого не зрозуміла, коли чоловік мій вийшов і зник і собі. Але повернувся: «Йди бо швидше зо мною, коли не хочеш, щоб нам поодрубували голови». Я не зворухнулась, а він страшенно хвилювався. «Та йди бо. У нашому купе нікого немає й ми повернемось туди». Отже, він устиг дійти до нашого купе й побачив, що там нікого немає. А та жінка в жалобі, мовчазна і з закритим обличчям, хіба не сидить уже в кутку?.. «Ти підеш, а не то я викину тебе на рейки, як і того гада». Знову ввійшов у купе й потяг мене за собою брутально, сам як несамовитий. Ось я вже на сходах, тримаючись обома руками за мідяну перечку. Він вийшов за мною, старанно закривши дверцята. «Йди бо, йди». Але я не мала сил іти, тому що потяг мчав шалено й вітер бив мені в обличчя. Волосся мені розпустилось і здавалось, що задубілі пальці випустять перечку. «Та йди бо, нечиста сила». І штов-

хав мене так, що я мусила йти, хапаючись за перечку то однією то другою рукою й тримаючись щільно вагона, тимчасом як вітер забивався мені в спідницю, бгав її й утрудняв ходу. Потяг ішов кривиною, там у далині вже виднілись вогні Барантенської станції. Паровіз почав давати сигнальні свистки. «Кажу тобі, йди». І я шла серед цього пекельного гуркоту, у землетрусних здрогах вагонів. І здавалось, що це буря підхопила мене й несла мов соломинку, щоб десь ударити об мур і розбити. Позад мене бігли поля, дерева мчали шаленим галопом, обертаючись і танцюючи, й кожне з них, пролітаючи повз мене, видавало короткий жалібний висвист. Дійшла до кінця вагона й треба було переступити на сходи другого й схопитись за перечку. Я зупинилась, бо не мала вже сил. Ні, ні, я не можу. «Так іди ж бо, чорт». Він насідав на мене й штовхав. Я заплющила очі й не знаю сама, як перескочила, мабуть єдино силою інстинкту; так тримається звір своїми лапами, щоб не впасти. Дивуюсь сама, як це нас ніхто не бачив. Ми пройшли повз трьох вагонів і в одному з них, у вагоні другої кляси було повно-повнісінько людей. Я живо уявляю собі голови пасажирів, цілими рядами, освітлені світлом лямпи; здається навіть упізнала б їх, коли б зустріла, особливо пригадую товстого чоловіка, з червоним обличчям, потім двох дівчаток, що нахилились до вікна й сміялись. «Йди швидше, швидше». Не пригадую, як це сталось, коли засяяли вогні Барантенської станції і засвистів паровіз—останнє, що згадую, мене тягли за волосся. Очевидно, чоловік схопив мене обіруч, розкрив дверцята й уштовхнув у купе. Тяжко дихаючи, я майже зомліла в кутку канапи, коли потяг зупинився. І сидячи нерухомо, чула я, як чоловік розмовляв із начальником Барантенської станції. Потім потяг рушив далі. Чоловік мій, теж виснажений, опустився на канапу. До Гавру ми не вимовили й слова... О, я ненавиджу його, ненавиджу, за всі ті ницості, що їх я перетерпіла через нього. А тебе, моє золото, я так кохаю, бо ти даєш мені щастя.

Після довгого оповідання, цей вигук Северіни був цілком природний, як вибух радости на тлі таких сум-

них спогадів. Але Жак, зворушений і розпалений, як і вона, стримав її й сказав:

— Ні, ні, почекай.—То це ти навалилась йому на ноги й чула передсмертні здроги його?

У ньому прокидалось щось невідоме, якась хвиля лютости наростала всередині, й заливала мозок червоним. Його цікавили подробиці вбивства.

— І ти чула, як він встромив ножа?

— Так, це був глухий удар.

— Глухий, кажеш? А такого звука, мов щось розривається, не було?

— Ні, ні, лише вдар.

— А потім, що, здригнувся ввесь?

— Так, тричі. Від голови до п'ят увесь здригнувся в протяжних здрогах і я їх чула в його ногах.

— І при цьому він витягся, так?

— Так у перший раз великі корчі, а два інші рази— менше.

— А коли він умер, то як ти себе почувала, бачивши, що його зарізано?

— Право не знаю, що й сказати тобі...

— Не знаєш? Навіщо кажеш неправду? Скажи щиро, як ти себе почувала? Неприємно?

— Ні, не неприємно.

— Отже, відчувала насолоду?

— Та ні, й не насолоду.

— Ну так що ж, люба? Прошу, скажи мені все. Як би ти знала... Скажи, як себе почувають при цьому.

— Та хіба ж це можна передати словами? Це такий жах, що переносить тебе кудись далеко, далеко. Я більше пережила в ту мить, ніж протягом цілого життя.

Стиснувши зуби, й тихо стогнучи, Жак тоді взяв Северіну; і Северіна взяла його. І віддались вони одне одному й це було кохання до смерти, з сумним запалом диких звірів, що під час злягання перегризають горло одне одному. В кімнаті чутно було лише важке дихання їхнє. На стелі вже зникла червона пляма, загасла грубка й у кімнаті холоднішало, бо надворі був великий мороз. Жодного шуму не доходило з Парижу, вкритого снігом. Деякий час чутно було, як хропла в сусідній кім-

наті газетниця. Потім усе затихло, в чорній безодні заснулого будинку.

Жак тримав Северіну в обіймах і чув, як вона одразу заснула в переможному сні, раптом. Її потомила подорож, довге чекання в Мізарів, ця гарячкова ніч. Почала по-дитячому давати на добраніч і одразу заснула й дихала рівно, рівно. Годинник одбив третю годину.

Минула ще година. Северіна все ще лежала на лівій руці Жака, що помалу аж задубіла. Жак не міг закрити очей, і здавалось, мов чиясь невидима рука тримала їх розкритими в пітьмі.

Тепер нічого вже не було видно в кімнаті, де панувала ніч, що поглинула все—і грубку, й меблі, й стіни; лише коли повернувся до фасадного муру, міг відрізнити там два бліді чотирикутники вікон, недвижні, ледве викреслені. Хоч і був надзвичайно потомлений, а проте мозок йому працював невтомно, аналізуючи ту саму послідовність думок. І кожного разу, як він робив над собою зусилля й хотів заснути, перед ним в уяві поставали ті самі образи й проходили, викликаючи ті самі вчуття. З правильністю годинникового механізму розгорталась перед ним уся сцена вбивства, з усіма подробицями, тимчасом як широко розкритими очима він удивлявся в пітьму. І сцена ця періодично відроджувалась, повторюючись точно, захоплювала все єство його, доводячи майже до нестями. Ніж угрузав у горло з глухим шумом, тричі здригалось тіло в протяжних здрогах, і життя завмирало, виходячи з потоком теплої крови — червоним потоком, що, здавалось, каляв йому руки. І так повторювалось двадцять, тридцять разів—угрузав ніж і тіло здригалось. Це ставало чимось диким, душило Жака, захоплювало й гнало геть сон. Як хотілось йому ударити отак ножем, задовольнити це давнішнє бажання, дізнатись, що тоді відчувають, випробувати на собі цю мить, протягом якої переживають більше, ніж протягом життя цілого.

Дедалі більш виснажений, Жак подумав, що, очевидно, не може заснути тому, що Северіна віддавила йому руку. Легенько визволив руку, поклав Северіну поряд себе, тихенько, щоб не розбудити. Спочатку

йому стало легше, вільніше дихав і думав, що тепер засне. Але хоч як силкувався, невидимі пальці розкривали йому повіки: і в пітьмі ночі сцена вбивства знову постала, в кривавих тонах, ніж угруз у тіло, й тіло здригалось. Червоний дощ лив у пітьмі, величезна рана в горлі була вся розкрита, мов сокирою врізана. Тепер Жак уже не ставив опору, лежав на спині й віддався цим невідступним візіям. Відчував, як скажено працює його мозок, як аж гуде ціла машина. Бажання вбити приходило до нього ще дуже давно, в ранній молодості. Однак, вважав себе вже за здорового, бо це бажання завмерло в ньому ось уже кілька місяців із того часу, як він мав цю жінку; а тепер він знову відчув його з усією силою, підо впливом оповідання про це вбивство, підо впливом усього того, що оце розповідала йому пошепки ця жінка, щільно притиснувшись до нього й міцно обнявши.

Ліг трохи далі од неї, так, щоб не торкалась його, бо найменше зіткнення обпікало, як вогнем. Вздовж хребтового стовпа нестерпно пекло, так, мов би ліжко під спиною перетворилось на вогонь, мов гострими шпильками кололо в потилиці. Вийняв руки з-під ковдри, але одразу вони похололи, як на морозі. Боявся, що ці руки допустяться чогось жахного, й знову сховав їх під ковдру, склав спочатку на животі, а потім поклав під сидні, щоб не було їм волі—боявся, що допустяться чогось жахного, якогось вчинку, що його він сам не хоче й до нього не допустить.

Кожного разу, як годинник починав одбивати години, Жак рахував удари. Четверта година, п'ята, шоста. Вже хотілось, щоб день був, сподівався, що світанок розжене ці кошмари. І тепер повернувся до вікон, стежачи за вікнами. Але, як і раніш, був у них лише блідий сніговий відблиск. О чверть до п'ятої чув, як прибув швидкий потяг із Гавру, запізнившись лише на сорок хвилин—отже, сполучення відновили.

Тільки після сьомої години бачив, як почали блідnути вікна, поволі, молочно-блідим тоном. Нарешті, в кімнаті стало трохи видніше, але був то ще присмерк, у якому, здавалось, плавали речі. Ось вирізнилась

грубка, шахва, буфет. Жак усе ще не міг закрити очей, навпаки вони мов упивались у все, щоб бачити. І ще не зовсім розсвінуло, коли Жак не то що побачив, а вгадав на столі ніж, той самий, що ним він розрізав увечері солодкий пиріг. Тепер він нічого не бачив, крім цього ножа, невеличкого ножа з гострим вістрям.

Дедалі більше розвиднювалось, але все світло, що вливалось крізь двоє вікон, здавалось усе вбиралось у це сталеве лезо. Боючись власних рук, Жак ще глибше заховав їх під себе, бо відчував, як вони здригаються й тремтять, не скоряючись його волі. Невже ці руки не належать більше йому. Справді, ці руки походять від когось іншого, ці руки дістались у спадщину від якогось предка з тих часів, коли людина жила в лісах і душила руками диких звірів.

Щоб не дивитись на ножа, Жак повернувся до Северіни. Вона спокійно спала, й дихала рівно, мов дитина, бо була дуже потомлена. Густе чорне волосся розплелось, і доходячи до плечей, справляло враження чорної подушки; під підборіддям, між чорними пуклями видно було шию, ніжну молочно-білу, з легким рожеватим відтінком. Жак дивився на Северіну, мов на яку невідому йому жінку. А проте він її убожував, завжди мав із собою образ її, і часто понімало його бажання взяти її, навіть коли він їхав на машині; навіть одного разу в дорозі ввесь замріяний, ледве отямився, саме в той момент, коли мало не промчав повз станції повним ходом, не звертаючи уваги на сиґнали. Ця біла шия тепер захоплювала все єство його, одразу якось непереможно причарувавши; ще цілком свідомий, відчував дедалі більш владний потяг піти, взяти ножа на столі, повернутись і встромити його по саме держално в це жіноче тіло. Чув глухий удар сталі, що вгрузає в тіло, бачив як тричі здригається тіло, а потім задубіває мертве, залляте червоним потоком крови. Боровся, хотів вирватись із цього кошмару, помалу втрачав волю, захоплений цією думкою й наближаючись до того моменту, коли, остаточно переможена, людина скоряється перед нагиском інстинкту. Все злилось у якомусь хаосі. Руки повстали, перемігши зусилля його волі, вирвались, визво-

лились. І тепер Жак добре зрозумів, що йому не сила стримати їх і що вони зроблять своє жорстоке діло, якщо він дивитиметься й далі на Северіну. Напружив усі сили й кинувся з ліжка додолу, мов п'яний. Там підвівся, але знову мало не впав, заплутавшись у білизні, що лежала на підлозі. Ледве стоячи, шукав безпорадними руками свою одежу й думав, як би швидше одягтись, узяти ножа й піти зарізати якусь іншу жінку, десь на вулиці. На цей раз це було дуже гостре бажання, треба, треба вбити жінку. Не міг найти своєї білизни, тричі тримав її в руках, не здаючи з того справи. Дуже важко було взутись. Хоч тепер уже зовсім розвиднілось, а проте кімната ввижалась йому вся в якомусь червоному тумані, ледяно-холодному, що все оповивав. Тремтів, як у пропасниці, але нарешті одягся, взяв ножа й тримав його в рукаві, був певен, що вб'є жінку, першу ліпшу жінку, яку зустріне на вулиці. У цю мить почувся шерех простирадла й протяжне зідхання. Зупинився біля столу, сполотнілий.

То прокинулась Северіна.

— Що, любий, ти вже йдеш?

Не відповідав, не дивився на неї, сподіваючись, що знову засне.

— Та куди ж ти йдеш?

— На хвилину, промимрив, у службових справах. Спи, я повернусь.

Вся оспала й закриваючи очі, невиразно промовила:

— Як я хочу спати, хочу спати. Іди обійми мене, любий мій.

Жак стояв нерухомо, бо знав, що коли повернеться з ножем в руці, та побачить її, таку тендітну й красиву, оголену й з розкуйовдженим волоссям, то волю його одразу знищиться там, біля неї. Сама собою підноситься рука й устромить ножа в шию.

— Любий, та обійми ж мене.

Голос її тихшав, вона засинала, з ласкавим закликом, понята млостю. А він, увесь розгублений, розкрив двері й побіг на вулицю.

Була восьма година, коли Жак вийшов на пішоход Амстердамської вулиці. Снігу ще не поодгрібали й

кроки рідких прохожих ледве було чутно. Жак одразу побачив якусь стару жінку; але вона повернула на розі Лондонської вулиці й Жак не пішов за нею. Кілька чоловіків пройшли повз нього, пішов до Гаврської площі, стискуючи ножа, що його вістря крилося в рукаві.

З будинку на протилежному боці вулиці вийшла дівчинка, років чотирнадцяти, перейшов на той бік, але не встиг нагнати її, бо вона ввійшла в сусідню пекарню. Жакові вривався терпець і він, не чекаючи на дівчинку, шукав далі й пішов вулицею. З того часу, як вийшов з кімнати, це був не він уже, а хтось інший—так часто відчував він його в глибині свого єства, цього невідомого, що прийшов відкілясь здалека, й мав спадкову жагу крови. Колись цей невідомий убивав і тепер хотів ще вбивати. Все навколішнє ввижалось Жакові як у вісні, бо бачив він усе це крізь серпанок своєї невідступної думки. Звичайне його щоденне життя мов зникло кудись—ішов як сновида, не пригадуючи минулого, не передбачаючи майбутнього, ввесь понятий гострою жагою. Тіло його рухалось само собою, без участи його власного «я». Дві жінки пройшли повз нього, обігнали й він прискорив крок; ось він уже наздогнав жінок, коли їх зупинив якийсь чоловік. Всі вони сміялись і розмовляли. Цей чоловік був на перешкоді Жакові, отже почав іти за другою жінкою, худорлявою, чорнявою, бідно одягненою, у тоненькій хустині. Йшла не поспішаючи, мабуть, на якусь нудну роботу, важку й погано оплачувану—йшла бо повільно й обличчя їй було надзвичайно сумне. Обравши собі жертву, Жак теж не поспішав тепер, сподіваючись найти відповідне місце, де зручно буде зарізати жінку. Очевидно, помітила, що за нею йде чоловік і повернувшись, глянула на нього з невимовним сумом. Дивувалась, що хтось може нею інтересуватись. Так вона довела Жака до середини Гаврської вулиці, двічі оберталась кожного разу, як він витягши ніж із рукава, намірявся встромити його в шию. В очах її Жак прочитав стільки злиднів, стільки благання.

Ні, він ударить там, коли вона сходитиме з пішоходу. І одразу повернув назад, і пішов за другою жін-

кою, що йшла протилежним напрямком. Зробив це інстинктивно, без участи волі, саме тому, що вона проходила повз нього.

Йдучи слідом за нею, Жак дійшов до станції. Ця жінка, дуже жвава, йшла дрібними дзвінкими кроками; була дуже красива, років двадцятьох, не більш, досить повнява, білява, а очі її весело всміхались на життя. Навіть не помітила, що за нею слідом іде чоловік, мабуть, поспішала, бо швидко зійшла на перон Гаврської площі, ввійшла в велику залю, майже пробігла її й підбігла до квиткової каси Обкружної залізниці. Купила квиток першої кляси до Отейлю, а Жак і собі взяв квиток і пішов за жінкою через усю залю, на перон, аж до вагону й сів у купе поруч неї. Потяг одразу ж рушив.

— Ще встигну, думав Жак. Заріжу десь у тунелі.

Але стара пані, що сиділа проти них,—а крім неї не було нікого—впізнала цю жінку.

— Як, це ви? Куди ж ви їдете так рано?

Жінка розсміялась добродушним сміхом, з комічним жестом відчаю.

— Уявіть собі, що нічого не можу зробити так, щоб не наскочити на когось із знайомих. Але сподіваюсь, що ви мене не видасте... Завтра іменини мого чоловіка. Скоро він пішов у своїх справах, я й собі побігла. Їду в Отейль до садівника, де він бачив орхідею, що йому дуже сподобалась... Хочу зробити подарунок, розумієте...

Стара пані кивнула головою, з виглядом ласкавої ніжности.

— А мале ваше як?

— Дочка моя? Та це ж краса. Знаєте, я вже тиждень, як її відлучила. Як би ви бачили, як вона їсть тепер суп. Ми всі так прекрасно себе почуваємо, що аж ніяково стає.

Засміялася ще голосніше, показуючи білі зуби між червоними устами. Жак сидів із правого боку, тримаючи ножа за спиною, і думав, що буде дуже зручно ударити. Досить підняти руку й зробити півоборота, щоб дістатись шиї. Але в Батіньольському тунелі він подумав,

що стрічки од капелюша, зав'язані на шиї, перешкоджатимуть, і зупинився.

— Там є вузол, заважатиме. А тут треба ударити одразу.

Жінки й далі весело розмовляли.

— Бачу, що ви справді щасливі.

— Така щаслива, що й не передати словами. Не життя, а якийсь дивний сон... А два роки тому я зовсім нічого не являла собою. Пригадуєте, яке невеселе було життя в тітки, та ще й приданого ані шеляга... Коли він приходив до нас, я аж тремтіла, так бо його любила. А він був такий красунь, такий багатий... А тепер він мій, він мій чоловік, і в нас є дівчинка. Це справді велике щастя.

Вивчаючи вузол, що ним були зав'язані стрічки від капелюша, Жак помітив, що під ним, на чорній оксамитовій стрічці був чималий золотий медальйон; і він зважував усе це .

— Я схоплю її за шию лівою рукою, захилю голову й одхилю медальйон, щоб можна було вільно всадити ножа.

Потяг часто зупинявся й знову рушав. Було багато невеличких тунелів, приміром, у Курсейль, у Нейллі. Жак заспокоював себе: зараз, на це досить однієї секунди.

— Чи ви їздили цього літа на море? — запитала стара пані.

— Так, були в Бретані, шість тижнів. У досить глухому закутку, просто рай. Потім у вересні ми були в Пуату, в тестя. Йому там належать величезні ліси.

— А на зиму ви не думаєте їхати на південь?

— Так, поїдемо в Канн, числа 15... Будинок уже найнято. При ньому чудовий садок, і два кроки до моря. Ми вже вирядили туди певну особу, що все приготує до нашого приїзду... І не тому ми їдемо, що боїмося холоду—ні я, ні чоловік мій не боїться; а все ж таки, знаєте, сонце—чудова річ. А повернемось ми в березні. А на той рік ми зимуватимемо в Парижі. Років через два, коли дівчинка підросте, ми поїдемо подорожувати. Та, коротко кажучи, у нас завжди весело.

До того була переповнена щастям, що, відчуваючи потребу поділитися ним, повернулась до Жака, до цілком незнайомої людини, і всміхнулась до нього. При цьому русі вузол, що ним були зав'язані стрічки, зсунувся, медальйон одхилився й видно було рожеву шию, з невеличкою западинкою, куди лягав золотий відблиск.

Пальці Жака судорожно стиснули держалко ножа й він остаточно вирішив, що треба робити.

— Ось сюди я вдарю. Так, зараз, у тунелі, перед Пас.

Але на станції Трокадеро ввійшов знайомий йому залізничник і почав із ним розмову про службові справи та про крадіжку вугілля, що в ній обвинувачують машиніста й кочегара. Починаючи з цього моменту, все переплуталось і пізніше Жак ніколи не міг точно визначити, що саме сталось. Жінка не переставала сміятись, і від неї дхнуло таким щастям, що воно пройняло його всього й приспало. Можливо він доїхав до Отейля з обома жінками, але він щось не пригадує, щоб вони там вийшли. А сам він, кінець-кінцем, опинився на березі Сени й не міг дати собі ради, як це сталось. Цілком добре однак пригадував він, що кинув із берега ніж, який ввесь час тримав у себе в рукаві. А більш не пригадував нічого й усе було, мов у якомусь тумані, після того, як той другий вийшов із його тіла, разом із ножем. І Жак ходив, мабуть, не одну годину вулицями й площами, не здаючи собі справи, куди йде. Невиразні образи людей, будинків проходили повз нього. Ясно, що він зайшов кудись поїсти—це була велика кімната повна людей і виразно бачив він білі тарілі. Ще згадував він чітко червону афішу на замкненій крамниці. А все інше зникло в якійсь чорній безодні, в якомусь хаосі, де не було більше ні часу, ні просторони, де він, здавалось, лежав нерухомо, може й протягом віків.

Коли прийшов до пам'яті, побачив Жак, що він у себе в маленькій кімнатці на вулиці Кардіне, лежить на ліжку, ввесь одягнений. Сюди він прийшов, керуючись інстинктом, як покалічений пес, що шкутильгаючи доходить до свого лігва. А проте не пригадував, ні як ішов сходами, ні як заснув. Він прокинувся з важкого сну, і був дуже здивований, що знов опанував себе, як

це буває після протяжного зомлівання. Можливо, спав він три години, можливо три дні. Одразу пригадав—ніч з Северіною, оповідання про вбивство, свою втечу, втечу хижого звіра, що хоче крови. Він утратив владу над собою й тепер знову міг панувати над собою й дивувався з усього того, що сталось мимо його волі. Потім пригадав, що Северіна чекає на нього, і схопився з ліжка. Подивився на годинника: була вже четверта година. В голові було якось безмежно порожньо, в цілому тілі якось спокійно, мов після кровопуску. Не гаючи часу, пішов у Амстердамський заулок.

Северіна спала глибоким сном до півдня. Прокинулась і дивувалась, що не бачить Жака; розпалила в грубці, потім одяглась і, почуваючи голод, о другій годині наважилась піти поїсти в сусідній ресторан. Трохи походила й уже встигла повернутись, коли прийшов Жак.

— Як же я турбувалась, любий.

І обхопила йому шию й дивилася зблизька в очі.

— Що ж таке сталось?

Жак страшенно потомлений і знесилений, заспокоював її, не хвилюючись.

— Та нічого, нудна службова робота. Найнявся, продався.

Тоді, зовсім тихо, Северіна сказала лукаво й лагідно:

— А я знаєш, що думала. Це була така невідступна думка. Мені здавалось, що ти, після того, як я тобі все розказала, розсердився на мене. І я думала, що ти пішов геть і ніколи, ніколи не повернешся.

Сльози заблищали їй в очах і ридма заридала, стискуючи його в палких обіймах.

— Коли б ти знав, любий, як мені потрібна ніжна ласка. Кохай, мене, кохай дуже, бо, ти розумієш, лише в твоєму коханні я можу забути все, що сталось... Тепер, коли я тобі розказала все моє лихо, ти ж не покинеш мене. Благаю, молю...

Жака зворушила ця ніжність. Помалу лагіднішав. Тихо вимовив:

— Ні, ні, я тебе кохаю. Нічого не бійся.

І не мігши стриматись, Жак теж заплакав, думаючи

про свою жахну недугу, що знову повернулась до нього, про недугу, яка ніколи не кине його. І було йому соромно й у безмежний впадав відчай.

— Кохай мене, кохай мене ти теж, з усією силою, бо й мені, як і тобі, потрібне кохання.

Стрепенулась, хотіла знати все.

— У тебе якесь горе, скажи мені?

— Ні, ні, це не горе. Це речі, яких навіть немає, це сум, який завдає мені великого болю, тим більше, що й казати про це я не можу.

Обнялись, зливаючи в одне кожне своє глибоке горе. То було безмежне страждання, за те чого ні забути не можна, ні спокутувати. Плакали й почували на собі владні сили життя, зітканого з боротьби та смерти.

— Час іти,—сказав Жак, одігнавши сумні думки,— час подумати про від'їзд... Сьогодні ввечері будеш уже в Гаврі.

Северіна, дуже смутна, з розгубленим поглядом, промовила стиха по деякій павзі.

— Коли б ще я була вільна. Коли б не було в мене чоловіка. Тоді ми швидко забули б усе.

Жак зробив різкий рух і висловив свою думку:

— Але ми ж не можемо його вбити.

Пильно подивилась на нього, а він затремтів, бо дивно йому було, що сказав те, про що ніколи й не думав. Коли вже йому так хочеться вбити, то чому не вбити цього чоловіка, що стоїть на перешкоді? Жак прощався з Северіною, бо треба було йти в депо, а вона знову обняла його, вкриваючи поцілунками.

— Так, мій любий, кохай мене. А я кохатиму ще більш тебе, ще, ще більше. І все ж таки ми зазнаємо щастя!

IX.

Після повороту в Гавр Жак і Северіна поводились дуже обережно, бо їх поняла тривога. Річ у тому, що Рубо знав усе й міг їх простежити, захопити розполохом і помститись під гарячу руч. Пригадували колишні вибухи ревнощів, брутальність грубого чорнороба, що

любив давати волю рукам. І тепер, коли вони бачили його таким похмурим, сумним, із тьмяним поглядом, їм здавалось, що він щось задумує проти них, готує їм якусь пастку, щоб упіймати їх обох. Ось чому протягом першого місяця вони бачилися з великою опаскою й були завжди напоготові.

Рубо дедалі рідше бував дома. Можливо це робив він, щоб несподівано прийти й захопити їх у обіймах одне в одного. Але ці побоювання не потвердились. Навпаки, Рубо облишав своє помешкання дедалі на довший час, і майже ніколи не було його дома—скоро звільнявся з роботи, йшов собі з дому, а повертався саме враз, щоб стати на роботу. Протягом тих тижнів, коли в нього була денна черга, він снідав о десятій годині—всього лише якихось п'ять хвилин—а потім повертався тільки о пів на дванадцяту; а ввечері, о п'ятій годині, коли товариш мав заступити його, йшов собі часто на цілу ніч. Дуже рідко спав уночі кілька годин дома. Так само було й тоді, коли його черга була нічна—він зникав тоді з п'ятої години ранку, десь очевидно їв і спав, і в усякому разі повертався лише о п'ятій годині вечора. Не зважаючи на таке безладне життя, він лишався тим самим бездоганно точним службовцем, приходив на роботу точно в свій час; хоч іноді такий був потомлений, що ледве тримався на ногах, все ж ішов на роботу й сумлінно робив своє діло. Але потім почались деякі службові огріхи. Вже двічі товариш Рубо, другий помічник начальника станції, Мулен, чекав на нього цілу годину; одного разу ранком, після сніданку, дізнавшись, що Рубо не повернувся, заступав його по-товариськи, щоб не було неприємностей службових. І так на всій роботі Рубо почав відбиватись цей повільний розклад. Протягом дня він не був уже тим жвавим службовцем, що ставив серйозні вимоги й собі й іншим службовцям, який виряджав і приймав потяг лише старанно оглянувши все на власні очі—занотувавши найнезначніші факти в свій рапорт начальникові станції. Вночі він засипав глибоким сном у великій фотелі в своєму кабінеті. А коли й прокинеться, то все робить, мов сонний, ходить туди й сюди дебаркадером,

заклавши руки за спиною й байдужим тоном дає розпорядження, не перевіряючи навіть, чи їх виконується. А проте все робилось якось, силою надбаної звички, крім хіба того, що якось через власний недогляд вирядив він пасажирський потяг на запасну колію, де й сталося зіткнення з вагоном. Товариші сміялись і казали, що Рубо переживає медовий місяць.

А правда була та, що Рубо тепер перебував увесь час на першому поверсі комерційного кафе, в маленькій відділеній кімнаті, що перетворилась у ігральну кімнату. Казали, мов туди вночі заходили й жінки. Але справді там можна було бачити лише одну жінку, полюбовницю пенсіонованого капітана, років найменш під сорок, властиво кажучи, не жінку, а завзяту картярницю. Помічник начальника станції задовольняв там лише свою згубну пристрасть до карт, що прокинулась у ньому скоро після вбивства, цілком випадково, підо впливом партії в пікет, а потім набула сили й розвинулась у владну звичку, бо давала безперечно розвагу й забуття всього на світі. Ця пристрасть так захопила його, що в ньому, в цьому дикому самці, зник навіть потяг до жінки, заполонила все єство його, як єдина втіха, що давала полегшення.

Не можна сказати, щоб Рубо непокоїли докори сумління й він хотів забутись, але сумна подія розбивала йому сімейне життя й він знайшов собі втіху, насолоду в егоїстичній пристрасті, яка його задовольняла, з того часу ця пристрасть поглинула його всього й остаточно розкладала його. Алькоголь не міг би дати йому годин щасливіших, швидкоплинних, безтурботних. Він забував тоді про всі життьові турботи, і здавалось йому, що живе життям повнішим, але десь у іншому місці, де все його не обходить, причому тепер він ставився спокійно до таких фактів, які раніше викликали б бурю гніву. Він почував себе дуже добре, не зважаючи на втому від безсонних ночей, навіть повнішав, і тіло набуло жовтяного відтінку, а повіки важко опускались на апатичні очі. І коли він повертався додому, в напівсонному стані, то до всього навколішнього ставився з величезною байдужістю.

Тієї ночі, коли Рубо прийшов узяти триста франків під паркетом, він хотів розрахуватись із комісаром поліції Кошем, бо програвав йому вже кілька разів. Кош, як старий картяр, мав надзвичайну витриманість у грі й через це вигравав. Запевняв, що грає ради розваги й, бувши урядовцем залізничним, зберігав поважність колишнього військового, не женився й жив у кафе, як постійний мешканець. А проте часто грав у карти цілі вечори й загрібував усі грошики своїх партнерів. Ходили чутки, мов би в нього були теж службові недогляди й що скоро йому запропонують облишити посаду. Але справа ця задлялась: зважаючи на те, що роботи комісарові тут було дуже мало, навіщо ж вимагати більшої старанности. І досить було й того, що кожного дня він виходив на хвилинку на перон, де кожний зі службовців міг бачити й привітатися з ним.

Три тижні по цьому Рубо знову був винен майже чотириста франків Кошеві. Він пояснював, що спадщина, яку одержала жінка, поліпшила його справи, але сміючись додавав, що ключі від скрині в жінки й просив пробачити, коли не так швидко сплачує борги та програш. Одного ранку, бувши сам один, турбуючись повернути борга, знову одбив паркета й узяв білета в тисячу франків. Тремтів цілим тілом; не так хвилювався тієї ночі, коли взяв відти гаманець із золотом. Йому здавалось, що на це золото має деяке право, тимчасом, як із тисячофранковика вже починалась крадіжка. Морозом обсипало його, коли він згадував за ці прокляті гроші, що їх заприсягався не торкатись. Колись казав собі, що швидше вмре голодною смертю, ніж візьме гроші, а тепер брав їх, і не міг сказати, куди зникло його сумління—мабуть, потроху кожного дня в цьому розкладовому процесі. В глибині схованки він почував щось вогке, мокре, й смердяче—аж гидко ставало. Наспіх заклав паркета й заприсягався знову радше одрізати собі руку, ніж доторкнутись схованки. Жінка не бачила його при цьому, отже зідхнув полегшено й випив чималий стакан води, щоб заспокоїтись. Тепер був страшенно радий, бо міг заплатити борг і ще лишиться йому чимало грошей на гру.

Але треба було розміняти банковий білет, і Рубо знову занепокоївся. Колись була з нього смілива людина й коли б він не заплутав у цю справу дружину, то сам би признався в усьому судді, а тепер від єдиної згадки про жандарів йому холонуло серце. Він добре знав, що номера цих білетів ніде не записано, а крім того й всю справу здано до архіву. І все ж острах брав його, коли хотів зайти кудись і розміняти гроші.

Протягом п'ять день ходив із цим білетом, час від часу обмацуючи його, перекладаючи з місця на місце й не розлучався з ним навіть уночі. Складав хитромудрі пляни, але завжди поставали непередбачені побоювання. Спочатку хотів розміняти на станції: хто-небудь із товаришів, що відає грошеву справу, безперечно, не відмовиться розміняти. Але потім визнав, що це небезпечно й вирішив піти на другий кінець міста, в цивільному кашкеті й там щось купити. Але чи не дивно буде, що купуючи якусь абищицю, він дає такі великі гроші. Нарешті, вирішив розміняти гроші в тютюновій крамниці на площі Наполеона, куди він заходив щодня. Це ж так просто: там знають, що він одержав спадщину й касирша не здивується. Дійшов до самих дверей крамниці, але сторопів і пішов далі до Вобанівського басейну, щоб набратись сміливости. Однак після півгодини такої прохідки, він повернувся, але не міг ще наважитись. А ввечері, бувши в Комерційному кафе, разом із Кошем, несподівано для себе наважився, витяг білета з кишені й попросив господиню розміняти, але в касі не було досить грошей і вона сказала служникові піти розміняти в тютюновій крамниці. Навіть усі жартували з приводу того, що білет зовсім новий, хоч його й випущено десять років тому. Комісар поліції взяв його й, повертаючи назад, сказав, що, напевно, білет цей десь довго-довго лежав, і це дало полюбовниці капітановій нагоду почати нескінченне оповідання про великі гроші, що їх хтось найшов у комоді під верхньою кришкою.

Минали тижні, а гроші, що їх тепер мав Рубо, дедалі більше розпалювали пристрасть до карт. Не те, щоб він грав на великі гроші, але йому завжди й незмінно не

щастило, так що невеличкі програші кожного дня складали в результаті чималі суми. Наприкінці місяця в Рубо знову не було ні су, винен був уже кілька люїдорів і почував себе дуже погано, не граючи в карти. Однак боровся, мало не занедужав. Думка про те, що там у їдальні під паркетом лежать ще таких дев'ять білетів, поверталась до нього настирливо, щохвилини. Він бачив ці гроші крізь паркет, вони пекли йому ноги. Треба лише захотіти й можна ще взяти один. Але ж він присягся, що не візьме цих грошей, а радше руку одрубає. І одного вечора, коли Северіна рано лягла спати, Рубо одбив паркета—робив це з якоюсь злістю, а разом і відчаєм і сльози приснули з очей. Навіщо боротись? Це значило б по-дурному себе мучити, бо розумів, що тепер він візьме всі гроші, один білет по одному до останнього су.

Ранком Северіна випадково помітила на паркеті свіже вдряпане місце, на плінтусі. Нахилилась і зрозуміла, що плінтус нещодавно підіймали. Очевидно, чоловік брав гроші. І самій аж дивно стало, що це її розсердило, тимчасом як раніш її це мало обходило; крім того й вона казала собі, що швидше вмре голодною смертю, ніж візьме ці гроші, закаляні кров'ю. Але хіба ці гроші не належать також їй? Чому ж він бере їх потай, навіть не порадившись з нею. Аж до обіду мучилась, бо хотіла упевнитись. І собі теж одбила б плінтус, щоб побачити на власні очі, але холод понімав її з самої думки, що вона буде там порпатись сама. А що, коли привид забитого вийде з тієї схованки? Це був дитячий острах, але через нього їй навіть неприємно було лишатись у їдальні й вона взяла свою роботу й перейшла в спальню.

Ввечері, коли вдвох їли вони мовчки рагу, знову поняв її гнів, бо помітила, як чоловік мимоволі позирав на той куток підлоги.

— Ти знову брав гроші?—запитала раптом.

Підвів голову, здивовано:

— Про що ти кажеш?

— Не прикидайся, ти чудесно розумієш... Але слухай: я не хочу, щоб ти брав гроші, бо вони належать

так само тобі, як і мені. Коли я дізнаюсь, що береш мої гроші, мені стає дуже прикро.

Здебільшого Рубо уникав сварок. Їхнє родинне життя являло тепер лише обов'язковий зв'язок двох людей, які протягом цілих днів навіть і слова не казали один до одного й жили побіч, як чужі, байдужі один до одного й самітні. Тому й на цей раз Рубо здвигнув плечима, не вдаючись у будь-які пояснення.

Але Северіна була дуже схвильована й хотіла з'ясувати цю справу з грішми, там захованими, справу, що її тривожила з першого дня вбивства.

— Я хочу, щоб ти мені відповів таки... Невже матимеш нахабство запевняти, що не брав грошей?

— А що тебе це обходить?

— Та то обходить, що це мене обурює. Ось і сьогодні мені так стало страшно, що я не могла всидіти в цій кімнаті. Кожного разу, як ти розкриваєш схованку, мені три ночі ввижаються кошмари... Я про це ніколи тобі не казала. Отже, не муч мене й не давай нагоди зворушувати цю справу.

— Він дивився пильно на неї й апатично повторив:

— Що тебе обходить, коли я беру гроші? Я ж не примушую тебе брати. І це стосується тільки мене.

Протестувала енергійним жестом, але ще стримувалась. Потім, дуже зворушена, з стражданням і огидою на обличчі, казала далі:

— Ні, я таки не розумію тебе. Ти все ж був порядною людиною. І ні в кого не взяв би навіть су. Те, що ти зробив, можна було б пробачити, бо ти був тоді божевільний, та й мене довів до такого стану... Але як ти можеш красти гроші, ці закляті гроші? Вони ж не повинні б для тебе існувати. А ти потай береш їх су по су на свої розваги. Що ж це сталося з тобою й як ти міг так глибоко занепасти?

Він слухав її, і в момент просвітлення здивувався й сам, як міг стати злодієм. Поступінні фази морального розкладу були такі непомітні й розумів він лише, що вбивство мов розбило все життя, але не міг з'ясувати собі, чому та як почалось це нове життя, зовсім не подібне до колишнього, чому розбилось родинне життя,

а дружина стала чужою, ворожою. Але раптом зрозумів усю непоправність, провів рукою по чолу, щоб одігнати невідступні думки.

— Коли занудишся дома, то, звичайно, треба розважати себе на стороні десь. Бо ти ж мене не любиш...

— Так, так, я не люблю вже тебе.

Глянув на неї, вдарив кулаком об стіл і обличчя йому почервоніло.

— Ну, то й дай мені спокій. Я ж не забороняю тобі розважатись. Не осуджую твоєї поведінки. Багато чого зробив би порядний чоловік на моєму місці—а я цього не роблю. Спочатку мені треба було б вигнати тебе відси, та ще й стусана доброго в зад. А тоді може й не брав би я чужих грошей.

Северіна сполотніла вся. Їй часто спадало на думку, що коли вже такий ревнивий чоловік, як її, допускає, щоб у жінки був полюбовник, то це є ознака морального розкладу, дедалі більшого, такого, що знищується будь-яку витонченість, руйнується геть сумління. Але не хотіла здатись, не хотіла визнати провини за собою. Задихаючись, закричала:

— Забороняю тобі торкатись тих грошей.

Закінчив свій обід. Спокійно згорнув серветку, підвівся й насмішливо сказав:

— Може хочеш, поділимось.

І кажучи це, нахилився, щоб одбити плінтуса. Кинулась до нього й стала ногою на паркет.

— Ні, ні, краще вмерти... Не одбивай! Ні, ні, принаймні не тоді, коли я тут.

Цього вечора Северіна мала побачення з Жаком за товаровою станцією. Коли повернулась опівночі, вечірня сцена повстала в її уяві й мусіла замкнути двері спальні на два повороти. У Рубо була нічна черга, так що й не чекала на нього, тим паче, що повертався він додому дуже рідко. Закрившись ковдрою аж до носа й залишивши світло, Северіна однак не могла заснути. Чому відмовилась поділити гроші? І тепер уже не повставало в ній сумління, коли думала скористатися з цих грошей. Адже прийняла вона одписаний їй будинок на перехресті Мофра. Могла так само взяти й гроші. Потім

знову обсипало її холодом. Ні, ні, ніколи. Гроші вона, звичайно, взяла б, але вона не могла й подумати взяти в руки гроші, украдені на вбитому, ці прокляті закаляні кров'ю гроші, що здавалось обпекли б їй пальці. Знову заспокоювалась і міркувала далі: звичайно, вона їх візьме не для того, щоб скористатися з них; навпаки, вона заховає їх десь, у схованці, про яку лише сама знатиме й там вони лежатимуть до кінця віку. В такому разі все ж таки половина грошей не дістанеться чоловікові. Менше буде радости йому, ніж усе мавши; й не програватиме в карти те, що належить їй. Коли годинник одбив третю, дуже жалкувала, що відмовилась поділити гроші. І прокидалась у ній думка, невиразна, ще неоформлена, піти, одбити плінтус і забрати всі гроші, щоб чоловік не міг нічого красти. Але при цьому їй так лячно стало, що вона вже не хотіла думати про це. Але як було б добре взяти всі гроші, приховати їх, щоб він навіть і пари з рота не пустив. Цей плян далі більше подобався їй і з несвідомих глибин її єства промовляла воля, міцніша ніж її опір. Сама того не бажаючи, Северіна раптом зіскочила з ліжка, бо інакше не могла зробити. Підтягла ґнота в лямпі, пішла в їдальню.

Тепер уже не було їй страшно. Боязкість зникла й ішла вона спокійно, розмірено, а рухи її були повільні, як у сновиди. Розшукала кочергу, щоб одбити плінтуса. Одкрила схованку й засвітила світло, бо не зовсім добре відрізняла, що там. І застигла скам'яніла: грошей там не було. Очевидно, поки ходила на побачення, Рубо повернувся додому й раніш від неї був тут, мавши той самий намір взяти все, зберегти все: очевидно він і забрав усі банкові білети, не лишивши жодного. Стала навколішки й побачила в глибині лише годинника й золотий ланцюжок, що виблискував у поросі. Шалена лють охопила її, й так застигла вона, напіводягнена, повторюючи в голос безліч разів:

— Злодій, злодій, злодій.

Потім різким рухом схопила годинника, тимчасом як великий чорний паук, перелякавшись, тікав по деревині. Ударивши ногою, прибила плінтуса й поверну-

лась у спальню. Лягла в ліжко, поставивши лямпу на столику біля себе. Обігрівшись під ковдрою, почала розглядати годинника; міцно стискуючи його в руці, повертала на всі боки, уважно розглядаючи. Звернула увагу на ініціяли Гранморена, що були на кришці. Всередині прочитала № 2516, то був фабричний номер. Це була дуже небезпечна річ, бо номер цей був відомий розшукові. Але Северіна, роз'ятрена тим, що їй дісталось це, вже нічого не боялась. Навіть знала, що тепер її не мучитимуть кошмари, бо під паркетом уже нічого немає. Тепер вона спокійно ходитиме в себе вдома, куди захоче. Поклала годинника під подушку, загасила світло й заснула.

Другого ранку Жак, маючи побачення, повинен був чекати, поки Рубо піде своїм звичаєм у комерційне кафе, а потім іти снідати з Северіною. Іноді, коли насмілювались, призначали такі побачення. І сьогодні підчас сніданку, ще вся тремтячи, вона розповідала Жакові про гроші, про те, як довідалась, що під паркетом нічого немає. Її злість проти чоловіка не втихомирювалась і вона з обуренням повторювала:

— Злодій, злодій, злодій.

Потім принесла годинника й рішуче хотіла подарувати його Жакові, але він не хотів узяти його.

— Розумієш, любий. Нікому й на думку не спаде шукати його в тебе. А як я залишу його в себе, то він візьме його. А мені було б краще, коли б він вирвав у мене шматок тіла... Ні, він зайшов дуже далеко. Мені не треба було цих грошей. Вони навіювали мені якийсь жах і я ніколи не витратила б із них і копійки... Але хіба він мав право витрачати їх? О, як я його ненавиджу!

Плакала й настоювала, щоб Жак узяв годинника й так просила, що той кінець-кінцем поклав годинника в кишеню жилетки.

Минула ще година, а Северіна все ще сиділа на колінах у Жака напіводягнена. Спершись головою на плече йому й обнявши ніжно, млосно сиділа вона, коли раптом увійшов Рубо, мав бо другого ключа від кімнати. Северіна одразу зіскочила й стала. Але нічого

було таїтись, Рубо застукав їх на гарячому. Рубо зупинився, не йдучи далі, тимчасом як Жак сидів, мов скам'янілий. Не вдаючись у будь-які пояснення, Северіна підійшла до чоловіка й крикнула:

— Злодію, злодію, злодію!

Рубо трохи вагався, що робити. Потім знизавши плечима, як він це звик тепер робити, ввійшов у кімнату й узяв залишений там службовий нотатник. Але Северіна не відступала й насідала далі.

— Ти знову нишпорив. А може скажеш ні? І ти все взяв, злодію, злодію, злодію.

Не кажучи ані слова, Рубо пройшов через їдальню. Лише в дверях зупинився, обернувся, глянув суворо й сказав:

— Дай мені спокій, кажу.

І пішов, навіть дверима не грюкнув. Здавалось, мов нічого й не бачив, не зробив навіть жодного натяка на полюбовника, що сидів тут.

Після довгої мовчанки Северіна звернулась до Жака:

— Чи можна було сподіватись від нього цього?

Жак, що теж мовчав увесь час, підвівся й висловив свою думку.

— Та це пропаща людина!

Обоє були згодні щодо цього. Замість подиву спричину того, що Рубо, вбивши одного полюбовника, допускав другого полюбовника тепер, вони відчували огиду до поблажливого чоловіка. Коли вже людина до цього доходить, то це вже найглибший занепад і тут усього можна чекати.

З цього дня Северіна й Рубо почували себе цілком вільно й цією волею користались, зовсім не турбуючись про Рубо. Але тепер, після того, як чоловік не шпигував за ними, їм найбільше давалось у знаки шпигунство пані Лебле, сусідки, яка пильно сочила за всім тим, що робилось у коридорі. Очевидно, вона щось знала. Даремно Жак ходив навшпиньки, щоб не чутно було, як приходить,—завжди бачив, як ледве помітно прочинялись двері насупроти й у щілину дивилось око. Це вже ставало нестерпним і машиніст не наважувався приходити до Северіни, знав бо, що як прийде, пані

Лебле підслухуватиме біля дверей; отже не можна було ні вільно обнятись, ні розмовляти. Тоді Северіна, розлючена цією новою перешкодою, знову розпочала колишню кампанію, щоб дістати її помешкання. Бо це помешкання завжди належало помічникові начальника. Але тепер Северіну спокушав не красивий краєвид, бо вікна в тому помешканні виходили на станційне подвір'я та Інгувільські гори. Що їй було до вподоби й чого вона не казала, це те, що в тому помешканні були другі двері, які виходили на задні сходи. Жак, отже, міг приходити й виходити, зовсім непомітно для пані Лебле. І тоді вони почували б себе вільно.

Боротьба була жорстока. Житлове питання, що вже колись хвилювало ввесь коридор, знову постало й із години на годину загострювалось більше. Пані Лебле, відчуваючи небезпеку, завзято захищалась, і казала, що вмре, як запакують її в темне помешкання, що виходить на задній бік вокзалу, одгорожене, мов в'язниця яка, від усього світу дахом дебаркадера. Хіба ж можна вимагати, щоб мешкала вона в такій в'язниці — вона звикла до своєї світлої кімнати, відки видно безмежний обрій і станційне подвір'я, де повсякчас приїздять і від'їздять люди.

Через хворобу ніг вона не може гуляти, отже доведеться ввесь час споглядати отой цинковий дах. То хай краще вб'ють її одразу. На жаль, усі ці мотиви були сантиментальні, й пані Лебле повинна була визнати, що займала помешкання колишнього помічника начальника, що був перед Рубо, не мав сім'ї, й ласкаво поступився помешканням; був навіть десь лист, де чоловік пані Лебле зобов'язався повернути помешкання, в разі, що новий помічник начальника захоче його взяти. Але цього листа ще й досі не знайшли, отже пані Лебле запевняла, що його й не було. Що далі справа повертала на гірше для пані Лебле, то завзятіш і аґресивніш вона боролась. Вона зробила спробу навіть привернути на свій бік дружину Мулена, другого начальника станції, компрометуючи її. Запевняла, мов пані Мулен бачила, як на сходах пані Рубо цілується з чоловіками. Тоді Мулен дуже розсердився, бо дружина його, істота

лагідна, непомітна, якої ніде ніхто не бачив, плакала й заприсягалась, що нічого не бачила й нічого не казала. Протягом восьми день лютувала ця буря з одного кінця коридору до другого. Але найбільша була помилка пані Лебле, помилка, яка спричинилась до її поразки, була та, що вона завжди обурювала проти себе панночку Гішон, а саме своїм постійним шпигунством: пані касирова була певна, що Гішон ходить щоночі до начальника станції й хотіла захопити її розполохом; це стало в неї якоюсь хворобливою ідеєю, яка тим більшої гостроти набрала, що протягом двох років свого шпигунства вона нічого не могла помітити аніже. А проте була певна, що вони ночують удвох і це її доводило до нестями. Гішон дуже сердилась, що не може ні ввійти до себе, ні вийти без цього догляду, теж почала клопотатись, щоб перемістили шпигунку Лебле: принаймні її помешкання буде осторонь і не буде цих дверей насупроти, що повз них доводиться проходити. З усього було видно, що Дабаді, начальник станції, до цього часу нейтральний у боротьбі, дедалі більше ставав проти пані Лебле, а це вже була дуже важлива обставина.

Становище ускладнилося ще більше через сварки. Філомена, яка тепер приносила свіжі яєчка Северіні, поводила себе зухвало з пані Лебле кожного разу, як зустрічалась із нею. А що пані Лебле завжди навмисно лишала двері своєї кімнати одчиненими, знаючи, що дошкуляє таким способом усім, то між обома жінками й починались гострі розмови, кожного разу, як Філомена йшла коридором; Северіна до того зблизилася з Філоменою, що коли Жакові не можна було піти до Северіни, він переказував, що треба, через Філомену. Отже, вона приносила свіжі яєчка, переказувала, де буде побачення, казала, чому Жак не міг прийти вчора ввечері і до якої години сидів у неї. І справді, іноді, коли щось перешкоджало йти до Северіни, Жак заходив у маленький будиночок начальника депа Сованья. Він заходив туди й із кочегаром Пеке, бо не любив лишатись цілий вечір на самоті. А коли Пеке десь зникав у шинку з матросами, Жак теж заходив до Філомени,

переказував доручення для Северіни, сідав і не хотілось уже йому йти. А Філомена, обізнавшись із їхнім коханням, і сама розніжувалась, бо звикла до того мати діло з грубими чоловіками. Маленькі руки, витончені маніри сумного Жака, що завжди був такий ласкавий—все це здавалось їй ласощами, яких вона ще не коштувала. А щодо Пеке, то тут були сварки, пияцтво, й більше грубости, ніж ласки; а коли вона переказувала чемні слова машиніста дружині помічника, то сама відчувала привабний смак забороненого плоду. Одного разу Філомена розбалакалась, скаржилась Жакові на кочегара; хоч і веселий із вигляду, але, казала вона, досить нудна людина, здатна на все лихе на підпитку. Жак помітив, що Філомена більше звертає уваги на свою зовнішність, на своє довге тіло, що хоч нагадує худорляву шкапину, а проте не погане, та ще з красивими палкими очима; менше п'є й тримає охайніше в хаті. Брат її, Сованья, одного вечора почувши чоловічий голос, увійшов до хати з наміром побити Філомену. Пізнавши Жака, що розмовляв із нею, почастував його пляшкою сидру. Жакові тут було дуже до вподоби, бо його приймали ласкаво й не повертались наступи хвороби. А Філомена виявляла дедалі більшу відданість Северіні й лаяла пані Лебле, кажучи, що це стара шпигунка.

Однієї ночі, зустрівши закоханих за своїм маленьким садком, вона, не зважаючи на те, що було темно, провела їх до маленького сарайчика, де вони призначали побачення.

— Знаєте, ви дуже ласкаві. Помешкання те належить вам і я за волосся витягла б її відти... Дайте їй часу.

Але Жак був проти скандалів.

— Ні, ні, вже Дабаді взявся за цю справу; краще почекати, поки все влаштується як слід.

— Все одно наприкінці місяця, зауважила Северіна, я спатиму в її кімнаті й нам можна буде бачитись, коли завгодно.

Хоч і було темно, але Філомена помітила, як при цих словах Северіна ніжно стиснула руку Жакові. Обли-

шила їх, щоб іти додому. Але зробивши кроків тридцять, зупинилась і обернулась. Її дуже хвилювала думка про те, що вони там удвох. Не те, щоб вона була ревнива, але відчувала владну потребу кохатись і кохатися так, як Жак із Северіною.

Жак день-у-день ставав похмуріший. Вже двічі, хоч і мав нагоду бачити Северіну, вигадував різні одмовки; і якщо іноді засиджувався в Сованья, то саме для того, щоб не бачитись із Северіною. А проте він її любив глибоким почуттям, що дедалі більшої сили набувало. Але тепер у її обіймах до нього повертались напади жахної хвороби й майже втрачаючи розум, він тікав од неї, блідий, переляканий тим, що втрачає владу над собою й прокидається в ньому звір, який ось-ось укусить. Хотів потомити себе в довгих поїздках, згоджувався на додаткові переїзди, по дванадцять годин лишаючись на паровозі, виснажений здрогами перебігів під безупинним вітром. Його товариші скаржились на важку роботу машиніста й казали, що за двадцять років вона виснажує людину, а він, навпаки, хотів, щоб ця робота виснажила його одразу, ніколи не почуваючи себе досить потомленим. Добре було йому лише тоді, коли Лізон мчала його—тоді він ні про що не думав і лише стежив за сиґналами. Коли приїздив, засинав мертвим сном, не встигаючи навіть помитись. А коли прокидався, то до нього поверталася знову невідступна думка. Знову хотілось йому доглядати з усією ніжністю за Лізон, чистив він її цілими годинами й вимагав від Пеке, щоб сталеві частини сяяли, як срібні. Залізничні інспектори, коли доводилось їм їздити на паровозі Жака, хвалили його. А він хитав головою, бо все ж був незадоволений із Лізон; знав він, що після зупинки в снігу паровоз був не такий, як раніш, міцний. Безперечно, коли поремонтувалось толоки й паророзподільника, машина втратила частину душі своєї, втратила таємничу рівновагу життя, яку мала в наслідок щасливого монтажу. Жак був незадоволений із паровоза й, страшенно жалкуючи з його несправности, звертався до начальства з безпідставними скаргами, вимагаючи зайвого ремонту й вигадуючи нездійсненні по-

ліпшення. Йому відмовляли й він ще похмуріший ставав: був переконаний, що Лізон хвора й із нею тепер нічого не вдієш. А в ніжному почутті своєму він зазнав розчарування: навіщо кохати, коли хочеш убити ту, кого кохаєш.

І він приписав своїй коханій цей відчай кохання, що його не могли загасити ні страждання, ні втома.

Северіна помітила, як змінився Жак і прикро їй було, бо думала, що він через неї страждає після того, як дізнався про все. І коли бачила, як він здригався, обіймаючи її, як раптом уникав її поцілунків, то здавалось їй, пригадував усе, що було, й почував відразу. Ніколи не наважувалась починати розмову про це. Жалкувала, що колись розповіла все тоді, коли не втерпіла й визнала все, там у чужому ліжку, де вони горіли вогнем кохання. І тепер Северіна й не згадувала про пекучу потребу бути щирою й була задоволена, що поділяє разом із ним спільну таємницю. Вона любила його й хотіла його ще більше з того часу, як він знав усе. Це було невситиме кохання жінки, що в ній, нарешті, прокинулось почуття, кохання жінки, що, здавалось, од природи була вся ніжність, вся кохання, бо не була матір'ю. Жила виключно для Жака й була щира, кажучи, що хотіла б злитися з ним навік — це була її єдина мрія, що її захоплювала й завжди була в ній. Завжди ніжна, дуже пасивна, маючи єдино від нього насолоду, вона радо лежала б кицькою на колінах у нього зраня й до вечора. Щождо пережитої тяжкої драми, то в неї лишився тільки подив, що вона могла в ній брати участь; все це минулось їй без сліду, так само, як не зіпсували її чистоти й дівоцтва розпусні пестощі Гранморена. Все це було так далеко, вона всміхалась і навіть не сердилась би, коли б він не був їй на перешкоді. Але ненависть до чоловіка дедалі збільшувалась, в міру того, як зростала любов до Жака й потреба належати йому. Тепер, коли Жак знав усе й пробачив її, він був її володар, що за ним вона пішла б на край світу, володар, який міг зробити з нею, що завгодно. Випрохала в Жака фотографічну картку— брала її. І тепер почувала себе дуже нещасливою, бо

бачила, як він сумує, хоч і не знала справжньої причини цього.

Їхні побачення відбувались на вільному повітрі, а тимчасом вони чекали, поки можна буде бачитись спокійно в новому відвойованому помешканні. Зима кінчалась, місяць лютий був досить теплий. Вони часто гуляли цілими годинами на обширих теренах станції; Жак не хотів зупинятись і коли вона обвивала його шию, щоб він сів і взяв її, то він просив, щоб це було не на світлі, бо боявся зарізати її, якщо побачить голе тіло: а поки його не бачив, мав сили ставити опір. В Парижі, куди вона їздила з ним щоп'ятниці, старанно завішував вікна, кажучи, що ясне світло зменшує йому насолоду.

Тепер Северіна їздила щоп'ятниці, навіть не даючи жодних пояснень чоловікові. Для сусідів досить було тієї самої причини—хвороби в коліні; казала також, що їде побачитися з тіткою Віктуар, що лежала хвора в шпиталі. Жакові й Северіні ці щотижневі подорожі давали велику розвагу: Жак особливо уважно тоді керував паровозом, а Северіна раділа, що він не такий сумний і сама інтересувалась дорогою, хоч і знала вже найменші пагірки, найменші ліски. Від Гавру до Мотевіля тяглися луки та поля, оточені живоплотом, обсаджені яблунями; а далі до Руану місцевість ставала погориста й пустельна. Після Руану виднілись звиви Сени. Її переїздили в Сотевілі, в Уаселі, в Пон-де-Ляршї; і далі на рівнині часто то тут, то там видно було Сену. Від Гальйону її видно було вже ввесь час: текла з лівого боку, повільно в низьких берегах, поросла івами й тополями.

Колія бігла вздовж берега, одхиляючись лише в Баньєрі, а потім знову вибігала до Сени в Роні, вийшовши з Рольбуазького тунелю. Ця Сена мов би товаришувала з залізничною колією. І тричі доводилось ще переїздити через неї до Парижу. Переїздили Мант та його дзвіницю над купою дерев, Трієль із білими плямами гіпсових каменярень, Пауссі, де залізниця проходить через місто, Сен-Жерменський ліс, що стоїть зеленими мурами по обидва боки залізниці, Кольомбські

узгір'я, вкриті бузком, потім передмістя Парижу й, нарешті, самий Париж, що його почувається вже з Аньєрського мосту, де видно в далині Тріюмфальну арку над безпорядними будівлями, що наїжачились фабричними димарями. Промчавши крізь Батіньйольський тунель, потяг зупинявся на лункій станції, і там, до вечора, вони належали одне одному, були вільні. Коли повертались, була вже ніч; заплющувала очі, переживаючи своє щастя. Але як ранком, так і ввечері, проїжджаючи повз перехрестя Мофра, Северіна обережно визирала з вікна, так, щоб її не помітили й була певна, що на роз'їзді побачить Фльору з сигнальним прапорцем, яка палящим поглядом стежить за потягом.

З того самого дня, коли під час хуртовини Фльора бачила, як Северіна цілувала Жака, він попередив Северіну оберігатись цієї дівчини. Він знав тепер, що Фльора з самого дитинства кохала його коханням дикунки, почував, як вона ревнує, з суто-чоловічою силою й лютістю, нестримною й небезпечною. Крім того, очевидно, Фльора знала більш, ніж треба: пригадував її натяк на взаємини між Гранмореном та якоюсь панночкою, на яку ніхто й подумати не міг би й яку потім видано заміж. Якщо Фльора знала все це, то безперечно догадувалась, хто вбив Гранморена: звичайно вона може пробалакатись, може написати й подати заяву слідчому на зло Северіні. Але минали дні, тижні, нічого особливого не сталось; Жак завжди бачив її на переїзді близько колії, струнку, з сигнальним прапорцем. Ще здалека, скоро бачила потяг, почував Жак на собі її палящий погляд. Цей погляд охоплював його крізь клуби диму, стежив за ним у шаленому вирі, в гуркоті коліс. Разом із тим погляд цей проймав, обмацував, охоплював і ввесь потяг від першого до останнього вагона. І завжди Фльора помічала ту, другу жінку, суперницю, знала, що знайде її там щоп'ятниці. Досить було Северіні хоч трохи вихилити голову, бо їй хотілось бачити—і Фльора вже зорила її, а очі їхні зхрещувались, мов шпаги. А потяг мчав далі, ковтаючи кілометри—і стояла нерухомо Фльора, безсила настигнути їх, лютуючи, що її щастя уходить од неї. Здавалась ще

вищою. Принаймні, з кожною новою подорожжю Жакові вважалась вона вищою, і непокоївся він, що не виявляє себе вона нічим і сам себе запитував, що задумує ця сумна дівчина, яка з'являлась йому кожного разу, як мовчазний привид.

На перешкоді Жакові й Северіні був також і Анрі Довернь, обер-кондуктор. Саме він їздив цим потягом щоп'ятниці й виявляв надзвичайну й набридливу запобігливість до Северіни. Помітивши зв'язок її з машиністом, сподівався, що може й до нього черга дійде. Коли він виїздив із Гавру, Рубо, який був тоді на денній черзі, навіть кпив із нього, до того запобігливість Анрі впадала на очі. Він залишав ціле купе виключно для Северіни, садовив її, обдивлявся, чи справні огрівачі. Одного разу Рубо, спокійно розмовляючи з Жаком, примружив око й показав на залицяння Довернь — немов запитуючи, чи дозволяє це Жак. А під час сварок, він прямо казав жінці, що вона живе і з Жаком і з Довернем. Деякий час Северіні здавалось, що Жак припускає можливість такого зв'язку й цим пояснюється його сумний настрій. Ридма ридала, запевняючи його, що невинна в цьому, й казала, що може вбити її, якщо зрадить його. Тоді Жак почав жартувати, зблід, обняв її й відповів, що певен її невинности й не має наміру нікого вбивати.

Перші вечори березня були дуже негодяні й на деякий час довелось припинити побачення; а подорожі до Парижу, ці кілька вільних годин, що на них так довго чекалось, не задовольняли вже Северіну. Дедалі більшу відчувала потребу мати Жака біля себе й цілком для себе, жити з ним, ночі й дні, не розлучаючись ніколи. Разом із тим збільшувалась її ненависть до чоловіка й сама його присутність була їй нестерпна, так що доходила до хворобливого стану збудження. Бувши взагалі жінкою лагідної вдачі та поступливої, вона сердилась, скоро мала з Рубо справу й вибухала гнівом, коли він ставив який опір. І тоді здавалось, що тінь її чорного волосся лягала на прозору блакить її очей. Ставала лютою, докоряла, що попсував їй життя, так що спільне життя ставало тепер нестерпне. Хіба ж не він

у всьому винен? Якщо сімейне життя їхнє розбито, якщо в неї є полюбовник, то хіба не його в цьому вина. Апатичний спокій чоловіка, такий звичайний тепер, байдужий погляд його очей, коли вона сердилась, його широка спина, чималенький живіт, опасистість, яка свідчила про добре самопочуття—все це доводило її до нестями, бо являло контраст із її стражданнями. Думала лише про те, щоб розірвати всякі зв'язки з ним, піти від нього й почати нове життя. Так, почати нове життя, знищити самий спогад про минуле, звільнитись від усієї ницости, бути такою, якою була в п'ятнадцять років, кохати й зазнавати кохання, жити так, як вона мріяла жити колись. Протягом тижня обмірковувала, як би їй утекти: можна було поїхати з Жаком, втекти, приміром, кудись у Бельгію й жити там радісним трудящим життям. Але навіть не сказала Жакові про цей плян, бо зараз же побачила й невигоди такого становища: непевність його, постійний острах, у якому вони перебували б, а також і та прикрість, що довелось би залишити чоловікові все майно, гроші, будинок на перехресті Мофра... В їхній духовній одписували вони все майно тому з них, хто переживе, і тепер вона почувала себе в його лабетах, під законною опікою чоловіка. Воліла за краще вмерти, ніж їхати й залишати йому хоч копійку. Одного дня Рубо прийшов додому блідий, блідий і розказав, що коли переходив через колію перед паровозом, то його вдарило буфером. Северіні спало тоді на думку, що була б вільна, як би він умер. І дивилась на нього пильно, пильно: чому ж не вмирає він, хоч вона не любить його, чому не вмирає, а лише заважає всім на світі?

Тоді Северіна почала думати про інше. Рубо може вмерти від якогось нещасного випадку, а вона поїде з Жаком в Америку. Але поїдуть, законно одружившись, продавши будинок на перехресті Мофра й реалізувавши все майно. Тоді нічого боятись їм тіней минулого. Якщо поїдуть в Америку, то почнеться їм нове життя, й зазнаватимуть вони спільного щастя. Не буде там уже нічого такого, що доводилось би забувати, життя мов відродиться. Коли вже тут вона зробила помилку, так

там можна буде розпочати нове життя. Жак знайде собі якусь роботу, та й вона не сидітиме без діла, жили б у достатках, мали б дітей, то було б нове життя, щасливе й трудяще. Лишаючись ранком насамоті в ліжку, а вдень вишиваючи, Северіна снувала ці мрії, робила поправки в цьому пляні, розробляла його, додавала йові подробиці про те, яке це буде щасливе життя й кінець-кінцем бачила себе й багатою й щасливою. Раніше вона рідко коли виходила з дому, а тепер із превеликою охотою дивилась, як відпливали пароплави: йшла на мол і спершись на поренчата, стежила за димом пароплава, аж доки він губився на обрію в туманах. І мов подвоювалась істота її: вона бачила себе на палубі пароплава з Жаком, далеко, далеко від Франції, на шляху до того земного раю, що про нього вона мріяла.

Якось у середніх числах березня Жак наважився зайти до Северіни й розказав, що тим потягом, яким він їхав, приїхав його шкільний товариш, який має тепер пливти до Нью-Йорку, експлуатувати свій винахід, машину, що виробляє ґудзики; а що йому потрібен був компаньйон, обізнаний із механікою, то він і пропонував Жакові їхати з ним. Звичайно, це дуже вигідна справа, і досить в неї вкласти якихось тридцять тисяч франків, щоб заробити мільйони. Жак розповідав це все між іншим, але додав, що, звичайно, він відмовився. А проте видно було, що трохи жалкував, бо й справді завжди шкода, коли не можна скористатися зі щасливої нагоди.

Северіна слухала його, підвелась і якось розгублено дивилась. Може саме тепер здійсниться її мрія.

— Знаєш,—промовила нарешті,—ми можемо завтра їхати...

Підвів голову, здивований.

— Як це так—їхати.

— Могли б, коли б він умер.

Вона не назвала на ім'я Рубо, а лише показала рухом голови. Але Жак зрозумів і зробив невиразний жест, мов хотів сказати, що, на превеликий жаль, він не вмер.

— Могли б поїхати,—повільно казала далі Северіна грудним глибоким голосом—і були б там такі щасливі.

Тридцять тисяч франків я дістала б, продавши будинок, і нам лишилось би ще на те, щоб улаштуватись... Ти орудував би всіма цими грішми; а я подбала б про наше гніздечко, що в ньому ми так дуже кохали б одне одного. О, як нам гарно було б, як гарно.

І додала тихо-тихо:

— Ми лишили б тут усі спогади, й нове життя почалось би для нас.

Хвиля ніжности охопила Жака, руки їхні сплелись, стиснулись самі собою, і обоє мовчали, поринувши в солодкі мрії. Потім Северіна перша сказала:

— Все ж таки ти піди до твого товариша перед його від'їздом, і скажи, щоб не брав собі компаньйона, не попередивши тебе.

Жак дивився, не розуміючи, в чому справа.

— Навіщо це?

— Та на всякий випадок... Ось недавно, його мало не задавило паровозом; ще хвилина й була б я вільна... Чи довго вмерти: ранком, дивись, живий, здоровий, а ввечері й смерть прийшла.

Пильно дивлячись на Жака, повторювала:

— От коли б умер він.

— Однак ти не хочеш, щоб я його вбив? — запитав Жак із робленою усмішкою.

Тричі відповідала Северіна, що ні, але очі її казали— так, очі жінки, яка кохає з усією непереможною силою. Адже Рубо вбив Гранморена, чому ж не можна тепер вбити його самого. Ця думка постала в ній раптом, як логічний і неминучий висновок. Вбити його й поїхати до Америки—що може бути простішого. Його не буде й закінчиться це життя, а почнеться нове. Іншого порятунку Северіна тепер уже не бачила й вона остаточно вирішила, що треба робити, хоч, хитаючи головою, й казала ні, не мавши сили визнати, що вона вирішила.

Обпершись об буфет, Жак сміявся робленою усмішкою. Щойно побачив ножа, що лежав у шухляді:

— Коли хочеш, щоб я вбив його, дай мені ножа... Годинника я вже маю. Таким робом у мене буде вже ціла колекція.

Голосно засміявся. Але Северіна відповіла серйозно.

— Візьми собі ножа.

Поклавши ножа в кишеню й мов бажаючи довести жарт до краю, обняв її.

— А тепер, на добраніч. Піду до товариша, скажу, щоб зачекав. У суботу, якщо не буде дощу, приходь на побачення за будинком Сованья. Знаєш? І будь спокійна, люба, нам не треба буде нікого вбивати. Я пожартував.

А проте, хоч і пізно було, Жак пішов у порт і розшукав там у гостиниці товариша, що мав їхати завтра. Розповів йому про сподівану спадщину і просив почекати два тижні, поки дасть остаточну відповідь. А коли повертався на станцію, широкими темними алеями, думав про все це й дивувався з самого себе. Невже він хоче вбити Рубо? Бо його дружину вже він має й хоче порядкувати його майном? Ні, ні, звичайно, він ще нічого не вирішив, а якщо й робить усе це, то, мабуть, на той випадок, що може вб'є Рубо. Але тут в уяві його постала Северіна, згадав гарячий стиск її руки, її гострий погляд, що казав—так, тимчасом, як уста промовляли—ні. Очевидно, хотіла, щоб він убив його. І неспокійні думки заворушились—що ж йому робити?

Повернувся на вулицю Франсуа-Мазелін, ліг поряд Пеке, що хропів собі, але заснути не міг. Мозок його проти власної його волі опрацьовував думку про вбивство; це була канва для цілої драми, яку він обмірковував і зважував у найвіддаленіших наслідках. Шукав і зважував доводи за, доводи проти. І кінець-кінцем, обміркувавши спокійно, об'єктивно, дійшов висновку, що всі доводи були за. Хіба Рубо не єдина перешкода на шляху до щастя? Коли б Рубо вмер, одружився б із Северіною, яку так палко кохав, не довелось би критись більше, а вона належала б йому вся й назавжди. А потім він мав би гроші, навіть багато. Тоді можна було б облишити важку роботу, та й бути собі хазяїном, у тій Америці, про яку товариші його розповідали, як про країну, де тямущі механіки загрібають золото. І він уявляв собі майбутнє життя в Америці: жінка, що його так палко кохає, мільйони, що їх одразу заробляється, розкішне життя, задоволене честолюбство, коротко кажучи, все, чого забажаєш. І щоб здійснити цю мрію,

треба зробити лише один рух, треба знищити одну людину, так само, як убивають звіра, або вириває рослину, що плутається між ногами. І ця людина не являє собою чогось важливого, розжиріла, обросла товщем, вдавшись у картярство й витрачаючи в ньому рештки колишньої енергії. Так нащо ж його й жалувати. Нічого, рішуче нічого не можна сказати, що було б йому на користь. Все було проти нього, бо його смерть була в інтересах інших. І вагатись у таких умовах було б безглуздо й соромно.

Жакові мов жаром обсипало спину й він ліг на живіт. Потім одразу підвівся, бо прийшла йому думка, спочатку невиразна, але потім така гостра, що почував, як вона мов вістрям ножа входить у мозок. Він бо з самого дитинства мріє вбити, ця мрія перетворюється в тортуру, в невідступну ідею—то чому ж йому не вбити Рубо? І може цією жертвою він заспокоїть назавжди жадобу крови. Таким робом він не тільки улаштує щасливе життя, але й позбавиться своєї недуги. Позбавитись недуги! Не відчувати цієї жадоби крови! Пестити Северіну й не відчувати, як прокидається доісторичний самець, що мав насолоду вбивати самиць. Аж спітнів увесь. Уявляв себе з ножем у руці, встромляє ножа в шию Рубо так само, як той Гранморенові. І відчуває задоволення, насолоду, тимчасом, як кров із рани каляє йому руки. Так, він уб'є його, вже вирішив остаточно, бо це буде йому одужанням, дасть йому кохану жінку, багатство. Коли вже треба кого вбивати, то найкраще вбити Рубо, бо це принаймні й логічно, і в його інтересах.

Годинник одбив уже третю годину, коли Жак, вирішивши все це остаточно, зробив спробу заснути. Він уже засинав, коли раптом здригнувся, підвівся й сів на ліжко, важко дихаючи. Та чи мав він право вбити цього чоловіка? Коли набридає в'їдлива муха, то він її вб'є не думаючи; якось кішка скочила йому під ноги, й він поламав їй ребра ударом ноги, правда, хоч і не хотів цього робити. Але Рубо все ж людина, як і він сам. І знову треба було поміркувати, щоб довести своє право на це вбивство, право сильного, якому стоїть на пере-

шкоді малосилий, що його треба знищити. Отже тепер, жінка того другого кохає його, сама хоче бути вільною, щоб одружитись, дати йому все своє майно. Звичайно, треба тільки усунути перешкоду. Коли, приміром, у лісі зустрінуться двоє вовків і претендують на ту саму самицю, то хіба найміцніший не загризе другого одним заходом? А в старовину, коли люди ховались, як вовки в глибині печер, хіба бажана самиця не належала тому, хто міг її одбити від інших? Такий уже закон життя й треба йому коритись, не зважаючи на моральні тонкості, вигадані пізніше, щоб спокійніше було спільне життя. Так помалу переконався, що має безперечне право вбити Рубо й знову відродилась у ньому рішучість: завтра обере місце й час, і підготує все потрібне. Звичайно, найзручніше було б зарізати Рубо вночі на станційній території, під час нічного обходу. Могло б здаватись, що його вбили злодії, яких він захопив, коли крали вугілля. Там за купами вугілля є зручне місце, тільки треба якось його туди заманити. Тепер Жак, хоч і дуже хотілось спати йому, обмірковував усе, уявляв, як і де сховається, як ударить, щоб убити відразу; але, поки розробляв деталі цього пляну, мимоволі й непереможно відчував огиду, внутрішній протест, що знову наростав. Ні, ні, він не може вбити. Це здавалось йому неможливим, нездійсненним, жахним. То був протест культурного чоловіка, вплив надбаного виховання, повільний і міцний вплив ідей передаваних у спадщину. Що не треба вбивати взагалі, це була ідея вщеплена з молоком багатьох поколінь; витончений мозок і розвинене сумління відкидали вбивство, як щось жахне, скоро він починав думати про це. То інша справа, коли вбивають тому, що не можна не вбити, керуючись інстинктом. Але вбити навмисно, розраховуючи й інтересу ради—ні, ні, цього ніколи він не міг би.

Вже на світ благословлялось, коли Жак заснув, але сон цей був такий легкий, що в ньому тривала та сама жорстока внутрішня боротьба. Наступні дні були найтяжчі для Жака в його житті. Він уникав Северіни й переказав, що не може прийти на побачення в суботу, боявся глянути їй в очі. Але в понеділок довелось бачи-

тись з нею; і потвердилось те, чого він боявся: її великі блакитні очі такі ніжні, такі глибокі, сповнили його жахом. Вона не казала, що слід убити, вона не зробила жодного руху, жодного слова не сказала, щоб спонукати на вбивство. Але в її очах він читав лише це одне, вона запитувала його, благала. Не знав, як сховатись від докору й нетерплячости; завжди пильно дивилась на нього, мов дивуючись, які можуть бути вагання, коли ходить про щастя. Прощаючись із Северіною, обняв її й міцно-міцно притиснув, на знак того, що вирішив безповоротно. І справді, ця рішучість була в ньому, була, поки дійшов до останньої приступки на сходах, а потім знову почалася внутрішня боротьба. А коли через два дні знову побачив її, то був блідий, як полотно, й мав вигляд боягуза, що відступає, не роблячи, що треба. Северіна обняла його й мовчки ридала, почуваючи себе дуже нещасною, а він, глибоко зворушений, відчував призирство до себе самого. Треба було якось закінчити цю справу.

— Хочеш, я прийду туди в четвер?—запитала тихо.

— Гаразд, у четвер. Я чекатиму.

Того четверга ніч була дуже тепла й небо беззоряне, темне й вкрите туманами з моря. Як звичайно, Жак прийшов перший і стояв за будинком Сованья, чекаючи на Северіну. Але було так темно й Северіна підійшла таким легким кроком, що він аж затремтів, коли, не помітивши його, діткнулась до нього. Кинулась на груди й помітивши, що він тремтить, запитала пошепки:

— Я перелякала тебе?

— Ні, ні, я чекав на тебе... Ходімо, нас ніхто не побачить.

І ніжно обнявшись, вони ходили в цій пустельній частині станційної території. Ближче до депа майже зовсім не було газових ліхтарів; чималі площі лишались зовсім неосвітлені, тимчасом, як ближче до станції було безліч газових ліхтарів, що сяяли, мов зорі.

Так довго йшли вони мовчки. Поклавши голову на плече Жакові, час від часу підводила її й цілувала підборіддя; а Жак нахилявся й повертав поцілунок, цілуючи скроні біля самого волосся. Далеко на дзвіницях дзи-

ґарі пробили протяжно й самітно першу годину. Не розмовляли лише тому, що розуміли думки один одного, коли йшли так обнявшись. Вони думали про те саме, й кожного разу, як зустрічались, та сама невідступна ідея посідала їх. Внутрішня боротьба тривала. Навіщо ж зайві слова, коли треба діяти? І коли Северіна ставала навшпиньки, приголублюючи Жака, відчувала в кишені в нього ніж. Невже тепер він вирішив остаточно?

Думки снували в ній і вуста самі розкрились; ледве чутно промовила:

— Щойно додому заходив, не знаю, чого... Потім бачила, як узяв револьвера, що його забув. Мабуть, піде в обхід.

Знову мовчали й, пройшовши кроків двадцять, Жак сказав:

— Учора вночі злодії витягли тут оливо... Напевно, зараз прийде сюди.

Северіна затремтіла й обоє знову замовкли, йдучи повільніше. Повставав у неї сумнів: чи то справді ніж у кишені його. І двічі поцілувала Жака, щоб переконатись. Але що так притискуючись не могла упевнитись, вона поцілувала ще втретє, обмацуючи тимчасом рукою. Так, то був ніж. Жак, зрозумівши, чого вона хоче, притиснув її міцно до себе й пошепки сказав на саме вухо:

— Зараз прийде сюди й ти будеш вільна.

Убивство було вирішено й відтоді здавалось їм, що вони не йдуть, а якась стороння сила несе їх над землею. Всі почуття їхні одразу надзвичайно витончились, особливо дотик; легке стиснення рук було болізне, а дітknення вуст мов дратувало й дряпало шкуру.

Вони чули тепер шуми, раніше зовсім для них непомітні,—хід і подих далеких паровозів, глухі удари буферів, далекі чиїсь кроки там у пітьмі. І ніч стала їм прозора, відрізняли чорні плями речей, мов полуда спала з очей: ось кажан пролетів і бачили вони ламану лінію його льоту. Біля купи вугілля зупинились і стояли тихо, прислухаючись напружено. Пошепки розмовляли:

— Чи не чув ти, мов хтось кричить «рятуйте»?

— Ні, це, заганяють вагони в депо.

— Ось ліворуч хтось іде. Пісок хрупотить.

— Ні, ні, це пацюки бігають на вугіллі, а дріб'язок обсипається.

Кілька хвилин минуло. Раптом притиснула його ближче.

— Ось він.

— Де? Я нічого не бачу.

— Пройшов повз депо запасних вагонів малої швидкости, тепер іде просто на нас... Бачиш, ось чорна постать на білому мурі?

— Ото чорне, думаєш... Невже ж він сам один?

— Один, зовсім один.

І в цю рішучу хвилину, шалено обняла його й уп'ялась своїми устами в його. То був поцілунок жагучої крови, протяжний, мов хотіла вона перелити йому кров свою. Як вона любила його й як ненавиділа того! Коли б вона сама могла, то вже двадцять разів убила б Рубо, аби тільки позбавити Жака цієї прикрости, але руки її опускались, почувала в собі замало сили—тут потрібна була чоловіча рука. Нескінченний поцілунок—ось усе, що вона могла дати, щоб надихнути йому своєї мужности, а разом і обіцяла повне самовіддання, повне злиття тіл. Десь далеко засвистів паровіз і сумний зойк розлягся серед ночі; невідомо звідки чулось якісь удари, мов били величезним молотом; туман із моря йшов по небу безпорядними хвилями, що доходили інколи до землі й на мить закривали яскраве світло газових ліхтарів. Коли Северіна, нарешті, одвела уста, здавалось, нічого не лишилось у ній власного, а вся вона перейшла в нього.

Швидко розкрив ножа. І раптом вилаявся приглушено:

— Будь ти проклят! Знову невдача. Повернув від нас.

І справді, рухома тінь, наблизившись до них кроків на п'ятдесят, повернула ліворуч і віддалялась розміреним кроком нічного дозорця, який не бачить нічого небезпечного.

Тоді Северіна підштовхнула Жака:

— Йди за ним, іди.

І обоє пішли, він спереду, вона слідом і обоє йшли

безшумно за чоловіком, як за звіром, що його намічено вбити. На мить єдину, на розі ремонтних майстерень спустили його з очей, але потім перейшовши просто через запасну колію, побачили його знову, кроків на двадцять. Тепер їм доводилось ховатись у тіні біля муру, бо досить було одного необережного кроку, й він їх помітив би.

— Не настигнемо, глухо сказав Жак. Якщо дійде до будки стрілочника, нічого не вдієш.

А Северіна, нахиляючись, повторювала :

— Іди бо, йди.

В цей момент, на цьому рівному станційному терені, в пітьмі нічній, в нічній пустельності великої станції, Жак ані трохи не вагався, мов би під захистом дикого непрохідного лісу. І прискорюючи кроки, ще більше роз'ятрював себе, розмірковував, і находив причини, з яких це вбивство ставало вчинком розумним, законним, логічно обміркованим і вирішеним. Вбиваючи, він здійснює лише право, право на життя, бо кров цього другого конче потрібна, щоб він сам міг жити. Досить ударити ножем і він здобуде собі щастя.

— Не настигнемо його, не настигнемо,—сердито повторював Жак, побачивши, як тінь іде повз будки стрілочника. Тепер уже годі, подався.

Але Северіна нервово стиснула його руку й примусила зупинитись.

— Дивись, повертається!

Справді, Рубо повертався назад. Повернув спочатку праворуч, потім пішов назад. Можливо, позаду себе відчув убивців, що йшли слідом, а проте йшов як і раніш спокійним кроком, як сумлінний дозорець, що не хоче йти, не оглянувши всього, як слід.

Раптом зупинившись, Северіна й Жак причаїлись. Випадково були вони саме край кучугури вугілля. Прихилились до неї, мов утиснулись у неї, прилягаючи спинами до чорного муру й бувши непомітні на чорному тлі. Не дихали.

І Жак бачив, як Рубо просто йшов на них. Ось між ними й тридцятьох метрів немає, з кожним кроком віддалення меншає, правильно, мов одмірюване невблаган-

ним маятником неминучости. Ось двадцять кроків, ось десять; зараз Рубо зовсім наблизиться, треба отак замахнутись і всадити ножа в шию, полоснути з правого боку на лівий, щоб той і скрикнути не встиг.

Секунди здавались безмежно повільними, а думки бігли в голові такою хвилею, що не було сприймання часу. Ще раз згадав усі доводи, що наказували йому вбити, уявив собі самий факт убивства, причини й наслідки. Ще п'ять кроків. Рішучість, доведена до крайньої межі, лишалась непохитна. Хотів убити й знав навіщо вбиває.

Ось два кроки, ось один крок—ця рішучість зникла. Все одразу мов перевернулось у ньому. Ні, ні, він не вб'є, він не може вбити цю беззахисну людину. Ніякі міркування не примусять його до вбивства, для цього треба інстинкту, природного потягу, коли кидаються на жертву, чи то буде підо впливом голоду, чи підо впливом афекту. Можливо, що сумління складається з ідей справедливости, спадково нагромаджених. Не почував у собі права вбивати, і тінь Рубо пройшла повз них так спокійно й діткнулась їх.

Жак задихався від гніву й сорому.

— Ні, я не можу, я не можу.

Хотів взяти Северіну в обійми, стиснути її, бо треба було пробачення, поради. Але вона, не кажучи ні слова, вислизнула з його рук. Простяг руки, але почув, як між пальцями вислизнула її одіж; і чув, як легко бігла геть від нього. Спочатку кинувся за нею, бо ця раптова втеча остаточно його збентежила. Невже вона так розсердилась за його безсилля. Може зневажала? Але здалось йому недоцільним бігти за нею. І коли він лишився на самоті, на цій обширій станційній площі, де сяяли де-не-де жовті вогники газових ліхтарів, відчай поняв його й захотілось якомога швидше втекти відси, кинутись у ліжко головою в подушки й забути про все на світі.

Минуло ще десять днів і наприкінці березня Рубо здобули перемогу над Лебле. Адміністрація визнала їхнє домагання за правильне й Дабаді підтримав його; мало того, мадемуазель Ґішон у старих архівних стан-

ційних матеріялах знайшла славнозвісне зобов'язання касира, що він негайно звільнить помешкання, коли новий помічник того побажає. Пані Лебле, вдавшись у відчай, через цю поразку, одразу сказала, що звільнить помешкання; якщо вже хочуть її смерти, так краще закінчити це швидше. Протягом трьох днів цей славнозвісний переїзд хвилював увесь коридор. Навіть мініятюрна пані Мулен, така непомітна, що ніхто не бачив, коли вона приходить і коли виходить, скомпрометувала себе, власноручно допомігши перенести робочий стіл Северіни зі старого помешкання в нове. А особливо Філомена роз'ятрювала ворожнечу. Вона раніш від усіх прийшла допомагати Северіні, запаковувала речі, переносила меблі й захопила помешкання раніш, ніж відти встигли вибратись Лебле, і, власне кажучи, вона й вигнала її відти, в самому розпалі переноски, коли меблі стояли в повному безладді. Філомена виявляла таку ревність до Жака та до всього, що йому любе, що Пеке дивувався й мавши підозру, запитав з хитруватим виглядом людини, що підпила й тріюмфує, коли саме вона спить з машиністом і застеріг, що коли їх захопить розполохом, то уговтає їх обох. Через цю сцену прихильність Філомени до Жака ще збільшилась і перетворилась вона в довірницю Жака й Северіни, сподіваючись, що Жак і її буде до певної міри, коли вона матиме з ними зв'язок. Після того, як Філомена перенесла останнього стільця, грюкнула дверима. Але, побачивши, що Лебле забула табуретку, одчинила двері й викинула табуретку в коридор. Переїзд закінчився.

Після цього життя помалу ввійшло в звичайну колію. Пані Лебле, у помешканні, що виходило на задній двір, прикута ревматизмом до фотелю, нудьгувала до смерти й гірко плакала, що не видно з вікна нічого, крім цинкового даху, який закриває небо. А Северіна тимчасом, сидячи біля вікна на передньому фасаді, робила свою нескінченну ковдру. З вікна їй видно було веселий рух біля станції від'їзду, безперервний потік візників і піших; починалась рання весна й брунькували дерева вздовж тротуарів, а там далі розгортались узгір'я Монгувальські, вкриті гаями з білими плямами пригород-

ніх будинків. Але дивно було Северіні, що так мало втіхи їй після того, як здійснилась її колишня мрія жити тут, у цьому приємному помешканні, мати перед себе цей простір, світло й сонце. Служниця її, тітка Сімон, буркотіла й сердилась, що ніяк не може призвичаїтись до нового помешкання й Северіні набридла так, що іноді жалкувала вона за тією старою цюпою, як її називала, бо там бруд не так упадав на очі. Рубо поставився до цього переїзду зовсім байдуже. Здавалось, що й не помітив цієї зміни житла: часто помилявся дверима й тільки тому помічав помилку, що новий ключ не підходив до старого замка. Разом із тим дедалі частіше зникав із дому й процес морального розкладу тривав далі. Був проте період, коли він трохи підбадьорився, підо впливом політичних подій. Не те, щоб із нього був свідомий і переконаний республіканець, але він добре згадував історію з субпрефектом, що через нього мало посади не втратив. Тепер, коли імперія переживала гостру кризу в наслідок вселюдних виборів, він тріюмфував, кажучи, що ці людці не завжди пануватимуть. А проте він і зовсім заспокоївся після застереження Дабаді, якому мадемуазель Гішон розповіла про революційні розмови Рубо. В коридорі тепер запанувала тиша і всі жили в злагоді, після того, як пані Лебле занепала духом і вдалась у відчай. Навіщо ж вигадувати нові непорозуміння через якісь політичні справи? Рубо махнув рукою, мов кажучи, що політика його не обходить, як і все на світі. І де далі більш гладшаючи, не знав докорів сумління й ходив собі своєю важкою ходою в ресторан, байдужий до всього іншого.

Від того часу, як Жак і Северіна дістали змогу бачитись, коли завгодно, відносини між ними стали ще напруженіші. Ніщо не перешкоджало їм зазнавати любощів, Жак міг завжди, коли тільки хотів прийти до неї другими сходами, не боячись, що його помітять; в цьому помешканні вони були повні хазяї, він міг би навіть і ночувати там, коли б мав сміливість. Але те, чого він не зробив, і чого вони обоє хотіли, та на що він не наважився, повставало тепер між ними, мов мур який невблаганний, і думка про це нездійснене псувала їхні

відносини. Жакові соромно було за безсилля своє, і кожного разу бачив він, як похмурішає Северіна, через марне чекання. І не тяжили одне до одного вуста їхні, бо це половинкувате посідання вже виснажило їх, вони хотіли повного щастя, хотілось виїхати, одружитись там у Америці, почати нове життя.

Одного вечора, коли Жак прийшов до Северіни, вона плакала. А як побачила Жака, то не перестала, а ридма заридала, кинувшись йому на шию. Не одного разу вже так вона плакала, але заспокоювалась у його обіймах; а на цей раз тримаючи її в себе на грудях, відчував, як дедалі більшає її відчай, хоч як її голубить. Дуже зворушений, ніжно взяв її за голову й дивлячись зблизька просто в заплакані вічі, почав клястись. Розумів, що дійшла такого відчаю тому, що вона жінка й мавши ніжну жіночу вдачу, не може сама вбити.

— Пробач мені, почекай ще трохи... Заприсягаюсь тобі, що зроблю це за першої нагоди.

І Северіна одразу припала своїми устами до його, мов зміцняючи його обіцянку. То був один із тих глибоких поцілунків, де з'єднувались і мов зливались воєдино їхні тіла.

X.

Тітка Фазі вмерла в четвер увечері, о дев'ятій годині, після важкої агонії; Мізар, що не одходив од її ліжка, даремно силкувався закрити її повіки: очі вперто розкривались, і голова застигла, трохи похилившись на плече, мов для того, щоб краще було видно кімнату, тимчасом, як на устах застигла здрога, подібна до насмішливого усміху. На розі стола біля покійниці горіла свічка. І коли потяги повним ходом мчали після дев'ятої години, не звертаючи уваги на щойно померлу, то тіло її двигтіло мить єдину в мерехтливому світлі недогарка.

Щоб позбавитися Фльори, Мізар одразу наказав їй піти в Доанвіль, щоб заявити про смерть. Раніше, ніж об одинадцятій годині, вона не повернеться, отже він має ще дві години. Спокійно одрізав спочатку собі

лустку хліба, бо був дуже голодний, тому, що зовсім не обідав через цю протяжну агонію дружини. Він їв не сідаючи, ходив туди й сюди, розставляючи речі, як слід. Наступи кашлю іноді примушували його зупинятись і він кашляв, аж згинався вдвоє. І сам він майже вмирав, був худий та плохий, очі йому загасали, а волосся мов полиняло—і здавалось, що недовго буде він тішитись із своєї перемоги. А проте, він таки добив цю веселу, пишну й здорову жінку, підточив так, як шашель підточує дуба. Ось вона вже лежить на лаві, безпорадне ніщо, а він іще живе.. Гадав щось і став навколішки, щоб узяти з-під ліжка миску, де лишалось трохи води з висівками, наготовленої для вмивання; після того, як тітка Фазі догадалась уже про його зловмисні наміри, Мізар клав пацючу отруту вже не в сіль, а в її туалетну воду; зовсім не чекаючи небезпеки з цього боку, вона таки чимало спожила її. Вилившн воду з миски, Мізар повернувся й витер губкою підлогу, що взялась плямами. Чому ж вона опиралась? Не хотіла поступитись, тим гірше для неї. Коли в родині між чоловіком та жінкою починається боротьба за те, хто раніше вмре, то, звичайно, треба пильно дивитись. І Мізар тріюмфував і радів із того, що вона так простодушно їла отруту, хоч і була дуже обережна до всього іншого, що споживала. У цю мить проходив швидкий потяг і хатина так здвигнулась, що Мізар, хоч і звиклий до цього, повернувся до вікна й затремтів. То була безупинна хвиля людей, що зібрались з усіх усюд, і не обходить їх, коли вони задавлять когось на дорозі, а кожен, байдужий до всього іншого, думає, якби дістатись, куди йому треба. І хай собі їдуть до ста чортів. І коли потяг промчав і тихо стало, Мізар знову відчув погляд широко розкритих очей померлої. Застиглі зіниці, здавалось, стежили за кожним його рухом, а напіврозкриті вуста мов усміхались.

Хоч і флегматичний був Мізар, а розсердився. Здавалось, що вона на кпи здіймає його, кажучи—пошукай но, пошукай. Звичайно, вона ж не взяла з собою ці тисячу франків, і тепер, як її вже немає, він розшукає їх будь-що-будь. Чому ж не дала вона йому ці гроші з

доброї волі? Тоді не було б і цих неприємностей. Очі всюди стежили за ним. Пошукай но, пошукай. Оглянув усю кімнату, де він не робив розшуків, поки жива була тітка Фазі. Спочатку шукав у шахві й узяв ключі під подушкою, перекуйовдив усі полиці з білизною, вивернув обидві шухляди, щоб подивитись, чи немає там схованки. Але нічого там не було. Потім оглянув нічного столика. Одбив мармурову дошку, повертав на всі боки, але даремно. Біля каміну на двох гвіздках прикріплено було дзеркало, звичайне ярмаркове дзеркало: Мізар промацав за ним лінійкою, але витяг лише павутиння з порохом. Пошукай но, пошукай. Тоді, щоб не відчувати на собі погляду її, став рачки й вистукував помалу підлогу, прислухаючись, чи не буде резонансу від порожняви. Багато мостин було розхитаних, він їх одірвав, нічого, нічогісінько. Коли підвівся, знову відчув той самий погляд; повернувся до померлої й пильно дивився в нерухомий погляд померлої; і мов усміхались уста її в конвульсивно застиглих здрогах. Безперечно, сміялась над ним. Пошукай, лишень, пошукай. Тремтів як у пропасниці, наблизився до неї, й спала йому зовсім непобожна думка, від якої ще більше зблід. Чому був він такий певний, що вона не забрала їх із собою—ці тисячу франків? Можливо, вона забрала їх із собою. І він насмілився розкрити її, роздягти, оглянув її всю, шукав усюди на її тілі, бо вона казала йому шукати. Шукав під нею, у волоссях на потилиці, під крижем. Розкуйовдив усе ліжко, й заглибив руку аж по плече в сінник. Але не найшов нічого. Пошукай но, пошукай. Голова померлої, що впала на покуйовджені подушки, все ще дивилась насмішливими очима.

Дуже сердитий і тремтячи цілим тілом, Мізар поправляв ліжко, коли Фльора повернулася з Доанвіля.

— Казали привезти післязавтра, в суботу, на одинадцять годин, сказала Фльора.

Це вона казала про похорон. Але поглянувши в кімнаті, зрозуміла, що саме робив Мізар, поки її не було. Сказала з жестом зневажливої байдужости:

— Киньте це, все одно нічого не найдете.

Мізар подумав, що й вона теж кпить із нього. Наблизився й сціпивши зуби сказав:

— Тобі їх віддала й ти знаєш, де вони!

Припущення, що мати могла дати будь-кому свою тисячу франків навіть хоча б їй, дочці рідній, здавалось Фльорі таким дивним, що аж плечима знизала.

— Щеб пак. Дала. В землі їх закопала... Он тамечко вони, он там, шукайте собі.

І широким рухом руки показала на ввесь будинок, на садок і колодязь, на залізницю й навколішні поля. Так, вони там, десь закопані, та й так, що ніхто їх не знайде. І тимчасом як Мізар, утрачаючи терпець і нервуючись, перекидав меблі й обстукував стіни, не звертаючи уваги на Фльору, вона, стоячи біля вікна, казала далі півголосом:

— Як гарно надворі, яка тепла ніч... Я швидко, швидко йшла. А зорі сяють і видно, як удень... Завтра буде прегарний ранок.

Деякий час Фльора стояла біля вікна, дивлячись на осяяні зорями поля, що мліли в теплі перших квітневих днів. І ставала ще мрійливішою, і тяжко було їй, бо роз'ятрювалась їй рана в серці. А коли почула, що Мізар вийшов із кімнати й пішов шукати в сусідні кімнати, наблизилась до ліжка, сіла й дивилась на матір. Край стола горіла свічка і полум'я було високе й недвижне. Потяг промчав і знову здригнувся будинок.

Фльора хотіла всю ніч бути біля ліжка померлої й тепер поняла її задума. Спочатку, дивлячись на мертве тіло матері, вона забула про ті свої невідступні думки. про те, що завжди її турбувало, про що вона думала йдучи зоряною тихою ніччю в Доанвіль і назад. Тепер її горе приглушилось здивуванням: чому смерть матері не вразила її більше, і чому й зараз не плачуть очі її. А вона ж її любила, хоч і була мовчазною дикункою й завжди тікала з дому й блукала в полях, завжди, коли була вільна. Разів двадцять, протягом останньої смертельної агонії, приходила вона й сідала біля ліжка, прохаючи, щоб мати згодилась покликати лікаря; Фльора мала підозру на Мізара й думала, що він тоді перелякається й дасть їй спокій. Але хвора завжди сердито

відмовляла, мов би навмисно не бажаючи жодної допомоги в боротьбі з чоловіком і бувши певна, що перемога все ж на її боці, бо гроші все одно йому не дістануться. І тоді Фльора вже не втручалась і вдавшись у власне горе, ішла з дому й блукала, щоб забутись. Можливо, що через це її горе так скам'янило їй серце: коли є в ньому багато горя, то для чогось іншого немає там місця. Так, мати вмерла, ось вона, вся схудла, бліда, і це не завдає їй такого горя, як вона хотіла б. Може покликати жандарів, виявити злочин Мізарів? Але навіщо, коли все накруги шкереберть пішло. І помалу й мимоволі все ще дивлячись на покійницю, перестала помічати її. І всю її поняла внутрішня візія, всю охопили думки, що вогнем проймали мозок—і нічого не відчувала, крім глибокого гуркоту потягів, що для неї були мов за удари годинника.

Ось здалека почувся гул Паризького потягу-омнібусу. І коли паровіз промчав перед вікнами, то ліхтар його освітлив кімнату, мов заграва пожежі.

— Вісімнадцять хвилин на другу, подумала. Ще сім годин. Цього ранку проїдуть о восьмій годині шістнадцять хвилин.

Вже протягом місяців, кожного тижня, чекала на цей потяг. Вона знала, що кожної п'ятниці ранком у потязі, що ним керував Жак, їхала в Париж Северіна; в тортурах ревнощів вона, здавалось, жила, лише для того, щоб чатувати на них, бачити їх, і думати, що там у Парижі вони вільно віддаватимуться. І коли проходив цей потяг, їй було страшенно боляче, що не може вона вчепитись за останній вагон і їхати з ними. Всі ці колеса мов врізались їй у серце. Вона стільки вистраждала, що одного вечора бувши на самоті хотіла написати заяву до суду; звичайно, цих побачень не буде, коли цю жінку заарештують; одного разу вона якось підгляділа, що за штучки виробляла Северіна з Гранмореном і думала, що як заявить про це судовій владі, то Северіну заарештують. Вона навіть почала писати заяву, та нічого доладного з того не виходило. А потім, чи звернуть увагу на її заяву? Всі ці людці-аристократи завжди прекрасно порозуміються. І може саму її посадовлять у в'язницю,

як посадовили Кабюша. Але, ні. Вона хоче помститись і таки помститься сама. Без допомоги когось іншого. Власне кажучи, це не була б помста, в звичайному розумінні—тобто бажання зробити кривду іншим, щоб полегшити своє горе,—ні, вона відчувала потребу покласти край усьому, знищити все мов би небесним громом. Це була дуже гордовита дівчина, міцніша й красивіша за ту іншу й була упевнена, що має право на Жакове кохання; і коли блукала вона самітна, стежками цієї пустельної місцевости, з непокритою головою, в шоломі русявого волосся, як хотілось їй зустрінути Северіну й стати з нею до бою десь на узліссі, як справжні бойці-вороги. Ніколи не торкався її ще жоден чоловік, бо всім їм давала одсіч; мала непереможну силу й безперечно дала б раду з Северіною.

Минулого тижня якось раптом у Фльори повстала думка, що прийшла невідомо звідки й міцно засіла в голові, немов молотом вбита: вбити їх, щоб вони не проїздили більше, щоб не їздили більше в Париж на побачення. Після цього вона не розмірковувала більше, а корилась дикому руйнацькому інстинктові. Коли б загнала собі колючку, то витягла б її геть, навіть пальця могла б одрізати. Ні, вбити їх, вбити першого ж разу, як їхатимуть; для цього треба тільки, щоб розбився потяг, треба кинути злежня на рейки, або одґвинтити рейку—так, щоб усе розбилось на мотлох. Щодо Жака, то його на паровозі як стій уб'є й розтрощить, і Северіна, що їде завжди в першому вагоні, щоб бути до нього ближче, не уникне смерти; а щодо інших, до того безперервного потоку людського, то про них вона зовсім не думала. Що вони для неї? Хіба вона кого з них знає? Думка про таке виколіювання потягу, про цю гекатомбу людську, не облишала її тепер і на мить. Така катастрофа здавалась їй досить великою, досить крови та горя людського було в ній, щоб саме в ній затопити серце своє, велике серце, повне сліз.

А проте в п'ятницю ранком занепала її рішучість. Ще не визначила, де саме та як одґвинтити рейку. Але ввечері, мавши вільний час, спало їй на думку піти тунелем до Дієпського розгалуження. Вона дуже любила

ходити тунелем, що являв підземний хід півльє завдовжки, мов галерія зі склепінням, як по шнуру витягнена. Там зазнавала вона великої насолоди, коли мчали на неї потяги, засліплюючи головним ліхтарем. Кожного разу ризикувала, що її задавить потягом і саме це й вабило її, бо хотілось ризикувати життям. Цього вечора, пройшла вона так, що й сторож не бачив її й дійшла середини тунелю, тримаючись лівого боку, отже могла бути певною, що кожний потяг зустрічний йтиме від неї праворуч; але вона необережно обернулась, щоб подивитись на ліхтарі потяга, який ішов до Гавру, а коли знову почала йти далі, то повернувшись ізнову, не знала вже, з якого боку зникли червоні вогні.

Хоч яка була сміливa, але оглушена гуркотом коліс, зупинилась і похололо їй серце, а волосся дибом стало від жаху. Тепер коли йтиме другий потяг вона не знатиме, йтиме він угору, чи вниз, не знатиме, якого боку триматись, правого чи лівого й потрапить під колеса. Зробила зусилля, щоб обміркувати, згадати, точно дізнатись. Потім одразу понята жахом, побігла шалено швидко просто перед себе. Ні, ні, не допустить, щоб її вбито, раніше, ніж уб'є тих двох. Зачепилась за рейки, поковзнулась, упала й бігла ще швидше. Мов збожеволіла, й здавалось їй, що мури тунелю душать її, а склепіння відбиває звуки, загрозливі голоси й жахний гуркіт потягу. Озиралась кожну мить, бо здавалось відчувала позад себе теплий подих паровоза. Двічі брала її раптом упевненість, що вона помилилась і що її задавить потягом, коли не поверне назад, вона раптом бігла протилежним напрямком. Так бігла вона шалена, поки побачила далеко перед себе зірку—кругле осяйне й дедалі більше око паровоза. Їй страшенно хотілось бігти від нього, але напружила всі зусилля, щоб перебороти цей інстинктивний потяг. Око паровоза дедалі більшало, й тепер було, як війстя жеврющої печі. Засліплена яскравим світлом, Фльора, цілком несвідомо перебігла на лівий бік; потяг промчав блискавицею, обдавши її теплим вихорем. По п'ятьох хвилинах вийшла вона жива й здорова з тунелю й пішла до Мальонейської станції.

Була дев'ята година й за кілька хвилин мав проходити тут швидкий Паризький потяг. Фльора йшла далі, мов у прохідку, до Дієпського розгалуження, що було на віддаленні двіста метрів відти. Уважно придивлялась до колії, чи не може скористатися з чогобудь, щоб здійснити свій задум. Саме на Дієпській колії, де провадились ремонтні роботи, стояв баласний потяг, що його перевів туди стрілочник і приятель Фльори Озіль.

Одразу спала їй блискуча думка й вона зупинилась: треба зробити так, щоб стрілочник не міг перевести стрілку на Гаврську лінію. Тоді потяг наскочить на баласні вагони. Від того дня, коли цей Озіль, сп'янілий від бажання взяти її, кинувся на неї, а вона мало не проломила йому голову кием, Фльора не поривала дружніх зв'язків і охоче ходила до нього тунелем, кожного разу несподівано, мов гірська кізка, що одразу виринає з хащі. Озіль, колишній салдат, був чоловік худорлявий, до балачок неохочий, завжди точно виконував давані йому інструкції й жодного разу не мав ще службової догани, бо надзвичайно був ретельний і старанний службовець. І тільки ця дикунка, що побила його, ця жінка, що мала силу парубка, мала над ним владу. Досить було, щоб глянула на нього, й він забував усе. Хоч був на чотирнадцять років старший від неї, він мріяв узяти її, й заприсягся, що вона буде його; терпляче й чемно залицявся, після того, як енергійні заходи не мали успіху. Ось чому й цієї ночі, коли вона підійшла до його сторожової будки, й покликала його, він одразу вийшов, забувши про все на світі. Фльора п'янила його. Повела далеко в поле й розказала, що мати її дуже хвора й коли вмре, то вона ні за що на світі не лишиться на перехресті Мофра. А тимчасом прислухалась до далекого ще гуркоту Мальонейського потягу, що надходив повним ходом. І знаючи, що він уже дійшов до того місця, обернулась подивитись, що буде. Але вона не знала про нові автоматичні сигнальні прилади: перейшовши на Дієпську колію, паровіз сам пустив у рух сигнал «зупинки», і механік устиг своєчасно зупинити потяг у кількох кроках від баласних вагонів. Озіль аж скрикнув із таким відчаєм, мов хата

завалювалась над ним, і побіг до своєї будки, а Фльора мов застигла й нерухомо стояла в пітьмі, стежачи за маневрами, що їх робили, переводячи потяг на головну колію. По двох днях стрілочник, звільнений з посади, прийшов до Фльори попрощатись. Не догадуючись ні про що, він благав її йти до нього, скоро вмре її мати. Отже, спроба не вдалась, треба було вигадати щось іншого.

Підо впливом цих спогадів, Фльора прокинулась від мрій, що мов туманом закривали перед нею все, й побачила знову померлу мати, в жовтявому освітленні свічки. Тепер, коли мати вмерла, їй, мабуть, краще буде піти відси, одружитися з Озілем, що її кохає й може з ним вона житиме щасливо. Але вся істота її повстала проти цього. Ні, ні, якщо вона вже не має сили волі й залишає живими тих двох, і сама житиме, то краще вже ходити по наймах, бути за служницю, ніж належати чоловікові, якого вона не кохає. Почула незвичний шум і прислухалась: зрозуміла, що Мізар перекопує заступом долівку в кухні. Будь-що-будь хотів розшукати заховані гроші й ладен був перевернути догори всю хату. Фльора аж ніяк не хотіла лишатись із Мізаром. Але що ж їй робити? Здригнулись стіни, бо проходив потяг, і на білому обличчі померлої пробіг червоний відсвіт, освітливши кривавим світлом розкриті очі й насмішливу усмішку. То був останній Паризький потяг-мікст із важким паровозом, що йшов повільним ходом.

Фльора повернула голову, глянула на зорі, що сяяли на чистому небі весняної ночі.

— Десять хвилин на четверту. Ще п'ять годин і вони їхатимуть.

Треба знову спробувати, бо далі терпіти не можна. Понад силу її було бачити їх, бачити, як щотижня їдуть на любовне побачення. Тепер, коли вона вже була певна, що Жак ніколи не належатиме виключно їй, вважала за краще, щоб його не було на світі й щоб усе загинуло. Ця сумна кімната, де вона сиділа, наводила на неї ще більшу тоскноту й гостріше відчувала вона потребу знищити все. Якщо немає вже нікого, хто кохав би її, то хай уже й усі вмруть, як і мати. Будуть ще й інші

мерці й поховають їх усіх одним заходом. Вмерла її сестра, вмерла мати, вмерло й кохання—що робити? Невже одинокою жити завжди тут або десь інде, тимчасом, як вони раюватимуть удвох? Ні, ні, хай усе загине, хай смерть, що перебуває тепер у цій душній кімнаті, дихне своїм подихом на залізницю й змете геть усе.

Остаточно вирішивши це, Фльора обмірковувала, як найкраще провести це в життя. Повернулась до думки одґвинтити рейку. Це був би найпевніший, найпрактичніший спосіб, і крім того, це легко зробити: досить ударити кілька разів молотком, щоб одбити закріпи й скинути рейку. Потрібний для цього інструмент вона має й ніхто її не побачить у цій пустельній місцевості. Найзручніше одбити рейку за врізом, ближче до Барантена, на кривині в лощині, там, де насип сім-вісім метрів заввишки; потяг неминуче зійде з колії й розіб'ється до щенту. Однак схвилювалась, порахувавши години. На лівій колії до швидкого потягу з Гавру, який проходив о восьмій годині шістнадцять хвилин, проходив потяг-мікст о сьомій годині п'ятдесят п'ять хвилин. Їй, отже, лишається двадцять хвилин для цієї роботи, а цього досить. Але між звичайними потягами часто пускали товарові потяги, поза всяким розписом—особливо, коли нагромаджувалось багато товарів у Гаврі. І тоді вона по-дурному ризикуватиме. Як же дізнатись заздалегідь, що саме швидкий потяг ітиме? Протягом довгого часу обмірковувала всі можливості. Ще була ніч, і свічка ввесь час горіла й стікав навкруги стеарин, бо на ґноті було багато нагару й ніхто не здіймав його.

Мізар ввійшов у хату саме, коли проходив товаровий потяг із Руану. Руки йому були в землі, бо він щойно шукав сховані гроші, перекидаючи дрова, заготовлені на зиму. Задихався, знесилений даремним шуканням і понятий безсилою злістю, почав зараз же шукати під меблями, в кімнаті, всюди. Потяг проходив безкраю довгий, і ритмічний гуркіт великих коліс передавався й ліжкові, де лежала померла. Мізар простяг руку, щоб зняти маленьку картину, що висіла на стіні й погляд його зустріли ті самі розкриті очі; а вуста мов зворухнулись, насміхаючись над ним.

Зблід, затремтів і, понятий злістю, крикнув:

— Кажеш, шукай, шукай... І я їх знайду, чорти б тебе взяли! Перекину кожну цеглину в стінах, переверну всю землю навколо хати!

Чорний потяг повільно пройшов у темряві, а померла, що тепер уже не здригалась, все дивилась на чоловіка так насмішливо, з такою певністю своєї перемоги, що Мізар знову метнувся з хати, не зачинивши й дверей.

Фльора, що її увагу відвернув був Мізар, підвелась, і замкнула двері, щоб той не прийшов ще турбувати померлу. Аж сама здивувалась, що в голос сказала:

— Досить буде й десятьох хвилин до потягу.

Дійсно, вона встигне одбити рейки протягом десятьох хвилин. Коли за десять хвилин до швидкого потягу не буде сиґналу про який інший потяг, то вона спокійно може взятись до роботи. Обміркувавши й вирішивши справу, заспокоїлась і почувала себе добре.

О п'ятій годині почало розвиднюватись і світанок був ясний, прозорий. Хоч ранком і було трохи холодно, все ж Фльора розчинила настіж вікно й ранкове повітря ввійшло в сумну кімнату, наповнену чадом і духом смерти. Сонце було ще за обрієм, за узгір'ям, поросли гайками, але скоро воно зійшло, весело заливаючи своїм червоним промінням схили узгір'я й лощин; і всюди почувалась радість матері-землі, як за кожної нової весни. Фльора не помилилась, коли вчора сказала, що буде гарна година. Це був ранок, пройнятий молодістю й ясною бадьорістю, коли так хочеться жити. Як гарно було б піти цією пустельною місцевістю, серед пагірків і вузьких лощин, стежками, що їх протоптали кози, та й іти навманя. І коли Фльора обернулась й глянула в кімнату, здивувалась, побачивши, що свічка мов загасла й горіла ледве помітним жовтявим полум'ям. Тепер здавалось, мов померла дивилась на залізничну колію, де туди й сюди мчали потяги, навіть не помічаючи цього блідого полум'я свічки біля мертвого тіла.

Фльора ставала до роботи на шляґбавмі лише зраня. Вийшла з кімнати, щоб зустрінути Паризький потяг-мікст, який проходив о шостій годині дванадцять хвилин. Мізар о шостій годині теж став до роботи, засту-

пивши свого товариша, який мав нічну чергу. За сиґнальним звуком ріжка Фльора стала перед шляґбавмом, тримаючи прапорця. Деякий час стежила за потягом, що віддалявся.

— Лишилося ще дві години, подумала й сказала в голос.

Мати не потребувала тепер уже нікого. І тепер фльора відчувала якусь відразу й не хотіла йти в хату. Там уже нічого було робити; вона обняла матір і вільно могла порядкувати своїм життям та життям інших. Звичайно, Фльора від потяга до потяга йшла кудись далеко, далеко; але цього ранку їй не хотілось облишати шляґбавму й вона сіла там на лаві, на звичайній дошці, покладеній на дві деревини, біля колії. Сонце сходило на обрії й теплий золотий дощ проміння падав у чисте повітря; тихо сиділа, відчуваючи приємну теплоту, серед безмежних просторів, де буяла квітнева сила весни. Деякий час стежила за Мізаром у його будці, по той бік колії; очевидно, він чогось хвилювався й не був такий оспалий, як завжди: виходив з будки й повертався знову туди, нервовим рухом керував сиґнальними приладами й увесь час поглядав на хатину, мов душа його жила там, не перестаючи шукати. Потім зовсім забула про Мізара й не звертала на нього уваги. Тепер вона вся була чекання, поглибилась у свої думки, й сиділа мовчазна й нерухома, дивлячись на колію в напрямку Барантенської станції. Відти, в сяйві сонячному мало прийти їй те, на що так уперто чекав її погляд.

Минали хвилини, Фльора сиділа нерухомо. Нарешті, коли о сьомій годині п'ятдесят п'ять хвилин Мізар дав двічі сиґнал ріжком, що йде Гаврський потяг, Фльора підвелась, закрила шляґбавм і стала перед ним із прапорцем у руці. Потяг швидко промчав і зник; чутно було, як із гуркотом ринув у тунель, а потім стало все тихо. Фльора не повернулась до лави, а стояла біля шляґбавму, рахуючи знову хвилини. Якщо за десять хвилин не буде сиґналу про товаровий потяг, то вона побіжить туди за вріз і одіб'є рейку. Почувала себе спокійно, тільки в грудях їй щось давило, мов відчувала

великий тягар злочину А проте, в ці останні хвилини самої думки про те, що Жак із Северіною вже близько, що вони ось-ось проїдуть повз неї на любовне побачення, якщо вона не зупинить їх, було досить, щоб надати їй непохитности. Мов скам'яніла в своїй рішучості й не було вже в ній боротьби: так, це було щось неминуче, як удар лапою вовчиці, що роздирає перехожого. В егоїзмі своєї помсти бачила лише ті два покалічені тіла, не думаючи про інших пасажирів, їй невідомих, що нестримним потоком мчать протягом багатьох років. Будуть убиті, буде кров і сонце можливо затьмариться, те сонце, що її дедалі більше дратувало своєю ніжністю та радістю.

Ще десять хвилин, ще одна й вона вже хотіла йти, коли зупинилась, почувши глухий шум на Бекурському шляху. Мабуть віз, очевидно, з каменем. Доведеться пропустити, треба буде одкривати шляґбавм, може почнеться розмова, в усякому разі її затримають—не встигне нічого зробити, замах не вдасться. Але сердито й байдуже махнула рукою й побігла, облишивши шляґбавм, воза та візника на призволяще. Але в цю мить у ранковому повітрі пролунало хвиськання пугою й хтось весело гукнув:

— Ну бо, Фльора, швидше!

То був Кабюш. Зупинилась перед шляґбавмом, у першому ж пориванні, мов прикута.

— Та що з тобою? питав Кабюш. Невже спиш цього чудового ранку? Одчиняй бо шляґбавм, щоб я встиг проїхати до швидкого потягу.

Всі пляни Фльори сходили на нівець. Замах не вдається, і ті обоє поїдуть собі розкошувати й вона нічого не вдіє, щоб їх розбити. Повільно одкриваючи старий, напівструхлявілий шляґбавм, що рипів на іржавих завісах, вона озвіріло шукала якусь перепону, щонебудь, щоб можна було кинути на колію; дійшла такого відчаю, що сама ладна була лягти впоперек колії, коли б знала, що її міцні кістки можуть виколіювати потяг. Але погляд її спав на воза, міцного й низького воза, де лежало дві камінні брили, такі важкі, що п'ятеро коней ледве-ледве їх тягли. Ці величезні високі й ши-

рокі брили, що могли зупинити потяг, являли саме те, чого шукала; і коли вона дивилась на них, божевільна думка повстала в неї, схопити їх і кинути на рейки. Одкрила шляґбавм і п'ятеро спітнілих коней, важко сопучи, стояли вже біля самої колії, чекаючи.

— Та що з тобою сьогодні? запитав Кабюш. Маєш якийсь дивний вигляд.

Фльора відповіла:

— Учора ввечері мати вмерли.

Кабюш аж скрикнув, понятий співчуттям. Поставив пугу біля воза й стиснув руки Фльори в своїх руках.

— Сердешна Фльоро! Цього вже давно можна було чекати, а проте це дуже прикро. Вона значить іще там? Зайду подивитись на неї. Бо ми з нею якось та порозумілись би, коли б не це нещастя.

Повільним кроком пішов разом із Фльорою до хати. Але на порозі обернувся й поглянув на коні. Але Фльора заспокоїла його.

— Не бійся, не втечуть. А потяг іще далеко.

Та брехала. Її досвідчене ухо чуло в теплому подиху польового вітру шум потяга, який щойно вийшов з Барантенської станції. Ще п'ять хвилин і він буде тут, вийшовши зі врізу на віддаленні в сто метрів від переїзду. І тимчасом як каменяр стояв у кімнаті померлої і, забувши про все на світі, думав про Люїзету, дедалі більше зворушуючись, Фльора стояла надворі біля вікна й прислухалась, як дедалі більше наближався ритмічний гул потяга. Одразу згадала про Мізара: він її бачить і не допустить до катастрофи. Аж боляче стало їй і разом радісно на серці, коли поглянувши на будку, побачила, що Мізара там немає. Він був по той бік хати, на городі й перекопував землю коло колодязя: не міг бо спинити цих очайдушних розшуків і був певний, що гроші десь тут, поблизу; ввесь захоплений цією думкою, мов осліп і оглух, копаючи безупинно. Для Фльори це була остання рішуча й гостра хвилина. Отже, сами обставини складаються так, як хотіла. Один кінь почав іржати, тимчасом як паровіз за врізом гучно пухкав, прискорюючи хід.

— Піду придержу коня, сказала Фльора Кабюшеві.
— Не бійся.

Підбігши до переїзду, схопила першу коняку за гнуздечку й потягла вперед і сила її ще збільшилась удесятеро. Коні потягли, мить одну віз, навантажений важким камінням, сколихнувся, але не зрушив із місця; але Фльора, немов сама впряжена на посилення, потягла ще й віз став на колію. Він саме стояв на рейках, коли швидкий потяг виходив із врізу на віддаленні в сто метрів. Тоді Фльора, щоб затримати воза, який може й переїхав би через колію, стримала коней надлюдським зусиллям, так що аж у кістках хруснуло. Розказували багато чого про її незвичайну силу. Одного разу вона спинила вагона, що котився схилом; другого разу перетягла воза через колію й не припустила до катастрофи; а тепер своєю залізною рукою стримувала п'ятеро коней, що іржали й ставали диба, бо відчували інстинктом небезпеку.

Ще треба було пережити якихось десять секунд безмежного жаху. Дві величезні брили кам'яні здавалось закривали ввесь обрій. Паровіз, з блискучими мідяними й сталевими частинами швидко мчав рейками, з невблаганною й блискавичною силою в золотому сяйві прекрасного ранку. Катастрофа була неминуча, ніщо в світі не могло врятувати від неї. Але то були хвилини чекання.

Мізар, що одним махом прибіг до будки, кричав на ввесь голос, здіймаючи вгору руки, стискував кулаки, мов би хотів цим застерегти й зупинити потяг. Почувши іржання коней і стукіт коліс, Кабюш метнувся з хати й кричав щосили, щоб погнати вперед коней. Але Фльора, відскочила в бік і затримала Кабюша, щоб урятувати його від смерти. Кабюш думав, що Фльора не могла дати ради з кіньми й що вони сами потягли воза на рейки. Він обвинувачував у всьому тільки себе самого, ридма ридав, понятий відчаєм; а вона стояла недвижно, струнка та висока й дивилась на потяг, що наближався: широко розкриті очі її аж палали. В ту мить, коли паровіз був на віддаленні щось майже з метр і мав ударитись груддю об кам'яні брили, у цю

мить Фльора встигла побачити виразно Жака, що тримався рукою за реґулятора. Він обернувся до неї й погляди їх зустрілись на мить, що здавалась їй невимовно протяжною.

Цього ранку Жак усміхнувся до Северіни, коли вона вийшла на дебаркадер у Гаврі, щоб їхати швидким потягом, як це робила щочетверга. Навіщо псувати собі життя кошмарами? Чому не користатися з щасливих днів, коли вони трапились? Може все якось улаштується. І він вирішив принаймні скористатися з цього радісного дня, будував різні пляни, думав про те, як буде з Северіною снідати в ресторані. Сумно глянула на нього Северіна, бо не було вагона першої кляси в передній частині потяга, й доводилось їй сідати аж у кінці потяга. Тому Жак, щоб утішити її й посміхнувся весело. Все одно приїдуть разом у Париж і там надолужать ці хвилини розлуки. Вихилившись, щоб подивитись, як Северіна сідатиме в купе, аж на кінці потяга, Жак шуткував над Анрі Довернем, бо знав його прихильність до Северіни. Минулого тижня йому здавалось, що він почав дуже насмілюватись, а Северіна дозволяла це, щоб чимось себе розважити та якось вирватись із того жахного життя, що його сама собі утворила. Може й справді мав рацію Рубо, кажучи, що вона кінець-кінцем житиме з цим легенем, і віддасться йому, не кохаючи, а лише бажаючи якоїсь новини. І тепер Жак запитав, кому це, вчора ввечері, заховавшись за берестом у станційному дворі, посилав він на миґах поцілунки; при цьому Пеке розсміявся у ввесь голос, накладаючи вугілля в паливню Лізон, що була вже готова вирушити й випускала клуби диму.

Від Гавру до Барантену потяг ішов своєю звичайною швидкістю, без будь-яких інцидентів. Анрі Довернь перший зі своєї високої будки помітив воза, що стояв упоперек колії. Потяг саме щойно вийшов із врізу. У передньому вагоні було повно багажу, бо в потязі була сила пасажирів, що прибули напередодні з поштовим пароплавом. Серед цього хаосу валіз і ящиків, які підстрибували через рух потяга, стояв старший кондуктор, перевіряючи документи; і маленька

пляшечка з чорнилом, причеплена за гвіздок, коливалась безупинно мов маятник.

Після зупинки на станціях, де доводилось здавати багаж, Анрі протягом чотирьох-п'ятьох хвилин упорядковував документи. На Барантенській станції зсіло двоє пасажирів; Анрі, перевіривши документи, сів у своїй вартівні, й своїм звичаєм кинув оком на колію й спереду й ззаду. Там, у заскленій будці сидів він, у цій вартівні, протягом вільних годин, стежачи за стаком шляху. За тендером йому не видно було машиніста, але що його вартівня була вища, то часто він бачив, куди далі й помічав усе раніш, ніж машиніст. Отже, потяг ще йшов у врізі, коли Анрі помітив воза, що стояв упоперек колії. До того здивувався, що не вірив собі, й мов скам'янів. Так минуло кілька секунд і потяг виходив уже з врізу, коли почулись очайдушні вигуки з паровоза. Тоді Анрі смикнув за вірьовку сиґнального дзвінка, що була тут таки біля нього.

У цю важливу хвилину Жак, тримаючись рукою за реґулятора, дивився, але нічого не бачив, бувши мов у півсні. Замислився про щось неокреслене й далеке, де навіть зникав образ Северіни. Оглушний вереск дзвінка, дике виття Пеке, позаду його, розбудили його з цього сну. Пеке здавалось замала тяга повітря й він підніс угору підойму піддувала. Він вихилився, дивлячись на колію, щоб подивитись, яка швидкість потяга. Жак, аж сполотнів, побачив і зрозумів усе: віз упоперек колії, паровіз, що йде повним ходом, неминуче зіткнення—все це уявив він так гостро й виразно, що відрізняв навіть прожилки на двох великих камінних брилах; разом із тим мов почував у кістках хрускіт від неминучого вдару. Так, це було неминуче. А проте енерґійно повернув реґулятора й натиснув гальмо: дав повний хід назад і натиснув машинально, на підоймі парового свистка, мов бажаючи цим відвернути неминучий удар і катастрофу. Але, не зважаючи на цей верескливий зойк свистків, що роздирали повітря, Лізон не слухалась і йшла далі, майже не зменшуючи швидкости. Вона не була вже така слухняна, як завжди, після того, як засіла в снігу й утратила свою властивість паротво-

рення, свою слухняність, стала впертою й непокірливою, мов жінка, що застудила собі груди. Вона пихкала, підстрибувала під тисненням гальма, але все ж мчала вперед, з упертістю своєї маси. Пеке, мов збожеволілий від жаху, вистрибнув. Жак застиг на місці, вхопившись правицею за регулятора руху, а другою ввесь час несвідомо натискуючи на свисток. І Лізон, у вирах диму й повна жалібного зойку, що не припинявся ані на хвилину, ударила в воза з усією вагою тридцятьох вагонів, що їх тягла.

Тоді, на віддалі якихось двадцятьох метрів, задубілі від жаху Мізар і Кабюш застигли, піднісши руки вгору, а Фльора ще більше розкрила очі, бачачи страшне видовище. Потяг став дибки, сім вагонів полізли один на один, і впали з жахним гуркотом, утворюючи хаос уламків. Три перші вагони розбилися вщент, а решта—чотири вагони—являли безформну гору уламків, поламаних дахів, побитих коліс, дверцят, ланцюгів, буферів і розбитого скла.

Особливо виразно чути було удар паровоза об віз, глухий удар, що скінчився криком агонії. Розбита Лізон перевернулась на лівий бік, через воза, а розбиті брили розлетілись дрібними уламками, мов підірвані динамітом. З п'ятьох коней четверо вбито як стій під паротягом. А самий хвіст потяга, шість вагонів, зупинились, навіть не виколіювавши.

Крики залунали й вигуки й слова були невиразні в цьому надлюдському звірячому витті.

— Поможіть! Боже, вмираю! Поможіть! Поможіть!

Але ніхто нічого не чув, ніхто нічого не бачив. Лізон, перекинувшись на бік, уся розбита, випускала пару крізь відбиті кранти й поламані рурки; білий подих виходив, без кінця-краю й густі клуби диму котились і повзли по землі; а з паливні падало багаття, червоне, як кров нутрощів, і чорний дим здіймався вгору від нього. Сила вдару була така, що димар аж врізався в землю і з того боку, куди він упав, розбило ряму й вигнуло правило. Лізон лежала, перевернувшись колесами догори, й скидалась на величезного коня, з нутрощами, що їх оголив удар рогу якогось велетня. Викрив-

лені гонки, розбиті циліндри, поламані пароозподільники та ексцентрики, — все це являло жахну розкриту рану, відки виходило живе життя з безнадійним стогоном. Саме біля Лізон лежав ще живий кінь: передні ноги йому відірвало, а крізь розірване черево вивалювались нутрощі. Голова йому судорожно підвелась угору й так застигла в невимовному страждданні: видно було що він іржав, але це іржання не сприймалося слухом через виття й гул паровоза, що конав.

З уламків почулись крики, приглушені, невиразні, неокреслені.

— Рятуйте! Вбийте мене!.. Пробі, та вбийте ж!

Серед цього оглушного шуму, серед диму, що сліпив очі, розкрились дверцята уцілілих вагонів і юрба пасажирів метнулася з них. Падали на колію, підводились, одбивались один од одного ногами, кулаками. Потім, відчувши під ногами твердий ґрунт і побачивши простір полів, бігли хто куди, перестрибували через живопліт, і бігли геть полем, бо гнало їх інстинктивне почуття втекти якомога далі від небезпеки. Кілька жінок і чоловіків з диким лементом побігли в ліс.

Северіна з розпущеним волоссям, у розірваній одежі нарешті визволилась; але вона не побігла геть, вона прожогом кинулась до паровоза, що агоніював, і наскочила саме на Пеке.

— Де Жак? де Жак? Він живий?

Кочегар якимось дивом був цілий і живий, підбіг до паровоза і стиснулось йому боляче серце, коли подумав, що може там під уламками лежить Жак. Стільки їздили вони разом із Жаком, стільки горя зазнавали, під час злив і бур. І тепер їхній паровіз, ця бідолашна Лізон, що її так вони любили й доглядали, лежала перекинувшись догори колесами й випускала останню пару з розбитих грудей.

— Я зіскочив з паровоза, — промимрив, — і нічого не знаю, нічого. Біжімо швидше, швидше.

Біля колії зустрілись із Фльорою, що пильно подивилась на них. Вона стояла мов скам'яніла від жаху, що наробила стільки лиха, де пролито стільки крови. Принаймні тепер усьому край, подумала вона, відчуваючи

полегшення й разом із тим без якого-будь співчуття до горя інших людей, що їх вона покищо не бачила. Але, коли вона впізнала Северіну, страшенно здивувалась і на блідому обличчі пробігла чорна тінь страждання. Та невже ця жінка жива, тимчасом як Жака напевно вбито? Думка про те, що Жака вбито, мов гострим ножем вразила її в серце й вона раптом усвідомила безмежну ницість свого злочину. Вона все це зробила, вона вбила, вона вбила всіх цих людей. Голосний вигук вирвався їй із грудей, ламала руки й побігла геть несамовита.

— Жак, о, Жак! Він ось тут, його відкинуло назад, сама бачила... Жак.

Дедалі тихше ревла Лізон, і зойк її жалібний завмирав: тепер серед цього виття вже почувались дедалі гостріші крики ранених. Але дим мов іще погустішав і величезна гора уламків, відки лунали ці крики смерти й жаху, здавалось була оповита чорною курявою, що стояла нерухомо в соняшному сяйві. Що робити? З чого почати? Як дістатись до цих нещасних?

— Жак, Жак, кричала Фльора. Кажу бо вам, що він дивився на мене й що його відкинуло онтуди, під тендер... Ідіть бо, поможіть.

Тимчасом Кабюш і Мізар підняли обер-кондуктора Анрі Доверня, що в останню мить теж зістрибнув. Він вивихнув ногу. Посадовили його на землі, прихиливши до живоплоту, а він, мов збожеволівши, мовчки дивився, як рятували людей і, очевидячки, не відчував жодного болю.

— Йди, Кабюш, допоможи мені. Я ж кажу тобі, що Жак там унизу.

Але каменяр не слухав її, бо допомагав іншим раненим—саме витягав з-під уламків якусь молоду жінку, з перебитими вище колін ногами, які безпорадно звисали. А Северіна хутко побігла на заклик Фльори.

— Жак! Жак! Та де ж він? Я вам допоможу.

— Ось де. Допоможіть хоч ви.

Руки їхні зіткнулись, коли відтягали вони розбите колесо. Але ніжні пальці Северіни були безсилі зробити

щось, тимчасом як міцні руки Фльори переборювали всі перешкоди.

— Обережніше, сказав Пеке, який теж взявся допомагати їм.

Міцним рухом одхилив Северіну, яка ледве не наступила на руку, одірвану в плечі й ще одягнену в сірому драповому рукаві. Відсахнулась, понята жахом. А проте ця рука була їй незнайома, це була рука якоїсь невідомої для неї людини, одірвана від тіла, яке знайдуть безперечно десь інде. І все ж Северіна так злякалась, остовпіла. Так стояла вона й плакала, дивлячись, як інші робили, а сама була не в силі повикидати уламки скла, що різало руки.

Рятувати поранених, шукати вбитих тепер було ще важче й небезпечніше, бо вогонь із паровоза перекинувся на дерев'яні частини і, щоб припинити на самому початку цю пожежу, довелось узятись за лопати й закидувати вогонь землею. Поки побігли на Барантенську станцію по допомогу й надіслали телеграму в Руан, робили все, щоб витягти людей із уламків і всі взялись ретельно й сміливо за цю роботу. Багато з пасажирів, які повтікали, повернулись і соромно їм було за паніку. Довелось однак провадити роботу дуже обережно, кожний уламок витягали так, щоб не роздавити людей під ними, коли б що завалилось. У міру того, як усе це розбиралось, з-під уламків витягали людей, що застряли до самих грудей і притиснуті мов лещатами, кричали. Чверть години возились, витягаючи одного пасажира, що був блідий як полотно, але не кричав і казав, що він цілий і живий; а коли його витягли, виявилось, що йому одірвано обидві нозі—й він одразу й умер, не дізнавшись навіть про свою жахну рану й нічого не відчуваючи,—до того великий був його жах. З-під уламків вагону другої кляси, що починав горіти, витягли цілу сем'ю: у батька й матері були розбиті коліна, а у бабушки поламана рука; але вони не почували болю й плачучи гукали маленьку дочку, яка зникла десь у момент катастрофи; то була русява дівчинка років трьох і найшли її під шматком даху вагонного, живеньку й здоровеньку; а личко її всміха-

лось. Була й друга дівчинка, вся закаляна кров'ю, з розчавленими рученятами. Її однесли осторонь, поки розшукають батьків; вона до того перелякалась, що сиділа самітно й мовчки, причому обличчя їй аж перекривилось у здрогах, коли хтонебудь до неї підходив. Ніяк не могли одчинити дверцят у вагонах, бо від удару погнулись завіси й доводилось лізти в купе крізь розбиті вікна. Край колії лежало чотири вбитих, один біля одного. Тут саме біля мертвих лежало з десяток ранених і що не було лікаря, то ніхто й не міг подати їм допомоги. А проте тільки но почали витягати поранених і вбитих і під кожним уламком була ще нова жертва, і здавалось не меншала гора, повна людського м'яса й крови.

— Так я ж кажу вам, що Жак там унизу,—повторила Фльора, мов відчуваючи полегкість із цих слів, у яких було стільки горя й відчаю. Чуєте, кличе?.. Слухайте!

Тендер був під вагонами, що здершись один на один побились і завалили все уламками. І справді, коли притишилось виття паровоза, чутно стало дикий чоловічий крик з-під уламків. Що далі їх розбиралось, гостріший ставав цей передсмертний крик і було в ньому стільки болю, що робітники не могли стриматись і сльози навертались їм на очі й вони ридали. Коли вже дістались нарешті до нещасного, й визволили йому ноги, цей жахний крик припинився. Чоловік умер.

— Ні, сказала Фльора, це не він. Він там, ще глибше.

І міцними руками підіймала колеса й відкидала їх геть, відгинала цинкові листи даху, ламала дверцята, виривала кільця з ланцюгів. І коли натрапляла на вбитого або раненого, кликала інших, щоб його витягти, а сама не хотіла й на мить затримати свої розшуки.

Позаду неї працювали Кабюш, Пеке й Мізар, а Северіна знесилилась, бо ввесь час стояла; не мігши подати помочі, сіла на поламану лаву з вагона. До Мізара знову повернулася звичайна млявість і байдужість, він уникав важкої роботи й помагав здебільшого переносити мертвих. І він і Фльора пильно вдивлялись у вби-

тих, мов хотіли впізнати в них когось із тих десятків тисяч облич, що мчали повз них протягом десятьох років у швидких потягах, залишаючи невиразне враження юрби, що пролітала з блискавичною швидкістю. Так, нічого певного не можна було сказати про цю рухливу хвилю людську, раптова й брутальна смерть їхня лишалась так само загадкова, як і шалений галоп їхнього життя, що мчав їх у невідоме майбутнє. Мізар і Фльра не могли дати якогось певного імени, дати якусь точну вказівку про понівечені жахом обличчя цих нещасних, які загинули в дорозі, задавлені, розчавлені, мов салдати, що своїми тілами заповнюють окопи під час штурму ворожої фортеці. Фльорі однак здалося, що впізнала одного пасажира, з яким розмовляла в той день, коли потяг застряв у снігу: то був американець, профіль якого був їй так добре знайомий, хоч не знала вона ні ім'я його, й нічого про нього та його сем'ю. Мізар переніс його й поклав поряд із іншими вбитими, що прибули невідомо звідки й зупинились тут на шляху в невідоме.

Потім ще натрапили на жахне видовище. В одному з купе перевернутого вагону першої кляси найшли подружжя, безперечно новошлюбне, так притиснутих один до одного, що жінка давила своїм тілом чоловіка й не могла поворухнутись і полегшити його муки. Чоловік задихався й хрипів, а жінка, маючи змогу вільно рухати головою, благала щосили, щоб швидше витягли чоловіка. Думка про те, що вона причина його смерти, доводила її до нестями. А коли їх витягли обох, то вона одразу вмерла, бо буфером пробило їй бік. А чоловік, прийшовши до пам'яті, голосив, ставши навколішки біля неї й дивився на її очі повні ще сліз.

Уже витягли дванадцять мертвих і понад тридцять поранених. Добирались уже до тендера. Фльора час від часу зупинялась, зазирала між уламків дерева, гострим поглядом обмацуючи всюди, чи не побачить машиніста. Раптом закричала на ввесь голос:

— Ось, він там унизу... Дивіться, он його рука, в синьому шерстяному рукаві. Не ворухнеться, не дихає...

Підвелась на ввесь зріст і вилаялась по-чоловічому:

— Та чорти б вас узяли! Поспішайте бо, тягніть його відти.

Хотіла виламати руками мостину вагону, що її не можна було витягти, бо заважали інші уламки, та не могла. Побігла й повернулася, з сокирою, що нею Мізар колов дрова. Мов дроворуб, що хоче зрубати столітнього дуба, замахнулась сокирою й почала з шаленим запалом рубати мостини вагону. Всі аж убіч одійшли, даючи їй змогу орудувати самій і тільки казали, щоб рубала обережніше. Але під уламками не було інших поранених, крім машиніста, і його захищав перепліт із осей і коліс. Та й Фльора в своєму запалі нічого не чула й не спинялась, бо була певна, що це він. Рубала мостини й одколювала кожного разу дерев'яні частини, що заважали дістатись. Русі коси її порозпліталась, рукава сорочки роздерлись і оголились руки—нагадувала люту войовницю, що прокладала собі шлях через руїну, від неї самої зроблену. Ось останній удар і сокира влучила у вагонну вісь і переламалась на двоє. Тоді за допомогою інших Фльора відтягла колеса, що саме через них і не задавило машиніста. Перша схопила й винесла його сама геть.

— Жак, Жак... Ще дихає, ще живий! Боже мій, він ще живий. Я ж казала, що на власні очі бачила, як він туди впав.

Розгублена Северіна йшла слідом за нею. Поклали вдвох Жака біля живоплоту, поряд Анрі, який несамовито дивився навкруги, не здаючи собі справи з того, де він та що робиться навколо нього.

Підійшов Пеке й із жалем дивився на машиніста в такому злиденному стані. А Фльора й Северіна стали навколішки одна з правого боку, друга з лівого й підтримували голову Жака, тривожно стежачи за найменшими здрогами на його обличчі.

Нарешті, Жак розкрив очі. Подивився скляним поглядом на жінок, то на ту, то на ту, але здавалось не пізнавав їх. Вони не захопили його уваги. Але, коли на віддаленні кількох метрів побачив він паровоза, що конав, то в очах його відбився спочатку подив, потім пильно почав удивлятись, дедалі більш хвилюючись.

Так, він пізнав Лізон, і вона нагадала йому все: дві кам'яні брили впоперек колії, жахний удар, що його він відчув і в машині й у самому собі. Він може ще й вичуняє, а Лізон напевно дожила свого віку.

Жак не обвинувачував Лізон, що вона стала не така слухняна, бо після недуги, що її вразила там у снігах, не з її провини вона стала не така моторна; а крім того й роки роблять своє, втрачається рухливість членів і пружність зв'язків. Отже, щиро пробачав їй усе й глибоко страждав, бачавши, як вона смертельно ранена, вмирала. Ще кілька хвилин лишалось жити бідолашній Лізон. Холола, вугілля, що жевріло в паливні, бралось попелом і пара, що міцним струменем виходила з поламаних боків, ішла тепер маленькими струмочками зі скигліннням плачущої дитини. Закаляна землею та піною, Лізон, що була завжди така блискуче чиста, лежала тепер, перевернувшись догори колесами, у почорнілій від вугілля воді; вона вмирала трагічною смертью, мов породистий кінь, що конає на вулиці з нещасного випадку. Деякий час крізь розбиті покрови можна було бачити, як працювали її середові органи і толоки бились у циліндрах, як двоє серць; пара холодила в розподільниках все одно, як кров у жилах, але гонки лише конвульсивно здригались, мов рука в передсмертній агонії; і життя облишало Лізету разом із тією силою, що її живила, і поволі виходив із неї величезний запас живої сили. На смерть вражений велетень замирав, поволі засинаючи спокійним сном і, нарешті, зовсім затих: Лізон умерла. І ця купа заліза, сталі й міді, цей поламаний велетень, з розбитим тулубом, розкиданими членами, паралізованими органами, в сяйві денного світла скидався на безпомічний труп людини, гігантський труп людини, що колись буяла життям і звідки це життя вирвано геть у страшних муках.

Тоді Жак зрозумів, що Лізон умерла й закрив очі, бажаючи сам умерти. Почував надзвичайне безсилля й здавалось йому, що й сам він умер з останнім подихом машини; з-під опущених повік повільно текли сльози й збігали по щоках. І не зміг витримати цього Пеке, що стояв біля нього нерухомо, й щось стискувало йому

горло. Їхній товариш умирав і машиніст хотів умерти разом із Лізон. Так, значить, скінчилось їхнє життя втрьох. Скінчились і подорожі їхні, коли пробігали вони на Лізон сотні кілометрів, не кажучи ні слова один одному, й так добре розуміли один одного, що досить було незначного руху, а слова ставали непотрібні. Бідолашна Лізон! Яка була вона могутня, разом лагідна, і прекрасна в сонячньому сяйві! І Пеке, хоч був цілком тверезий, заридав уголос і все велике тіло його аж двигтіло й не міг він стримати себе.

Северіну й Фльору також поняв відчай, бо стурбувало їх, що Жак знову зомлів. Фльора побігла додому, принесла камфорного спирту й почала витирати його, щоб допомогти якось. Крім того й на Фльору й на Северіну справляла ще дуже сумне враження нескінченна агонія коня, що лишився живий, один із п'ятьох, хоч йому й одірвало обидві передні ноги. Кінь цей лежав біля них й безупинно іржав, майже людським голосом, але так гучно й жалібно, що двоє з ранених почали й собі завивати, як звірі. Ще ніколи передсмертний крик не лунав так глибоко жалібно, що здавалось не забути його повік, і кров застигала в жилах. То була жахна тортура. Голоси, повні страждання й гніву, благали, щоб добили того нещасного коня, який так мучився. Тепер, коли паровіз затих, ця нескінченна агонія тварини була останнім зойком катастрофи. Пеке, все ще ридаючи, підняв розколоту сокиру й добив коня, одним ударом розколовши череп. І тоді на місці катастрофи запанувала тиша.

По двох годинах чекання надійшла нарешті допомога. Під час зіткнення всі вагони скинуло на лівий бік, так що розчистити другу колію можна було за кілька годин. З Руану прибув потяг з трьох вагонів, з паровозом, що обслідував стан колії. Приїхали начальник канцелярії префекта, державний прокурор, інженери та лікарі Залізничної Компанії; всі були дуже розгублені й схвильовані; начальник Барантенської станції Бесьєр, уже був тут із ватагою робітників, що розчищали колію. У цій глушині, де звичайно була тиша й пустельність, тепер була незвичайна й гарячкова метушня.

Ті пасажири, що лишились живі, підо впливом панічного страху, не могли стояти спокійно й мали потребу рухатись; деякі, боячись сісти в вагон, шукали підводу; інші, переконавшись, що тут не дістати й тачанки, турбувались, де б попоїсти та поспати; всі вимагали, щоб зробили тут тимчасову телеграфну станцію, а деякі пішли пішки в Барантен надіслати телеграми. Тимчасом, як судова влада та представники адміністрації провадили розслід, лікарі швидко давали першу допомогу й перев'язували ранених, багато з них уже втратили притомність і лежали в калюжах крови, а деякі жалібно й ледве чутно стогнали під кліщами й голками хірургів. Взагалі було п'ятнадцять убитих і тридцять два тяжко ранених. Убитих лишили лежати на землі, вдовж живоплоту, обличчями вгору, поки їх упізнається. Лише один помічник прокурора, рожевий і русявий з виду, виявляючи свою ретельність, порався біля них, вивертав кишені, шукаючи паперів, візитних карток, листів, що на підставі їх можна було б дізнатись про особу вбитого та про адресу її. Тимчасом навколо нього зібрався гурт гулящих людей; хоч навколо на милю тут не було житла, а проте невідомо звідки зібрались цікаві, десятка три людей, чоловіків, жінок, дітей, які лише заважали, ні в чому не допомагаючи. Після того, як розійшлася чорна хмара диму та пари, яка все оповивала, променистий квітневий ранок засяяв над цим бойовищем, дощем золотого проміння падаючи на вбитих, на тих, що конали, на розбиту Лізон, на гори уламків, що їх розбирали робітники, які мов ті мурахи відбудовували мурашник, куди необережно ступила нерозважна людина.

Жак усе ще був без пам'яті й Северіна покликала лікаря, благаючи урятувати. Лікар оглянув Жака й не виявив жодного поранення, але побоювався, що пошкоджено нутрощі, бо на губах трохи сочилось крови. Він не міг сказати нічого певного, і порадив перенести якомога швидше й покласти в ліжко, уникаючи всяких товчків.

Коли Жака обмацували, він знову розкрив очі й

тихо застогнав від болю; але на цей раз він упізнав Северіну й ледве виразно промовив:

— Унеси мене відси, унеси.

Фльора нахилилась до нього й коли Жак повернув голову, то впізнав і її. І в очах його засвітився якийсь дитячий жах: одкинувся назад до Северіни з почуттям ненависти й жаху.

— Унеси мене зараз же відси.

Тоді Северіна запитала його, звертаючись на ти, мов була з ним на чотири очі, бо на Фльору не звертала жодної уваги:

— Хочеш, тебе перенесуть у будинок на перехресті Мофра, коли не заперечуєш. Це ось недалеко й там ніхто не заважатиме.

Він згодився й увесь час тремтів, дивлячись на Фльору.

— Куди хочеш, тільки мерщій.

Фльора зблідла й мов остовпіла під цим поглядом, де було стільки ненависти й жаху. Так значить, не зважаючи на таку різанину, де загинуло стільки безвинних і чужих їй людей, не вдалось їй убити ні Северіни, ні Жака. Северіну хоч би тобі вдряпнуло, а Жак мабуть виходиться. Отже, вона ще більше наблизила їх—і тепер вони будуть віч-на-віч у тому пустельному будинку. І вона уявила собі, як вони там улаштуються: коханець одужує, поправляється, а полюбовниця доглядає його; він у нагороду за це милує її—і в цьому затишному куточку, цілком вільні, переживають вони медовий місяць завдяки катастрофі. Глянула на вбитих, ці даремні жертви, холод пройняв її.

У цю мить Фльора глянула на місце катастрофи й побачила, як кілька панів, очевидно, судові слідчі розпитували Мізара й Кабюша. Державний прокурор і директор канцелярії префекта намагались з'ясувати собі, як саме віз каменяра опинився на колії. Мізар запевняв, що не облишав своєї вартівні, але певних пояснень не міг дати; та й справді він не знав нічого, і щоб виправдатись сказав, що був заклопотаний біля апаратів і стояв спиною до переїзду. Щождо Кабюша, то все ще схвильований, він розповідав довгу й не досить складну

історію про те, як він облишив коней, бо хотів останній раз бачити покійницю, а коні тимчасом пішли сами й Фльора не мала сили спинити їх. Він плутався в цьому оповіданні, починав його знову, але так і не вдалось йому з'ясувати справу.

Дикий інстинкт волі одразу розпалив похололу кров Фльори. Вона хотіла бути вільною, щоб обміркувати все й вирішити, бо й раніш не дуже потребувала чужої поради в скрутних обставинах. Навіщо чекати, щоб її мучили допитом. А то може ще й арештують. Не кажучи вже про злочин, вона була винна в службовому недогляді й можливо її обвинуватять у цьому. А проте стояла, бо не могла піти геть, поки Жак лежав тут.

Северіна дуже прохала Пеке й він дістав таки ноші й прийшов із товаришем, що мав допомогти перенести Жака. Лікар також умовив Северіну дати в себе притулок обер-кондукторові Анрі Доверневі, що був приголомшений ударом. Доверня можна буде перенести після Жака.

Северіна нахилилась до Жака, розстібнути йому комірець, щоб не давив шиї—поцілувала його в очі при всіх, щоб бадьоріше почував себе під час переноски, сказала:

— Не бійся, нам там добре буде.

Жак усміхнувся й собі поцілував її. Для Фльори це було останнім ударом, що назавжди відділяв від неї Жака. Здавалось їй, що її власна кров тече тепер нестримно з непоправної рани. Коли Жака понесли, Фльора побігла геть. Але опинившись біля низенької хатини, побачила вона крізь вікно кімнату, де лежала померла й де білою плямою світилася свічка в денному сяйві, біля матері. Під час катастрофи там нікого не було й голова покійниці трохи повернулась до вікна. Очі її широко розкрились, рот викривився, мов дивувалась, що стільки невідомих їй людей розчавлено й забито під час катастрофи.

Фльора побігла далі, повернула зараз же на Доанвільську дорогу, потім звернула ліворуч, між чагарники. Вона знала кожен закуток у цій місцевості й була певна, що жодні жандари не розшукають її, якщо вже

погнались за нею. Отже, перестала бігти й ішла поволі, не поспішаючи, прямуючи до схованки, де вона частенько сиділа сумними днями—то була нора під тунелем. Глянула на сонце, було саме опівдні. Залізши в нору, Фльора лягла на кам'янисту землю й лежала нерухомо, поклавши руки за голову, й міркувала. Тоді тільки відчула якусь незвичайну порожнечу в собі; здавалось, що смерть надходить і холоне помалу тіло. То не були докори сумління за те, що вбито марно стільки люду; чимало зусилля їй довелось зробити, поки прокинулась у ній і жалість і огида до зробленого. Але тепер була вона певна, що Жак бачив, як вона притримувала коні. І з того, як він одсахнувся од неї, розуміла, що почував до неї відразу, як до якоїсь потвори. Ніколи не забуде він їй цього. А проте, якщо вже не пощастило вбити інших, так завжди можна вбити себе саму. Так і вирішила зробити. Нічого іншого не лишалось їй; заспокоївшись і добре обміркувавши справу, побачила, що нічого іншого їй не лишається. Але втома й якесь безсилля, що охопило все її єство, не давали їй змоги підвестись і пошукати, яким способом смерть собі заподіяти. А разом із тим, з глибин цього непереможного півсну промовляло ще й бажання жити, потреба бути щасливою, остання мрія про те, що й вона може зазнати щастя, коли вже дала змогу вільно раювати Жакові й Северіні. Може почекати ночі й побігти до Озіля, що так її любить і зуміє захистити. Думки почали плутатись і ставали не такі жорстокі; заснула мертвим сном безмрійним.

Коли Фльора прокинулась, була темна, темна ніч. Не здаючи собі справи з того, що є навколо, Фльора обмацала скелястий ґрунт, що на ньому лежала, й згадала все. І чітко мов удар грому, вирізнилась думка—треба вмерти. Всі мрії про те, що можна жити після зробленого вчора, зникли разом із тим, як зникла втома. Ні, ні, лише смерть заспокоїть. Вона не може жити в цьому морі крови, з розбитим серцем, відштовхнута єдиним чоловіком, що його вона хотіла й що належав іншій. Отже, треба покласти край усьому, поки має ще сили.

Фльора підвелась і вийшла зі своєї схованки. Не вагалась, бо інстинкт підказував їй, кудою йти. Глянувши на небо й на зорі, визначила, що було біля дев'ятої години. Як підходила до колії, проходив швидкий потяг у напрямку до Гавру. Зраділа з цього: все гаразд, очевидно, розчистили праву колію, тимчасом, як ліва була ще несправна, принаймні рух на ній не відновився. Упевнившись у цьому, дівчина йшла вдовж живоплоту серед пустельної тиші. Нікуди було поспішати, бо найближчий потяг, Паризький швидкий, йтиме лише о де-в'ятій годині двадцять п'ять хвилин. Поволі йшла повз живоплоту, в густій пітьмі, так спокійно, мов би ходила, як звичайно, пустельними стежками. Перед входом у тунель перелізла через живопліт і йшла просто колією спокійним кроком, назустріч швидкому потягу. Треба було так пройти, щоб не бачив її сторож і вона вживала таких саме заходів, як тоді, коли ходила до Озіля по той бік тунелю. І ввійшовши в тунель, вона так само йшла вперед. Але тепер це була зовсім інша справа, вона не боялась, що повернувшись назад, забуде правильний напрямок, кудою йти. Тепер вона не відчувала того безладдя в мозку, яке буває в тунелі, того безладдя, коли забувають про все, про час і просторінь, серед гуркоту й грому зустрічного потягу. Їй було тепер цілком байдуже—не міркувала, не думала навіть і вирішила остаточно йти, йти наперед, поки зустріне потяг, а потім іти просто на ліхтар паровоза, що сяятиме в пітьмі.

Фльора однак дивувалась, що немає потяга, бо їй здавалось, що йде вже кілька годин. Як далеко однак до смерти, так бажаної. І думка, що вона так і не зустріне смерти, що йтиме так цілі льє, не знаходячи заспокоєння, довела Фльору на хвилину до відчаю. Відчула втому в ногах. Невже доведеться сісти впоперек колії та чекати? Але це здавалось їй негідним—вирішила йти до самого останнього моменту, вмерти стоячи — так промовляв інстинкт жінки-войовниці. Знову відчула доплив енергії й бадьоріше пішла вперед, побачивши далеко-далеко ліхтар швидкого потягу, подібний до маленької зірки, що блищала на темному

тлі входу в тунель. Потяг ще не ввійшов у самий тунель і ще не було звичайного при цьому гуркоту; видно було лише яскраве, радісне сяйво ліхтаря, що помалу збільшувалось. Випроставшись своїм гнучким станом, подібним до мітичної статуї, спираючись на міцні ноги, йшла прискореним кроком, але й не бігла, а йшла так, як ідуть, мов поспішаючи до ласкавої подруги. Ось потяг увійшов у тунель, почувся гуркіт, жахний гуркіт, що дедалі наближався так, що аж земля двигтіла. Тимчасом зірка ліхтаря перетворилась на величезне око, яке дедалі більшало, мов виходячи з орбіти пітьми. Тоді підо впливом нез'ясованого почуття, можливо, щоб лише самій зустріти смерть, випорожнила кишені, йдучи далі, так само безстрашно: поклала край колії хустку до носа, ключі, нитки й два складані ножі; навіть скинула шерстяну хустку, пов'язану на шиї, так що лишилась у самій корсетці з обірваними ґудзиками. Осяйне око перетворилось тепер на палящий вогонь, мов паща горящої печі, й відчувався вже теплий подих велетня і разом вогкий, а гримотіння дедалі більшало. А Фльора все йшла, йдучи просто на вогонь, щоб неодмінно опинитись під паровозом, який вабив її вогнем своїм, як нічного метелика. В саму жутку мить удару Фльора підвелась на ввесь зріст, мов би в останній момент страшної боротьби хотіла схопити того велетня й повалити його додолу. Вдарилась головою просто в ліхтар і він загас.

Труп Фльори виявили лише за годину після цього. Машиніст бачив величезну бліду постать, що йшла на паровіз. Освітлена яскравим світлом ліхтаря, здавалась якоюсь жахною примарою, і коли одразу ліхтар загас, і потяг мчав у глибокій пітьмі, з гуркотом грому, машиніста поняв жах, бо відчув він подих смерти. Вихо дячи з тунелю, він крикнув вартовому, що сталось якесь нещастя. Але лише на Барантенській станції він міг розказати, що хтось у тунелі кинувся під паровоза: очевидно, то була жінка, бо жіноче волосся з уламками черепа ще трималось на розбитому склі ліхтаря. Надіслали робітників шукати тіло; вони найшли його й вразила їх надзвичайна мармурова білизна цього тіла.

Воно лежало на лівій колії, куди його відкинуло силою вдару. Голова була геть розбита, але на тілі не було жодного подряпаного місця. Напівголе, вражало своєю красою й чистотою та міццю форм. Робітники мовчки загорнули його в покривало. Вони впізнали Фльору й думали, що бідолашна навмисно кинулась під потяг, боячись великої відповідальности, яка тяжила над нею.

Опівночі в маленькій хатині залізничного сторожа тіло Фльори лежало поряд із тілом її матері. На підлогу поклали сінника, а між обома поставами запалену свічку. Фазі лежала, як і раніш, голова була нахилена, й вуста викривились жахною посмішкою; здавалось, що тепер вона дивилась застиглим поглядом на дочку; і серед тиші в самітній хатині чутно було, як Мізар провадив свої нескінченні розшуки. Тимчасом, з правильними переміжками, проходили потяги, йдучи обома коліями, бо рух уже цілком відновився. Проходили вони невблаганно, в своїй механічній моці, байдужі до всіх цих драм та злочинів, що про них навіть і не знали. Що обходили їх невідомі люди, які загинули в дорозі, розчавлені під колесами? Трупи забрали геть, кров змили й потяги знову мчали туди, в майбутнє.

XI.

В будинку на перехресті Мофра спальня являла собою велику кімнату, оббиту червоною шовковою тканиною в розводах. Обидва великі вікна виходили на залізницю, що була в кількох метрах відти. З ліжка, з старовинного ліжка під балдахіном, що стояло проти вікон, видно було, як проходили потяги. Роки минали й ніхто не ввіходив у цю кімнату, не прибирав меблів, не торкався нічого.

Северіна сказала однести в цю кімнату Жака, який знову знепритомнів і зблід, а Анрі Доверня поклали в першому поверсі в другій маленькій спальні. Собі Северіна обрала кімнату поряд із Жаковою, відокремлену лише площадкою сходів. Протягом двох годин улаштувались таки добре, бо в будинку було все потрібне, навіть білизна в шахвах. Надівши білу хвартушину по-

верх своєї одежі, Северіна нагадувала сестру-жалібницю. А Рубо вона надіслала лише телеграму, щоб він не чекав на неї, бо вона залишиться там кілька день доглядати ранених, приміщених у будинку.

Другого дня лікар заспокоїв Северіну щодо Жака, й сказав, що сподівається поправити його днів за вісім: то було велике щастя, казав він—лише незначні середові пошкодження. Але радив дуже дбайливо доглядати й стежити, щоб Жак не сходив із ліжка. Ось чому, коли хворий розкрив очі, Северіна, яка доглядала за ним, як за дитиною, благала його не хвилюватись і слухатись її в усьому. Жак, що почував себе ще дуже безсилим, пообіцяв, кивнувши головою. Він був у добрій пам'яті, упізнав цю кімнату, про яку Северіна казала йому тієї ночі визнання: це була та сама червона кімната, де Северіна, дівчинка шістнадцяти з половиною років стала жертвою розпусного Гранморена. Так, він лежав на тому самому ліжку й, навіть не підводячи голови, міг бачити у вікна, як проходили потяги, одразу сколихуючи будинок. І цей будинок був справді такий, яким він бачив його так часто, проїжджаючи повз нього на машині. Добре уявляв собі його, як стоїть він навскоси до залізничної колії, такий похмурий і самітний, з закритими віконницями, і з того часу, як вивішено було оголошення, що його продається, здавався ще сумнішим, похмурішим. Напис той ще збільшував пустельність будинку й садка, заростого терниною. Пригадував, який сум навіював на нього цей будинок кожного разу, те неприємне почуття, мов якесь передчуття, що тут із ним скоїться лихо. І тепер, лежачи в ліжку, цілком безсилий, він думав про це й був певен, що мабуть тут умре.

Коли Северіна побачила, що Жак уже чує й розуміє, вона одразу ж заспокоїла його і, перекладаючи ковдру, сказала пошепки:

— Не турбуйся! Я вийняла в тебе все з кишень. Взяла також і годинника.

Дивився на неї здивовано й видно було, що силкувався пригадати собі щось.

— Годинник?.. А так, годинник.

— Може почали б шукати тобі в кишенях... Так я його й сховала між моїми речами. Не турбуйся.

Подякував їй, стиснувши руку. Повернувши голову, побачив на столі ніж, що його так само Северіна вийняла з кишені. Але ховати його не доводилось, бо таких ножів чимало є на світі.

Наступного дня Жак почував себе краще й мав надію, що не вмре на цей раз. Дуже зрадів, побачивши біля себе Кабюша, який доглядав за ним і даремно силкувався ходити, не гупаючи по паркету своїми здоровенними ногами. Після катастрофи каменяр не одходив од Северіни, виявляючи велику самовідданість: облишав свою роботу й кожного ранку приходив допомагати Северіні, роблячи чорну роботу. І служив їй, як відданий пес, дивлячись у очі її й угадуючи її бажання.

О, казав він собі, це козир-жінка, хоч і тендітна на вигляд. Вона так багато робила для інших, що можна було зробити щось для неї.

Таким робом, Жак і Северіна дуже звикли до нього, звертались один до одного на ти, навіть обнімались безтурботно, коли він потихеньку проходив кімнатою, силкуючись приховати свою велетенську постать.

Жак однак дивувався, чому це так часто кудись відлучається Северіна. Спочатку, за порадою лікаря, Северіна не сказала нічого, що тут у нижньому поверсі лежить Анрі Довернь, бо розуміла, як Жакові буде приємна думка, що він із нею на самоті.

— Ми тут сами, правда?

— Так, любий, нікого, крім нас... Спи спокійно.

А проте вона щохвилини зникала з кімнати. Ще через день Жак почув у нижньому поверсі чиїсь кроки, приглушену розмову. А на другий день там чутно було дуже веселий, хоч і приглушений сміх, і нескінченні розмови двох молодих бадьорих голосів.

— Що там таке? Хто там? Ми, виходить, не сами?

— Так, не сами, любий. Там, у низу, саме під цією кімнатою є теж ранений, якого я примістила.

— Ти знаєш його—обер-кондуктор Анрі.

— Анрі... Так.

— А цього ранку приїхали сестри. Чуєш, як вони сміються... це вже така їхня вдача. Тепер йому вже куди краще, й вони поїдуть увечері додому, бо тато їхній не може обійтись без них; щождо Анрі, то він буде ще тут два-три дні, поки зовсім поправиться. Уяви собі, він зіскочив із потягу й нічого собі не пошкодив, тільки спочатку був як приголомшений, а тепер усе гаразд.

Жак замовк і так довго дивився на Северіну пильним поглядом, що вона додала:

— Розумієш, коли б не було тут його, то почали б казати все що вгодно про нас... А як я тут не одна з тобою, то й чоловік не може нічого сказати проти: це прекрасна притока, щоб лишатись тут... Розумієш?

— Так, це ти добре зробила.

І до самого вечора Жак чув, як весело сміялись сестри Довернь, так само, як і тоді, в Парижі, коли він ішов сходами в кімнату, де Северіна в його обіймах призналась у всьому. Потім запанувала тиша, чутно було тільки легкі кроки Северіни, коли вона облишала його й ішла до Доверня. А коли двері в нижньому поверсі замикались, то в усьому будинку наставала повна тиша. Двічі, почуваючи спрагу, довелось Жакові постукати стільцем об підлогу, щоб прийшла Северіна. І вона приходила й усміхалась, казала, що багато клопоту з Довернем, бо доводиться ввесь час тримати на голові компреса з холодної води.

З четвертого дня Жакові дозволили вставати з ліжка й сидіти дві години в фотелі, перед вікном. Трохи вихилившись, міг він бачити вузенький садок, прорізаний колією, оточений невисоким муром, де росла шипшина з блідо-рожевими квітками. І згадав він ту ніч, коли підвівся навшпиньки, щоб подивитись крізь мур,— уявив собі чималий участок землі по той бік будинку, з живоплотом навколо; він проліз у нього й натрапив на Фльору, що сиділа біля дверей напівзруйнованої оранжерії, розплутуючи й розрізуючи крадені вірьовки. Жахна ніч, повна спогадів про лиху його недугу. Уявляв собі Фльору, високу й гнучку, русяву войовницю, її палкі очі, що пильно дивились на нього—і що

більше приходив до пам'яті, то виразніша ставала її постать. Спочатку Жак не згадував жодним словом про катастрофу й ніхто навколо не наважувався казати про неї, щоб не хвилювати його. Але в мозку вирізнялись усі подробиці, він відбудовував усе й думав лише про катастрофу до того невпинно, що тепер, сидячи біля вікна, намагався відшукати сліди катастрофи, впізнати учасників її. Чому ж не бачить він Фльори, там, біля шляґбавму, з прапорцем у руці? Боявся запитати про це й тому ще більше пригнічував його цей сумний будинок мов населений привидами.

Однак якось ранком, коли Кабюш допомагав Севе-ріні в хатніх справах, Жак наважився запитати.

— А що Фльора? Може захворіла?

Захоплений розполохом таким запитанням, Кабюш не зрозумів жеста Северіни й, навпаки, думав, що вона наказує розказати все.

— Бідолашна Фльора вмерла.

Жак дивився на неї й аж затре́мтів. Довелось розказати йому все. І вдвох вони розказали, як смерть собі заподіяла Фльора, кинувшись під потяг у тунелі. Похорон матері довелось відкласти до вечора, щоб ховати разом із дочкою. Так і поховали їх поряд на маленькому Доанвільському кладовищі, біля молодшої дочки Люїзети, цієї лагідної та ніжної дівчини, що теж умерла не своєю смертю, вся закаляна кров'ю та брудом. Там лежать ці три бідолашні жінки, що зійшли з кону життя, і зникли мов розчавлені й захоплені шаленим виром потягів мимоїзних.

— Умерла? тихо повторив Жак. І тітусі Фазі немає, і Фльори й Люїзети!

Почувши це останнє ім'я, Кабюш, який допомагав Северіні перестеляти постіль, інстинктивно глянув на неї: згадав про колишні почуття свої, перше кохання, що захопило його всього, як людину лагідної вдачі й нехитру, що після першої ж ласки відчуває до вас прихильність. Северіна, що знала про це трагічне кохання, трималась цілком серйозно й дивилась на нього співчутливо. Це зворушувало. Сам не бажаючи того, діткнувся рукою до руки Северіни, коли передавав їй

подушки. Замішався й ледве мав сили відповісти на запитання Жака.

— То значить її обвинувачували в тому, що вона навмисно виколіювала потяг?

— Та ні, тільки, звичайно, це був її недогляд.

В уривчастих фразах каменяр розказав усе, що знав. Він нічого не бачив, бо саме був у хаті, коли коні зрушили й потягли воза на колію. І сумління Кабюша не було спокійне, бо й слідчий докоряв йому: коли б не облишив коней, то й катастрофи не було б. Слідство з'ясувало все звичайним недоглядом Фльори, а після того, як вона сама на себе наклала таку жорстоку кару, справу цю залишили, й навіть не звільнили з посади Мізара. Запобігливий і поштивий, він легко виплутався, обвинувачуючи у всьому Фльору. Вона, казав, завжди робила по-своєму, так що йому часто доводилось виходити зі своєї будки й закривати шляґбавм. Разом із тим і залізничне начальство виявило, що цього ранку він сумлінно виконував обов'язки. Поки одружиться він удруге, йому дозволили взяти, як доглядачку за шляґбавмом, вже літню жінку, Дюклу, що раніше служила в гостиниці, й там не зовсім порядним способом заробила собі чималенько грошей, що на них і жила.

Коли Кабюш вийшов із кімнати, Жак затримав Северіну поглядом. Був дуже блідий.

— А знаєш ти, що сама Фльора й погнала коні й поставила воза з брилами впоперек колії?

Северіна, теж збліднувши, сказала:

— Якісь дивні речі ти розказуєш, любий. Мабуть знову гарячка в тебе. Лягай знову в ліжко.

— Ні, ні, це не маріння. Розумієш, я бачив це, як тебе бачу. Вона притримувала коні й не давала їм перетягти воза, бо сила в неї величезна.

Тоді Северіна безсило опустилась на стілець, проти Жака, бо аж ноги їй підтялись.

— Боже мій, боже, який жах!.. Це ж щось почварне... Я тепер і не засну.

— Та що там, казав далі Жак, справа цілком ясна, і вона хотіла, щоб разом із іншими загинули ми з тобою вдвох. Вона з давнього часу вже кохала мене й

ревнувала. А крім того й у голові в неї не все було гаразд. Всякі думки могли їй спасти. Але щоб стільки вбити народу, стільки крови пролити—от, гадино!

Очі Северіни широко розкрились і нервова здрога перебігала устами. Жак замовк і протягом довгого часу вони дивились один на одного. Потім, силкуючись визволити себе від жахних візій, що поставали між ними, Жак сказав тихо:

— Так, значить, вона вмерла... Тому то й увижається тепер усе вона мені. З того часу, як я повернувся до пам'яті, мені все здається, що вона ось там. І цього ранку я повернув голову, бо відчув, що вона стоїть біля мого узголов'я. Так, значить вона вмерла... А ми живемо. Аби лише не помстилась вона якось і тепер.

Северіна затремтіла.

— Мовчи, мовчи, бо я збожеволію.

Вийшла з кімнати й Жак чув, як пішла до другого хворого. Лишився біля вікна й знову пильно дивився на колію, на маленьку хатину сторожа з великим колодязем, на сторожову будку, маленьку, збиту з дощок, де Мізар, мов напівсонний, автоматично робив свою щоденну роботу. Протягом годин дивився Жак на все це, мов шукаючи розв'язання нерозв'язної проблеми, що від неї залежало його життя.

Особливу забирав його увагу Мізар, цей нікчемний чоловік, лагідний і тихенький, що весь час аж заходився від кашлю, і, все таки отруїв і поклав таки на лаву цю колись здорову жінку, підточив її сили, думаючи, як свого досягти. Очевидно, протягом багатьох років ні про що інше не думав, і вдень і вночі, усі дванадцять годин свого вартування. Після кожного електричного дзвінка, який, повідомляв про потяг, він мав давати сиґнал ріжком, потім, коли потяг пройде, він натискував електричну кнопку, щоб закрити колію на своїй ділянці, натискував другу кнопку, щоб одкрити колію на другій ділянці: це були дуже механізовані рухи, які перетворились на звичні рухи в його веґетативному житті. Неписьменний, не дуже гострий розумом, він ніколи нічого не читав і в переміжках між сиґналами сидів склавши руки й дивився якось тупо й роз-

гублено. Майже ввесь час сидів у будці й розважав себе тим, що якомога на довший час розтягував свій сніданок. Потім знову сидів, мов скам'янілий, і в голові було порожньо, жодної думки не снувалось; боровся увесь час із сном, і засинав іноді з розкритими очима. А вночі, якщо не хотів, щоб поняла його ця непереможна сонота, уставав, ходив, перевалюючися з ноги на ногу, мов сп'янілий. Боротьба з жінкою, ця таємна боротьба за тисячу прихованих франків, які належатимуть тому з двох, хто переживе, протягом багатьох місяців була єдиною темою міркувань його, єдиною думкою в мозку цієї самітної людини. Коли давав сиґнала ріжком, коли натискував кнопку сиґнальних апаратів, дбаючи про життя стількох людей, він думав лише про отруту; і коли сидів нерухомо, опустивши руки, з оспалими очима, то думав про те саме. Усі думки його сходили на це—отруїти жінку, розшукати гроші й забрати їх собі.

Жак дивувався, що Мізар ані трохи не змінився. Отже, можна вбивати, не хвилюючись, і жити так само спокійно, як і раніше. Після перших гарячкових розшуків до Мізара повернулась його звичайна байдужість із домішкою яхидства малосилої істоти, яка боїться, що її вдарять. А проте, даремно її вбив, бо вона все таки взяла гору, а він зазнав поразки: перевернув усю хату й нічого не знайшов, жодного сантима; і лише очі його на землястому обличчі, неспокійні очі, перебігаючи з місця на місце, викривали його таємну мрію. Повсякчас бачив перед собою великі розкриті очі покійниці, і жахну усмішку на устах її, що мов казала: «Шукай собі, шукай». І він шукав, і думка ця не заспокоювалась і на мить; невтомно працював його мозок, розшукуючи схованки, де могли бути гроші; у думці перевіряв усі можливі схованки, виключаючи ті, що їх уже обслідив; розпалювався, коли вигадував ще нову можливу схованку й тоді не міг стримати себе й кинувши все, біг туди, шукав—і все даремно: це була протяжна тортура, тортура з помстою, щось подібне до мозкового безсоння, в наслідок чого він не міг спати й уперто думав мимоволі про те саме. І це перетвори-

лось у нього в невідступну ідею, невблаганну, як удари годинника. Коли давав сиґнал ріжком — один раз для потягів правої колії та двічі для лівої, він у думках шукав гроші; коли чув сиґнальний дзвінок, коли натискував кнопки апаратів, одкривав і закривав путь— шукав думками, і безперестанно шукав, шукав увесь час, шукав шалено, удень, протягом годин чекання, коли сидів нерухомо, застиглий, і вночі, коли борючись із сном, сидів у будці, як самітний вигнанець серед тиші й пітьми безлюдних полів. А Дюклю, що тимчасово доглядала шлягбавм, дуже хотіла вийти заміж за Мізара; піклувалась про нього й турбувалась, що він ніколи не спить.

Однієї ночі Жак, що починав уже ходити в кімнаті, встав і підійшовши до вікна, побачив, як у хаті Мізаровій хтось ходить із ліхтарем. Очевидно, то Мізар шукав гроші. А другої ночі, так само, вартуючи біля вікна, Жак, на превеликий подив, впізнав Кабюша— велику чорну постать, на доріжці під вікном сусідньої кімнати, де спала Северіна. Жак не міг здати собі справи, але дивно, що замість розпалити, це викликало в ньому співчуття до каменяра та якийсь сум: ще один бідолаха, цей чолов'яга, стоїть там під вікном, як відданий пес. Справді, тендітна Северіна не була красивою, коли її розглядати зокрема в деталях, але взагалі справляла привабне враження чорним, як атрамент, волоссям, блідо-блакитними очима кольору барвінка, коли вже такі дикуни, як цей розумово обмежений велетень, так уже захопився, що вартує уночі біля її дверей, мов несміливий хлопчина. Пригадував тепер різні факти, ту ревність, із якою каменяр допомагав Северіні й запобігливий погляд очей каменяра. Так, очевидно, Кабюш кохав її й бажав її. А другого дня, стежачи за Кабюшем, Жак помітив, як він потихеньку підняв шпильку, що випала з причіски в Северіни, коли вона застеляла постіль, і стиснув її в руці, не думаючи повертати. Жаку пригадались його власні тортури, все, що він вистраждав у своєму коханні, всі хвилювання й жах, що повертались тепер, у міру того, як він одужував.

Ще два дні минуло, після катастрофи ось уже тиждень цілий. Як і передбачав лікар, ранені поправились і могли вже стати до роботи. Якось ранком, Жак, сидячи біля вікна, побачив, як промчав на новому паровозі кочегар Пеке—і привітався рухом руки, мов закликаючи до себе. Жак однак не поспішав облишати будинок на перехресті Мофра. Знову розбуркане кохання тримало його тут—він, мов, тривожно чекав на щось неминуче. Того самого дня Жак знову почув у нижньому поверсі молодий і бадьорий сміх і жарти двох дівчат, що наповнювали сумний будинок шумом і галасом, який буває в жіночому пансіоні під час рекреації. Упізнав голоси сестер Довернь. Не сказав про це Северіні, та її майже ввесь день і не було, бо часто виходила й не лишалась біля нього більше, як п'ять хвилин. Увечері в будинку стало тихо-тихо. Побачивши, що Северіна мов не хоче йти з його кімнати, а стоїть замисленай бліда, глянув пильно їй в очі й запитав:

— Ну, то він поїхав уже? Сестри одвезли його?

Відповіла коротко:

— Так.

— І ми, нарешті, сами? Нікого, крім нас?

— Так, цілком сами. Завтра нам треба розлучатись. Я повертаюсь до Гавру. Годі вже таборувати в цій пустелі.

Жак пильно дивився на неї, усміхаючись і разом із тим трохи замішаний. Нарешті, наважився:

— Ти здається жалкуєш, що він поїхав?

Аж затремтіла, хотівши заперечити, але Жак спинив її.

— Я зовсім не хочу з тобою сваритись. Ти добре бачиш, що я не ревнивий. Колись ти казала, щоб я тебе вбив, якщо зрадиш мене, пригадуєш? Але я зовсім не скидаюсь на коханця, що хоче вбити свою полюбовницю... Та річ у тім, що ти ввесь час сиділа там. І не можна було тебе побачити хоч на хвилину. Отже, не дивно, коли я згадав те, що казав твій чоловік, а саме, що колись ти віддаси себе цьому легеневі, без якогобудь кохання, а виключно для того, щоб почати знову роман.

Перестала заперечувати, двічі проказала, поволі:

— Почати знову, почати знову...

А потім у запалі нестримної щирости, казала жваво далі:

— Ось слухай! Я скажу тобі правду... Ми можемо один одному казати все, бо є багато такого, що зв'язує нас... Цей Доверньуже протягом місяців залицяється до мене. Він знав, що я живу з тобою і гадав, що я охоче згоджусь належати й йому. І коли я прийшла туди до нього, він знову почав казати й повторював, що шалено кохає мене й такий був вдячний за мій догляд, такий ніжний, що справді деякий час мені здавалось, що я його теж кохаю й маю почати якесь нове життя, краще, спокійніше... Можливо, що тут не було справжнього кохання, але я заспокоїлась би...

Зупинилась, не знаючи, чи казати далі.

— Ми з тобою тепер дійшли в нікуди й далі йти не можна... Наші мрії про від'їзд, наші мрії, що ми будемо багаті й щасливі там у Америці, все це щастя, яке від тебе залежить, воно нездійсненне, бо ти не мав сили... Звичайно, я не докоряю тобі, навіть і краще, що так сталось, але я хочу, щоб ти зрозумів, що живучи з тобою, мені нічого більше чекати: завтра буде, як учора, ті самі турботи, ті самі неприємності.

Не перепиняв її й запитав лише, коли вона скінчила.

— Так через це ти й віддалась Доверневі?

Зробила кілька кроків по кімнаті, здвигнула плечима й повернувшись до Жака, сказала:

— Ні, я не віддалась йому, кажу тобі щиро й знаю, що ти й так мені віриш, бо нам не доводиться брехати один одному... Уяви собі, що я не в силі була зробити це, так само, як і ти не мав сили на те діло. Може дивуєшся, що жінка не може віддатись чоловікові, після того, як добре обміркувала справу й вирішила, що це їй корисно? То я й не гадала, що це можливо, колись я була така щедра на ласки, й охоче давала цю насолоду моєму чоловікові або тобі, бачивши, що ви так мене кохаєте. А от на цей раз я не мала сили. Він цілував мені руки, тільки руки, а не губи, заприсягаюсь. Він чекає на мене в Парижі, трохи згодом; він бо та-

кий нещасний вигляд мав, що я не хотіла позбавити його надії.

Северіна не помилилась. Жак вірив їй і бачив, що вона його не обманює. І тривога поняла Жака, наростала бурхлива хвиля якогось неспокою, коли думав про те, що тепер він тут на самоті з Северіною, далеко від решти світу—в чарах палкого кохання. Хотів вирватись із цих тенет і з запалом вигукнув:

— Але маєш ще полюбовника, є ще другий—Кабюш!

Раптом повернулась до нього.

— А й ти помітив дещо, ти теж це знаєш... Так, правда, він теж закохався. Я й сама не розумію, що діється з ними... Але Кабюш не сказав мені жодного слова. Та я бачу, як він стискує собі руки, коли ми цілуємось. Він чув, як я зверталась до тебе на ти, й нишком плакав у куточку. Крім того, він краде мої речі, приміром, рукавички, навіть хустки до носа тягне й несе, мов скарби які, в своє лігво... Звичайно, ти не думаєш, що я можу віддатись цьому дикунові. Це такий незграба, що мені аж страшно. А проте, він нічого не домагається... Ні, такі бецмани, особливо, якщо вони боязкої вдачі, вмирають із кохання, нічого не вимагаючи. Ти міг би доручити мене йому на цілий місяць і він не торкнув би й пальцем мене, так само, як, ручусь, не торкнувся він і Люїзети.

Коли згадала за Люїзету, їхні погляди зустрілись—і деякий час вони мовчали. В пам'яті виринули образи минулого, їхня зустріч у слідчого, в Руані, потім їхня перша ніжна подорож до Парижу, історія їхнього кохання в Гаврі, і все, все, що було потім і гарного й жахного. Підійшла ближче, так близько, що відчував теплоту її тіла.

— Ні, ні, цьому я ще менше могла б належати, ніж кому іншому. Але, розумієш, тепер я не могла б віддатись нікому... І ти знаєш, чому. Бачиш, я це тепер знаю, я певна, що не помиляюсь: бо ти взяв мене всю. І немає іншого слова, ні: саме взяв, як беруть якусь річ обома руками, й потім несуть із собою й кожної хвилини орудують нею так або інакше. До тебе я ні-

кому не належала. Я твоя і лишусь твоєю, навіть коли б ти не хотів цього, навіть, коли б я не хотіла цього... Я не можу з'ясувати тобі цього. Так уже судилось нам зустрітись. Щодо інших, то я їх боюсь, відчуваю огиду, а з тобою маю дивну насолоду, справжню райську втіху... Так, я кохаю тільки тебе й не можу кохати нікого іншого, крім тебе.

Простягла руку, щоб обняти Жака, міцно стиснути його, покласти голову йому на плече, й припасти устами до уст його. Але він схопив її руки й відсторонив її, бо почував, як колишня дригота охоплює його й кров приливає до голови. В ухах дзвеніло, мов молотами било в мозок, і навкруги був шум стотисячної юрби — всі ознаки колишньої недуги. Останніми часами він не міг узяти Северіну вдень, ні навіть при світлі свічки,— боявся, що збожеволіє, побачивши її. В кімнаті горіла лямпа й добре освітлювала їх; і якщо він увесь тремтів, якщо не міг владати собою, то це тому, що комірець її сорочки розстібнувся й він бачив білу м'ясисту шию.

Горіла вся й благаючи казала:

— Нічого не значить, що ми дійшли в нікуди. Хай я не сподіваюсь від тебе нічого нового, аби я знала, що завтрішній день принесе з собою ті самі неприємності й страждання—мені все одно: нічого мені іншого не лишається, як отак гибіти й страждати з тобою. Повернемося в Гавр і будемо жити, як жили, аби тільки коли-не-коли мала я тебе, хоч на годиноньку... Ось уже три ночі я не сплю: там у тій кімнаті, по той бік сходів це не ночі, а сама тортура, так хочу я прийти до тебе. Але тобі було так погано, таким сумним ти видавався, що я не наважувалась... Але, скажи мені, ти обіцяєш мені сьогоднішній вечір? Ти побачиш, яке це буде щастя: я зібгаюсь, як котенятко, щоб тебе не турбувати. Крім того, подумай лише, це ж остання ніч... А тут, у цьому будинку це все одно, що десь край світу. Ось слухай, ані телень, жодної тобі душеньки! Ніхто не прийде, ми сами, зовсім сами, й ніхто й не знав би, коли б ми вмерли один в одного в обіймах.

Розпалений цими ніжними словами Жак у божевільному нападі, хоч і не мав зброї, наближався вже до

Северіни, щоб задушити її, але вона, за звичаєм, метнулася до лямпи й загасила її. Він ухопив її, і впали на ліжко. Це була одна з найпалкіших ночей їхнього кохання, найкраща ніч, коли вони почували, як тіла їхні зливаються, зникають одне в одному. Знесилені цим щастям, переповнені ним до того, що не відчували вже тіла свого, вони не могли заснути й лежали обнявшись. І так само, як тієї ночі,'ночі визнань у Парижі, в кімнаті тітки Віктуар, він мовчки слухав Северіну, тимчасом, як вона припавши устами до вуха, нашіптувала йому ніжні слова. Можливо, цього вечора, коли гасила лямпу, передчувала подих смерти над собою. До цього дня Северіна почувала себе радісно й не почувала постійної загрози смерти в обіймах коханця. Але тепер її поняв холодний подих і нез'ясуванний острах мов прикував її до грудей чоловіка, від якого вона чекала захисту. І тихо шепочучи йому на вухо, мов віддавала всю себе.

— Мій любий, які щасливі були б ми, коли б тільки ти мав силу. Ні, ні, я зовсім не вимагаю, щоб ти зробив те, чого не можеш зробити. Але мені просто жаль нездійсненої мрії... Зараз мені стало так страшно... Не знаю, що, але здається, щось мені загрожує. Безперечно, це дитячий острах: щохвилини я озираюсь, мов тут хтось стоїть біля мене й хоче вдарити... І тільки ти, тільки ти можеш захистити мене. Все моє щастя залежить від тебе—тепер лише ти вся рація мого життя.

Не відповідаючи, стиснув її ще міцніше й укладав у це стискання все те, чого не висловлював: своє хвилювання, бажання бути щирим, палке кохання, яке все ж почував до неї. А разом із тим згадував, що хотів її вбити цього вечора, бо коли б вона не метнулась загасити лямпу, він безперечно задавив би її. Ні, очевидно, він ніколи не видужає. Кризи повертаються цілком випадково й він не може відшукати й з'ясувати собі причин їхніх. Приміром, чому сьогодні ввечері, коли вона виявила таку відданість, таке кохання й довіру, хотілось убити її. Невже, що більше вона його кохає, то більше хоче він її взяти, взяти так, щоб зни-

щити, скоряючись жахному егоїзмові дикого самця. Взяти її так, щоб перетворилась на бездушну, мертву річ.

— Скажи, любий, чого ж мені так страшно? Не знаєш, може щось загрожує мені?

— Ні, ні, заспокойся, ніщо тобі не загрожує. Час-від-часу все тіло мені тремтить. Почуваю позаду себе якусь небезпеку, хоч і не бачу її, але знаю, що вона є... Чому ж мені так страшно?

— Та не бійся нічого... Я тебе кохаю й не дозволю нікому покривдити тебе... Як гарно отак лежати, обнявши один одного!

І була тиша, чарівна тиша.

— Любий, казала далі, ласкаво й ніжно пошепки— коли б ще були такі ночі, ще та ще, такі як оця, ночі без кінця й краю, коли ми лежали отак, одним тілом... Знаєш що, продамо цей будинок і, забравши гроші, поїдемо до твого приятеля в Америці, що на тебе чекає... Кожної ночі засинаю, думаючи про те, як ми там улаштуємось. І там кожен вечір був би як цей. Ти брав би мене, я була б твоя, й засинали б один ув одного в обіймах. Але ти не можеш, я знаю. І якщо нагадую про це, то не тому, що хочу надокучати тобі, а просто так це вирива́ється з самого серця, мимоволі.

Тоді Жака одразу охопила рішучість, яка з'являлась у нього часто,—рішучість убити Рубо, щоб не вбивати Северіни. І цього разу, як і раніш, був певен, що воля його непохитна, невідмінна.

— Я не мав сили, тихо сказав, але матиму. Я ж пообіцяв тобі це.

Северіна мляво протестувала.

— Ні, не обіцяй мені, прошу... Нам обом стає ще гірше, після того, як виявляється, що ти не маєш мужности. А потім це ж такий жах! Ні, ні, не треба!

— Але ти сама знаєш, що навпаки, так треба. І через те, що так треба, я й матиму силу. Я хотів побалакати з тобою про це, і ми ще побалакаємо, бо ми тут сами й тут так темно, що не відрізнятимемо навіть барви наших слів.

Северіна зідхнула, погодившись із такою думкою, і

переповнене вщерть серце так міцно билось, що Жак чув його вдари на своїх грудях.

— Знаєш, я й справді хотіла цього, оскільки це здавалось мені нездійсненним. Але тепер, коли ти справді наважився, мені здається, що я маю вмерти.

Замовкла й запанувала тиша, мов тягар який навис над ними після того, як вони наважились на вбивство. Навколо відчували пустельність безлюдної місцевости. Їм стало душно й жарко в міцних нерозривних обіймах.

І коли в запалі ніжности цілував їй шию, знову почала казати тихо, тихо.

— Треба, щоб він сюди прийшов... І я можу викликати його, навівши якусь причину. Я ще не знаю, яку, потім побачимо... І тоді, звичайно, ти підстерігатимеш його, заховавшись, і тут усе станеться само собою, бо хіба тут може що перешкодити. Гаразд? Так і зробимо.

Йдучи устами від підборіддя до грудей, Жак покірливо відповів:-

— Так, так.

Але Северіна обмірковувала й зважувала кожну подробицю; в міру того, як складався в неї цей плян, вона доповнювала його й удосконалювала.

— Однак, мій любий, було б нерозсудливо, коли б ми забули про обережність. Як повести справу так, що нас арештують завтра, то краще лишити все так, як воно є... Бачиш, я десь читала, не пригадую, де саме, мабуть, у якомусь романі. Краще було б зробити так, щоб це складалось на самогубство... Він такий якийсь чудний останніми часами, такий похмурий і замислений, що ніхто й не здивувався б, дізнавшись, що він приїхав сюди, щоб накласти на себе руки. Але треба зробити й підстроїти все так, щоб це скидалось на самогубство... Правда?

— Звичайно, так.

Хотіла вигадати щось, майже задихаючись, бо Жак уп'явся устами їй у шию, беручи її всю в поцілунку.

— Так, щоб приховати всі сліди... А знаєш, що мені на думку спало: коли б приміром у нього була рана на шиї, ми могли б, удвох перенести його туди, й покласти

впоперек рейок. Розумієш? Так, щоб шия була на рейці й перший потяг відтяв би голову. Хай потім дошукуються, коли все розчавлено: і рани немає й нічого немає... Як на твою думку?

— Так, це дуже добре.

Обоє оживились, Северіна аж повеселішала й була задоволена зі своєї винахідливости. Під палкими поцілунками затремтіла:

— Ні, почекай трохи, потім... Бо я, любий, думаю про це—так не годиться. Якщо ти лишишся тут зі мною, то самогубство буде дещо підозрілим. Треба, щоб ти поїхав. Розумієш? Завтра ти поїдеш, цілком одкрито, щоб і Кабюш і Мізар бачили, щоб можна було довести, що тебе дійсно тут не було. Ти сядеш на Барантенський потяг, а зійдеш у Руані під якою-небудь притокою; потім, коли стемніє, ти прийдеш сюди й я розкрию тобі двері з чорного ходу. Тут усього чотири льє й ти повернешся за три години. Отепер усе гаразд. Все буде добре, якщо ти згоден.

— Так, я згоден і все гаразд.

Жак тепер не цілував її, а лежав спокійно, обмірковуючи. І знову постала тиша й вони лежали нерухомо, обнявшись, мов під тягарем того, що мало статись, того неминучого, що вони вирішили. Потім поволі знову відчули взаємну близькість і стиснулись у дедалі міцніших обіймах, коли раптом Северіна зупинилась і випростала руки.

— Так то воно так. Але як викликати його сюди? Він може їхати лише вечірнім потягом о восьмій годині й приїде тільки о десятій—це й краще нам... Знаю: Мізар казав мені, що є покупець на будинок, який хоче оглянути його післязавтра ранком. То я завтра телеграфую ранком чоловікові, що без нього тут не можна обійтись. Він приїде завтра ввечері. А ти поїдеш відси завтра по обіді й встигнеш повернутись, поки він приїде. Буде безмісячна ніч і ніщо не перешкодить. Все складається чудово.

— Так, чудово.

І на цей раз були так захоплені, що майже знепритомніли й зазнали кохання. А коли, нарешті, заснули

серед мертвої тиші, міцно обнявшись, то ледве-ледве почало сіріти й розходилась пітьма, що їх заховувала одного від одного й укривала, мов чорним килимом. Аж до десятої години спав Жак, сном потомленої людини, без кошмарів; а коли розкрив очі, побачив, що лежить сам. Северіна тим часом одягалась у своїй кімнаті по той бік сходів. Ясне пасмо соняшного проміння вривалось у вікно, запалюючи своїм світлом червоні завіси над ліжком, червоне драпування на стінах, так що вся кімната мов вогнем палала, а будинок увесь здригнувся, бо промчав потяг. Очевидно, цей потяг і розбудив його. Примружуючи очі, подивився на освітлене сонцем вікно, на червоні заграви в кімнаті. Потім згадав: сьогодні вночі, коли зайде це яскраве сонце, він уб'є Рубо—це остаточно вирішено.

Протягом дня все зробили так, як було умовлено. Перед сніданком Северіна попрохала Мізара однести в Доанвіль телеграму чоловікові; а біля третьої години, в присутності Кабюша Жак одверто почав збиратись у дорогу. Навіть, коли Жак пішов, щоб у Барантені сісти на потяг, який одходив о четвертій годині сорок хвилин, то каменяр пішов із ним, посилаючись на те, що йому нічого робити, а справді в наслідок інстинктивної потреби бути ближче до нього: то було йому за щастя бачити відблиск коханої жінки в коханцеві.

В Руані, куди Жак приїхав о четвертій годині сорок хвилин, він пішов недалеко від вокзалу в одну з гостиниць, що тримала його землячка. Казав, що ранком йому треба побачитись із одним товаришем, а потім має їхати в Париж, на звичайну роботу. Але разом із тим сказав, що дуже потомився, не розрахувавши своїх сил; о десятій годині пішов спати в кімнату на першому поверсі, що її вікна виходили в глухий заулок. Через десять хвилин він уже йшов дорогою, що вела на перехрестя Мофра, вилізши непомітно ні для кого в вікно й зачинивши віконницю, щоб можна було так само непомітно повернутись.

У чверть на десяту Жак був уже знову перед самітним будинком, що стоїть навскоси до колії, сумний, усіма облишений. Ніч була темна, й жоден промінь

світла не проходив крізь щільно закриті віконниці. Жакові знову мов щось закололо в серці. Стало так сумно, сумно. мов передчував, що лихе щось і неминуче на нього чекає там. Як умовилися з Северіною, кинув він тричі по маленькому камінчику в віконницю червоної кімнати; потім пішов по той бік будинку, де тихенько одчинились двері. Замкнув двері за собою й ішов помацки сходами слідом за Северіною. Там угорі в світлі великої лямпи, що стояла край стола, він побачив уже скуйовджене ліжко, одіж, покладену на стільці. Сама Северіна була в сорочці, босоніж, зачісана на ніч, причому її густе волосся було зав'язане високо на голові, а шия лишалась розкрита. Жак остовпів.

— Що це? Ти вже лягла спати?

— Звичайно, лягла. Так буде краще. Бачиш, мені ось що на думку спало. Розумієш, коли він прийде сюди й я піду йому одчиняти двері отак роздягнена, то в нього підозри ніякої не буде. Я скажу йому, що мені болить голова. Мізар уже знає, що я хвора. Це придасться, бо завтра я скажу, що не виходила з кімнати, коли найдуть ранком його там, на колії.

Але Жак здригнувся й мов розсердився.

— Ні, ні, одягнись... Ти маєш устати. Тобі не треба роздягненою бути.

Северіна всміхнулась, не розуміючи, й запитала.

— Чому любий? Ти не турбуйся, що мені може холодно... Ось візьми, бач як мені тепло.

Жартівливо наближалась, щоб обняти його голими руками й закинула назад голову так, що видно було пухку шию—бо й сорочка сповзла з плеча.Але побачивши, що Жак одсахнувся й дедалі більше хвилювався, покірливо сказала:

— Ну, не сердься. Я ляжу в ліжко. Годі боятись, що я простужусь.

Коли лягла й укрилась до підборіддя, Жак справді трохи заспокоївся. А Северіна тим часом спокійно розказувала йому, як вона все вже обміркувала.

— Скоро він постукає в двері, я піду одчиняти. Спочатку я думала, що краще, коли він прийде сюди, а ти чекатимеш тут. Але виносити його відси було б важко;

потім, тут у кімнаті паркет, а там у присінку кам'яні плити, так що я можу легко вимити, коли будуть плями... Роздягаючись, я згадала про один роман, де автор оповідає, що людина, маючи вбити другу людину, зовсім роздяглась. Розумієш? Після того можна вимитись і на одежі не буде жодної плямочки... Як ти думаєш? Може й ти роздягнешся й ми поскидаємо й сорочки?

Розгублено дивився на неї Жак. Ця жінка з такою чарівною постаттю, очима маленької дівчини, здавалось ні про що інше не думала, як про успіх свого пляну, успіх убивства, як про річ дуже звичайну. Все це вирувало в неї в голові. Але, Жак, уявивши собі, як вони стоять голі й закаляні кров'ю, відчув неприємну дриготу, що проймала його всього.

— Ні, ні! Хіба ж ми дикуни! Може й серце йому вирізати й із'їсти? Невже так ненавидиш його?

Тінь сумна лягла на обличчя Северіни. Після цього запитання замість розсудливих планів дбайливої жінки, бачила вона дійсний жах убивства. Сльози заблищали на очах.

— Я дуже страждала протягом останніх місяців, я майже не можу його кохати. Сто разів казала вже тобі: все, що хочеш, аби не лишатися з цим чоловіком ще який тиждень. Але ти маєш рацію: то жах—дійти до такої справи. Та це лише тому, що ми хочемо жити щасливо. І ми ж підемо туди без світла. Ти сховаєшся за дверима, а коли я відчиню й він увійде, зробиш, що хочеш. Якщо й дбаю про це все, то лише для того, щоб допомогти тобі, щоб не доводилось тобі самому все влаштовувати. Я хочу зробити все якнайкраще.

Зупинився біля стола, побачивши ножа, того самого ножа, що ним Рубо зарізав Гранморена. Це ж вона очевидно поклала його, щоб ним Жак зарізав її чоловіка. Ніж лежав розкритий і лезо вилискувало в світлі лямпи. Взяв, розглядав його. Северіна мовчала й теж дивилась на ніж. Коли вже взяв Жак ножа, то годі було й нагадувати за нього. І лише після того, як Жак поклав ножа знову на стіл, Северіна продовжувала:

— Любий, я ж тебе не примушую. Ще маємо час, іди собі, коли не маєш сили.

Але Жак, зробивши різкий жест, заперечив:

— Може вважаєш мене за боягуза? Ні, на цей раз, заприсягаюсь, вирішено!

У цю мить будинок задвигтів, бо проходив потяг і мчав так швидко біля самої кімнати, що здається через неї переходив його гуркіт. Жак додав:

— Це швидкий Паризький потяг. Він зійшов на Ба-рантені й за півгодини буде тут.

І ні Жак, ні Северіна більше не розмовляли. Запанувала тиша. Вони уявляли собі Рубо, як він іде вузенькими стежками, в темряві нічній. Жак машинально почав ходити по кімнаті, мов одмірюючи кроки того іншого, хто наближався помалу з кожним кроком. Ще один крок, іще один, і нарешті він дійде до дверей будинку. А скоро ввійде, він всадить йому ножа в шию. Северіна загорнувшись уся в ковдру аж до самого підборіддя, лежала на спині й пильно стежила за тим, як ходив по кімнаті Жак; розмірені кроки його мов присипляли й здавались далеким відгуком кроків чоловіка, що йшов там десь полями. Крок за кроком дедалі ближче, й ніщо їх не спинить. А коли дійде, вона зіскочить із ліжка й побіжить одкривати двері босоніж, у пітьмі «Це ти, любий, ввіходь. А я вже спати лягла». Але нічого не встигне сказати він, бо впаде з перерізаним горлом.

Знову пройшов потяг із Парижу в Гавр, усіх трьох кляс, що зустрічав потяг безпосереднього сполучення недалеко від перехрестя Мофра, на віддаленні п'ятьох хвилин ходу. Жак зупинився, здивований. Невже тільки п'ять хвилин проминуло. Як це довго! А треба чекати ще півгодини!

Відчуваючи потребу рухатись, знову почав ходити по кімнаті з кутка в куток. І як часто буває з самцями, що втрачають силу свою підо впливом нервового зворушення, запитував себе тривожно—чи здолає? Він знав добре перебіг своїх почуттів, бо спостерігав це більш, як десять разів: спочатку упевненість, абсолютна рішучість убити; потім, якийсь тиск у грудях, холонуть

ноги й руки; і одразу безсилля, коли воля вже не впливає на інертні м'ясні. Щоб підбадьорити себе, повторював те, що казав уже собі десять разів: насамперед убити цього чоловіка в його інтересах, потім в Америці житимуть у багатстві, і буде з ним кохана жінка. А найгірше було те, що зараз оце, коли побачив напівголу Северіну, сам уже подумав, що не вдасться йому й на цей раз убити: не міг владати собою, скоро понімала його ця дригота. Була одна мить, коли думав, що не встоїть перед великою спокусою—ось жінка, а ось розкритий ніж. Але тепер був певний себе, напружив усі зусилля. Так, він має силу. І знову чекав на Рубо, ходячи по кімнаті від дверей до вікна й проходив кожного разу повз ліжко, стараючись не дивитись на нього.

Северіна, як і раніш, лежала нерухомо в цьому ліжку, де вони кохались стільки годин палких і разом зловісних. Не підводячи голови з подушки, вона стежила за рухами Жака й сама теж хвилювалась, бо боялась, що й цієї ночі в нього не вистачить сили. Покласти край цьому життю, розпочати нове, ось чого хотіла вона. То було інстинктивне кохання жінки, відданої тому, кого вона мала, й жорстокість до другого, кого вона ніколи не кохала. Треба було позбутись його, бо він лише перешкоджав—це так природно. Щоб усвідомити собі всю безодню такого злочину, треба було вдумуватись у нього. А скоро уявлення про саму криваву подію та її наслідки втрачало свою силу, Северіна знову спокійно всміхалась і обличчя її ставало знову ніжним, лагідним, невинним. Але, хоч і здавалось їй, що добре знає Жака, дивувалася з нього. Бачила красуня з круглою головою, кучерявим волоссям, чорними вусами й чорними очима, де сяяли золоті жаринки. Але нижня щелепа так виставала, що надавала всьому обличчю якийсь звірячий вигляд і псувала загальне враження. Проходячи близько Северіни, Жак мимоволі глянув на неї й на очі йому впала мов червона поволока—одсахнувся назад усім тілом. Чому ж він уникає її? Може знову втрачає рішучість? Не знаючи, що їй завжди загрожувала смерть, коли вона була з Жаком, Северіна з деякого часу з'ясовувала собі цей безпідставний, інстинктивний острах,

що його вона почувала, як передчуття близького розриву. Одразу їй спало на думку, що коли зараз він не матиме сили вбити, то піде від неї геть, щоб ніколи не повертатись. І вирішила, що примусить його вбити, що надасть йому сили, коли треба. У цю мить знову промчав потяг, довжелезний товаровий потяг. Гуркіт його, здавалось, цілу вічність наповнював зловісну тишу кімнати. Підвівшись на лікті, чекала, поки перейде цей гуркіт, розгубившись у тиші безлюдної пустелі.

— Ще чверть години,—сказав голосно Жак.—Тепер він вийшов із Бекурського лісу, саме на половині дороги. Як поволі йде час!

Йдучи від дверей до вікна, побачив біля ліжка Северіну, що стояла в самій сорочці.

— Чи не краще взяти лампу й піти вниз,—сказала вона.—Ти заздалегідь обереш місце, де стати, я покажу тобі, як одчинятиму двері й як ти маєш ударити.

Жак затремтів і одсахнувся.

— Ні, ні, не треба лампи.

— Слухай бо, ми її потім заховаємо. Треба ж добре обдивитись.

— Ні, ні, лягай знову в ліжко.

Северіна не послухалась і підступила до Жака, з переможним і деспотичним усміхом жінки, яка відчуває свою перевагу над чоловіком. Досить їй буде обняти його й він скориться своєму почуттю, зробить, що вона захоче. Ласкавим голосом казала далі, щоб здобути перемогу:

— Не розумію, що тобі, любий, немов ти мене боїшся. Лише наближусь, ти зараз тікаєш од мене. А коли б ти знав, як саме тепер мені хочеться припасти до тебе, відчути, що ти тут, зі мною, що ми в добрій згоді, назавжди, назавжди, розумієш?

Кінець-кінцем приперла його до столу, так, що йому нікуди було йти, а він дивився на її постать, освітлену яскравим світлом лампи. Ніколи не бачив її так, у розкритій сорочці, з високою причіскою, майже голу, з голою шиєю та грудьми. Задихався, борячись сам із собою, кров прилила до голови й усе тіло тремтіло. І зга-

дував, що там за ним на столі лежить ніж: відчував його—досить було руку простягти.

Зробивши над собою зусилля, задихаючись, промовив:

— Прошу тебе, лягай у ліжко.

Северіна не помилялась: так тремтів тому, що хотів її. Це навіть давало їй самозадоволення. Хіба ж не скориться він їй, що так хоче кохання, цього вечора, тим більше, що кохає її до божевілля. Гнучка, як кішка, наближалась до нього й підійшла близько, близько.

— Слухай! Обніми мене! Міцно, так міцно, як кохаєш. Це нам додасть сили... Так, сили—що нам потрібна. Треба кохати не так, як інші, більше, ніж інші, щоб зробити те, що ми маємо зробити. Обніми ж мене від усього серця, від усієї душі.

Жак задихався в міцних обіймах. В голові щось гуло, мов тисячна юрба, й він нічого не чув: за вухами пекло мов розпеченим залізом, виганяючи крізь голову, крізь руки, крізь ноги його власне я, тим часом, як інший, дикий звір уходив у нього. Тепер його руки не належали йому, бо сп'янів він від голого тіла жіночого. Неприкриті груди жіночі притиснулись до його одягу й випиналась гола шия біла й ніжна, являючи непереможну спокусу. Теплий і гострий дух жіночого тіла затуманив голову. Всі думки сплутались, і останні уламки його волі розгубились і зникли.

— Обійми мене, любий, поки є ще час... Ти знаєш, що він зараз прийде. Тепер, якщо він швидко йшов, може постукати з хвилини на хвилину. Ти не хочеш, щоб ми сходили, отже, не забувай: я одчиню, ти будеш стояти за дверима й не чекай, а бий одразу, одразу, щоб закінчити раз назавжди. Я так тебе кохаю й ми будемо щасливі. Він і справді погана людина, завдає нам лише мук і перешкоджає нашому щастю. Обніми мене, міцно, міцно. Обніми так, немов хотів би з'їсти, щоб узяти всю мене.

Жак, не повертаючись, правою рукою намацав позаду себе ніж і взяв його. І деякий час так і стояв, стискуючи ножа в руці. Так, значить, повернулась існову ця жадоба крови, потреба мститись за колишні кривди,

за які він сам і не згадував, ця лють нагромаджена від самця до самця, починаючи з першої зради в глибині печер? Дивився божевільними очима на Северіну, відчував лише потребу повалити й зарізати її, мов здобич, відвойовану в інших. Брама жаху одчинялась над чорною безоднею кохання, кохання межувало зі смертю, й то була потреба знищити, щоб владати цілком.

— Обніми мене, обніми!

Піднесла вгору обличчя, ніжно благаючи, одкрила шию свою, саме там, де вона граціозно зливається з грудьми. І Жак, побачивши це біле тіло, що яскравою плямою вирізалось у світлі лампи, підніс руку, озброєну ножем. Але Северіна помітила, як блиснуло лезо, одсахнулась назад, понята жахом і не розуміючи, в чому справа.

— Жак, Жак! Боже, що ти робиш? За що? за що?

Стиснувши зуби, не відповідав ні слова, і кинувся на неї. Після недовгої боротьби—ось уже вони біля ліжка. Відступила перед ним, розгублена, беззахисна, в розірваній сорочці.

— За що? Боже мій, за що!

Міцно вдарив і завмерло запитання під ударом ножа в горло. Встромивши ножа, повернув його, бо відчував дику потребу—то була насолода для руки: такий самий удар, що ним убито Гранморена, в те саме місце, з такою самою шаленою силою. Жак ніколи не міг здати собі справу, чи скрикнула Северіна. Саме в цю мить проходив швидкий Паризький потяг, так хутко й із таким гуркотом, що задвигтіла підлога, і Северіна лежала мертва, мов убита цією бурею.

Нерухомо стояв Жак і дивився на неї, що лежала на ввесь зріст у ніг його, біля ліжка. Потяг мчав далі й Жак розглядав Северіну серед сумної тиші червоної кімнати. Серед червоного драпування, серед червоних завіс, лежачи на землі, сходила кров'ю. Червоний струмок її заливав груди, переходив на живіт і на стегна, стікав великими краплями на паркет. Розірвана надвоє сорочка була вся закаляна кров'ю. Ніколи Жак не думав, що в неї стільки крови. Його затримував і мов прикував до місця вираз невимовного жаху на обличчі вбитої, ко-

лись такої красивої, ніжної, лагідної жінки. Чорне волосся дубом стало, мов шолом жаху, чорне, чорне як ніч. Блакитні очі, широко розкриті, запитували ще розгублено, й відбивався в них жах незрозумілої таємниці: «за що? за що він її вбиває?». Її знищив і закрутив непереможний вир крови, і була вона несвідомою жертвою, яку життя знівечило й затоптало в крові, ніжну й невинну, так що вона, розполохом захоплена, й сама цього не встигла зрозуміти.

Жак прислухався. Почув якесь звіряче рохкання, мов рохкання Кабюша, мов рикання лева. Заспокоївся, переконавшись, що це його власне дихання. Нарешті, нарешті! Він задовольнив себе, він убив. Так, він убив і відчував безмежну радість, безмежну насолоду, що задовольнив цю свою давнішню потребу. Разом із тим відчував самозадоволення, переможний настрій самця. Ось жінка, що він її кохав, він мав її, так як давно мріяв, мав усю, до цілковитого знищення. Тепер її немає й нікому вона не належатиме більше. І згадав із надзвичайною гостротою про другого вбитого, про труп Гранморена, як бачив його тієї жахної ночі п'ятсот метрів відси. Це ніжне тіло, таке біле, в червоних розводах являло так само рештку людини, розбиту механічну ляльку, мішок із половою—те, що робить удар ножа з людини. Так, це правда. Він убив і ось вона лежить на підлозі. Лежить так само, як і труп Гранморена, тільки на спині, розставивши ноги, зігнувши під себе ліву руку й далеко закинувши праву. Жак пригадав, як билось йому серце тієї ночі, як він дав собі слово, що теж уб'є. Тоді, бачивши вбитого Гранморена, йому страшенно захотілось і самому вбити. Як гарно не бути боягузом, задовольнити себе, устромити ніж у тіло людське! Непомітно це бажання вистигало, виростало в ньому; протягом року жодної не було години, коли б він не наближався до цього неминучого вчинку, навіть в обіймах цієї жінки, під її поцілунками, не припинялась у ньому ця глуха робота; і в наслідок її сталося це друге вбивство і це друге випливало з першого.

Гуркіт і дрижання підлоги вивели Жака зі стану задумливого споглядання, в якому він був перед трупом

жінки. Чи то двері ламають? Може йдуть арештувати його? Озирнувся, але навкруги все було тихо й спокійно. Та це ж потяг. А щодо того чоловіка, який ось-ось стукне в двері, і якого він хотів убити, так про нього він зовсім забув. Ще не жалкував, але розумів, що зробив безглуздий вчинок. Що ж власне сталось? Жінка, яку він кохав і яка так палко його кохала, лежала тепер на паркеті з перерізаним горлом, а чоловік її, єдиний, хто перешкоджав його щастю, живий і крок за кроком у темряві ночі наближається до дверей. На людину, що її Жак протягом місяців милував підо впливом виховання й гуманних ідей, поступінно надбаних і переданих у спадщину, він не міг дочекатись, і порушуючи свої власні інтереси, скорився впливу спадковости, владному голосу крови, тому самому, що в прадавніх лісах примушував звіра кидатись на звіра. Хіба коли вбивають з розрахунку? Вбивають під впливом імпульсу од крови та нервів, під впливом осаду прадавніх боїв, коли гостро відчувалось потребу жити й відчувати свою силу. Тепер Жак почував себе заспокоєним і в край задоволеним. Думки розгублювались, хотів здати собі справу, але хоч і задовольнив свою жадобу, відчував лише подив і прикрий жаль через непоправність того, що зробив.

Не міг скинути очима на нещасну жертву, яка все дивилась на нього з виразом жаху й здивування. Хотів одвести очі й одразу побачив другу білу постать, що стояла біля ліжка. Невже це було роздвоєння вбитої? Потім впізнав—то була Фльора. Так, вона вже приходила до нього, після катастрофи, коли він лежав хворий і маячив. Очевидно, вона тріюмфувала тепер, вона помстилась за себе. Аж похолов увесь від жаху й запитав себе, чи не довго залишається в цій кімнаті? Він убив, наситив себе, випив мерзенний келих вина кривавого. Спіткнувшись на ніж, що лежав на підлозі, Жак вибіг із кімнати, швидко збіг сходами й розкрив настіж великі двері парадні, мов маленьких дверей не досить було, щоб його пропустити, й метнувся геть у непроглядну пітьму ночі, де швидко стих топіт його ніг. Навіть не озирнувся. Сумний будинок навскоси до залізниці стояв

із одчиненими дверима, облишений усіма, пройнятий диханням смерти.

Цієї ночі, як і раніш, Кабюш переліз через живопліт і ходив під вікнами Северіни. Він добре знав, що чекали приїзду Рубо, й тому й не дивувався, що крізь щілину в віконниці проходило світло. Але, коли побачив він людину, що зіскочила з ґанку, й шалено швидко побігла в поле, аж отетерів. Не встиг би наздогнати його в полі. І каменяр стояв розгублений, схвильований і зніякові-лий перед розкритими чорними дверима, що вирізня-лись великою чорною плямою. Що ж сталось? Може слід ввійти? Мертва тиша, абсолютний спокій і це світло, що горіло там угорі—від усього цього ще більше сти-скувалось його серце.

Нарешті, Кабюш наважився й помацки пішов схо-дами. Перед дверима кімнати, що теж були розкриті, знову зупинився. В рівному освітленні кімнати здава-лось йому, що бачить купу жіночого вбрання. Безпе-речно, Северіна була роздягнена. Тихенько покликав, дуже хвилюючись, і серце шалено билось йому. Потім побачив кров, зрозумів усе й з диким вигуком, що вир-вався з його розкраяного серця, кинувся в кімнату. Боже мій, то була вона, зарізана й облишена там, майже гола. Здалось, що хрипить іще. Такий відчай охопив його, так якось соромно стало й разом жаль, що вона конає зовсім гола, що він її схопив із братерським спів-чуттям обома руками, підняв, поклав на ліжко, одки-нувши ковдру й прикрив її цією ковдрою. Але в цих обіймах, в цьому єдиному виявленні ніжности між ними, він закаляв собі кров'ю обидві руки, груди, й кров ця капала з нього. У цю мить помітив, що Рубо й Мізар стояли вже біля ліжка. Побачивши, що двері одчинені, вони теж наважились увійти. Рубо трохи запізнився, бо деякий час розмовляв із залізничним сторожем, що по-тім і пішов з ним, продовжуючи розмову. Обоє вони остовпіли й дивились на Кабюша, що його руки були в крові, як у різника.

— Рана точнісінько така, як у Гранморена,—сказав нарешті Мізар, оглянувши горло.

Рубо кивнув головою, не кажучи ні слова. Не міг од-

вести очей від Северіни, від цієї машкари жаху, із чорним волоссям, що дубом стало, від широко розкритих очей, які, здавалось, запитували—за що?

XII.

Минуло три місяці після цього, й однієї теплої червневої ночі Жак керував швидким гаврським потягом, що вийшов з Парижу о пів на сьому ввечері. Їхав новим паровозом, № 608, щойно з депа, як він казав—машиною-незайманницею. Починав знайомитися з її вдачею: то була машина неслухняна, норовиста, вередлива, мов молода коняка, що її треба добре об'їздити, поки привчиться до збруї. Часто Жак лаяв її, згадуючи Лізон; за цією машиною доводилось стежити невтомно, не випускаючи регулятора з рук. Але цієї ночі година була така прехороша, що Жак почував себе лагіднішим і дозволяв паровозові йти на призволяще, щасливий, що може вільно дихати. Ніколи не почував себе так гарно, як тепер; жодних не було докорів сумління, на серці мов полегшало й запанувала в ньому тиша щастя.

Звичайно Жак не розмовляв у дорозі, але тепер кпив із Пеке, що як і раніше, залишився йому за кочегара.

— Що це значить? У вас такі оченята, мов ви належите до товариства тверезих.

І справді, Пеке, порушуючи свої звички, видавався тверезим і дуже похмурим.

Сердито відповів:

— Треба, щоб були такі оченята, коли хочеш усе бачити.

Жак глянув на нього недовірливо, як людина з нечистим сумлінням. Минулого тижня його спокусила коханка товариша, ця невситима Філомена, яка вже давно до нього ластилась, як закохана кішка. То було не лише хвилинне захоплення, але й бажання провести над собою спробу—чи справді вилікувався він, після того, як задовольнив свою жахну потребу. Чи може він тепер узяти жінку й не перерізати їй горло. Він узяв її двічі

й переконався, що наступ хвороби, ота дригота, не повертalась. І тепер він радів, був спокійний і задоволений, бо інстинктивно почував, що він такий самий, як і всі інші люди, а це й було щастя.

Пеке розкрив дверцята паливні, щоб підсипати вугілля, але Жак його спинив:

— Ні, ні, не треба піддавати пари, машина добре йде.

Тоді кочегар сердито забубонів:

— Щеб-пак, добре... Це паскуда, а не машина. Коли згадаєш, як їздилось на тій старій, така слухняна була. А цю шлюху не варт і коліном ударити під те місце, де ноги ростуть.

Не бажаючи сперечатись, Жак мовчав. Але почував, що вже немає того колишнього життя втрьох: дружній зв'язок, що був між ним, кочегаром і паровозом зник по смерті Лізон. Тепер вони часто сварились за дурниці, за нещільно заґвинчену шайбу, за незручно підкинуте вугілля. Жак зарікався, що буде обережніший із Філоменою, бо не хотілось йому доходити відвертої ворожнечі, на цій вузенькій плятформі, де їм доводилось їхати вдвох. Пеке, вдячний, що Жак до нього не присікується й задоволений, що може зберігати копійчину, закінчуючи рештки Жакової провізії, був як і раніше відданим псом, що міг перегризти горло першому-ліпшому ворогові; і жили вони вдвох як брати, мовчки переборюючи небезпеки, й не треба було їм слів, щоб порозумітись. Але це життя могло перетворитись на пекло, коли б повстала між ними незгода, під час спільних подорожів і спільних небезпек. Саме минулого тижня Залізнична Компанія мусіла розвести машиніста й кочегара, що їздили Шербурзьким потягом. Вони посварились за одну жінку, машиніст почав допікати кочегарові, а той перестав його слухатись: були бійки, справжні бої під час подорожів і забували вони за всіх пасажирів у потягу, що йшов повним ходом.

Пеке двічі одкривав ще дверцята паливні й підкидав вугілля, мов навмисно викликаючи Жака на сварку. Але Жак удавав, що нічого не бачить і всю увагу свою зосередив на регулюванні руху й час-від-часу обережности ради одкривав інжектора, щоб зменшити тиснення.

Година була прегарна й свіжий вітрець так приємно дихав назустріч цієї теплої липневої ночі. Було п'ять хвилин на дванадцяту, коли потяг прибув у Гавр. Обоє вони упорядкували й почистили машину так само, як і колись, тихо, мирно й у добрій злагоді.

Коли вони виходили вже з депа, щоб іти спати на вулицю Франсуа Мазелін, хтось гукнув їх:

— Куди це ви поспішаєте? Зайдіть на хвилину.

То була Філомена, яка стояла біля дверей будинку брата й чекала на Жака. Побачивши Пеке, дуже замішалась і якщо наважилась закликати їх обох, то тільки для того, щоб принаймні побалакати з своїм новим коханцем бодай у присутності старого.

— Облиш нас, чуєш? — крикнув Пеке. — Не докучай нам, ми спати хочемо.

— Який чемний,—весело відповіла Філомена.—Але Жак не такий, як ти, він зайде випити чарочку. Правда, пане Жак?

Машиніст, обережности ради, відмовлявся, але кочегар одразу тоді згодився зайти до Філомени: його спокушала думка, що може він упевниться в своїх здогадах і захопить їх розполохом. Ввійшли в кухню, сіли біля стола, де Філомена поставила чарки й пляшку горілки. Тихенько сказала:

— Треба триматись тихше, бо мій брат там спить, а він не дуже полюбляє, коли я кого шаную.

Потім, наливаючи горілки, додала:

— До речі, знаєте, що сьогодні ранком умерла пані Лебле... Я ж казала, що це нове помешкання з заднього фасаду, мов тюрма, не піде їй на добре. Лютувала там чотири місяці, що нічого не бачить, крім цинкового даху... А особливо їй допікало те, що вона не могла підвестися з фотеля, щоб шпигувати за Гішон і Дабаді, а це вже стало їй за постійну звичку. Мабуть, і вмерла від безсилої злости, що так їх і не захопила розполохом.

Філомена зупинилась, вихилила чарку горілки, а потім сміючись, додала:

— Безперечно, вони таки втішаються вдвох. Тільки дуже обачні вони, і ні сич, ні сова... Але я думаю, що

та маленька пані Мулен дещо бачила одного вечора... Та вона нічого не скаже. Поперше, вона таки дурненька, а подруге, чоловік її помічник начальника станції...

Знову зупинилась і сказала:

— До речі, на тому тижні здається розглядатимуть справу Рубо в Руані.

Жак і Пеке мовчки слухали її. Кочегарові здавалась Філомена на цей раз дуже балакучою, з ним вона ніколи не була така розмовиста, і він не зводив очей із неї, і почував ревнощі, через те, що вона так захоплювалась у присутності Жака.

— Так,—відповів спокійним тоном Жак,—мене викликано свідком.

Філомена щільно стала біля нього, рада, що може торкнутись ліктем.

— Мене теж викликано свідком. І знаєте, Жак, коли мене допитували про вас, бо хотіли дізнатись про ваші взаємини з бідолашною Северіною, так я сказала судді: «Та він же її так кохав! І неможливо, щоб учинив їй якесь зло». Добре? Я ж часто бачила вас разом і могла спокійно сказати так.

Машиніст, зробивши байдужий рух, зауважив:

— Я був цілком спокійний, я міг точно, годину по годині, сказати, що коли робив. І коли Залізнична Компанія лишила мене на посаді, то значить не можна було зробити мені найменшого закиду.

Настала тиша, усі троє пили горілку.

— Це просто жах якийсь, — не вгавала Філомена. І який то звір, отой Кабюш, що його захопили закривавленого над трупом Северіни. І є ж такі ідіоти! Вбивати жінку, тому, що вона тобі до вподоби. І що з того, коли вже жінку вбито? А чого я ніколи в житті не забуду, так це того, як комісар Кош прийшов на станцію, прямо на перон арештувати Рубо. Я була при цьому. Ви знаєте, що це сталось через тиждень, після того, як Рубо, поховавши жінку, спокійно продовжував виконувати свої обов'язки. Так от, Кош ляснув Рубо по плечу й сказав, що має наказа арештувати його. Уявіть собі! Вони ж так один із одним приятелювали, грали вдвох у карти з вечора й до ранку. Але, звичайно, бувши

комісаром, поведеш на ґільйотину й рідного батька й мати—бо такий уже обов'язок службовий. Та Кошеві до всього цього байдуже. Я ще недавно бачила його в комерційному кафе—грав собі в карти, ані крихти не турбуючись про свого приятеля.

Пеке зціпив зуби й ударив кулаком об стіл.

— Сто чортів його матері! Коли б я був на місці цього рогатого Рубо... Ви жили з його жінкою, ви! Той хлоп'яга коцнув її. А Рубо арештовують. Так тут збожеволіти можна від люті.

— Дурню, ти, дурню, — перепинила Філомена. — Його ж обвинувачують у тому, що він підмовив Кабюша вбити Северіну—можливо через гроші чи що. Здається також, що в Кабюша найшли годинника президента Ґранморена, пригадуєте, того пана, що його зарізали в вагоні півтора року тому. І ось ці два вбивства поставили тепер у зв'язок і збудували якусь жахну історію. Не можу вам розказати все, як слід, але про це було надруковано й у газеті, цілі два стовпці.

Жак із байдужим виглядом, здавалось, мов і не слухав. Нарешті сказав:

— Нащо нам сушити голови?.. Коли вже суд не добере ради, то ми не дізнаємось нічого.

Потім, дивлячись кудись далеко, далеко й дуже збліднувши, додав:

— В усій цій історії жаль мені тільки бідолашної жінки. Нещасна жінка!

— А я,—енерґійно додав Пеке, — так зробив би інакше. У мене самого є жінка й коли б хто наважився торкнутись її, я задушив би їх обох. А потім хай мені хоч голову одрубують—усе одно.

Знову запанувала тиша. Філомена наливала чарки й здвигнувши плечима, усміхнулась. Але справді була дуже налякана й пильно придивлялась до Пеке. Він тепер не стежив за своєю зовнішністю, одягався погано, брудно, з того часу, як тітка Віктуар стала непрацездатною через полім ноги й мусила облишити свою посаду й перейшла в богадільню. Отже, не було тепер у Пеке ласкавої, як рідна мати, хазяйки, що тихенько клала йому в кишеню п'ятифранковики й тримала в порядку

білизну, бо не хотіла, щоб гаврська полюбовниця закидала їй, що не доглядає чоловіка. Дивлячись на чисто одягненого й охайного Жака, Філомена почувала відразу до Пеке.

— Може ти хочеш задавити свою паризьку жінку?— запитала жартуючи. Тільки навряд, щоб хто спокусився на неї.

— Все одно, хоч її, хоч іншу,—буркнув.

Філомена піднесла чарку й жартуючи продовжувала:

— За твоє здоров'я! І знаєш, принеси мені свою білизну, я її вимию, підлагоджу, попідлатую, бо ти тепер до того звівся, що нам, обом твоїм жінкам, соромно... За ваше здоров'я, Жак.

Жак здригнувся, мов прокинувшись зі сну. Хоч не було в нього зовсім докорів сумління, й відчував він після вбивства якусь полегкість, якусь фізичну рівновагу, все ж інколи постать Северіни повставала навіч перед ним і плакати хотілось тоді лагідному Жакові, що жив у ньому разом із людиною-звіром. Почаркувався з Філоменою й щоб замаскувати своє хвилювання, сказав:

— А знаєте, у нас скоро війна буде.

— Невже?—здивувалась Філомена.—Із ким саме?

— З прусаками... Все через одного їхнього принца, що хоче сісти на еспанський престіл. Учора в палаті депутатів тільки про це й точились розмови.

Філомена збентежилась.

— От такої! Не бачили ще цього лиха! Досить уже нам морочили голову з виборами, з усенароднім голосуванням, та збройними повстаннями в Парижі... Скажіть, якщо буде війна, то всіх чоловіків заберуть?

— Ну щодо нас, то нам ніщо не загрожує, бо не можна розладжувати залізничний рух... Звичайно, матимемо чимало клопоту з перевозкою війська та продовольчих запасів. Що ж, як дійдеться цього, треба буде виконувати свій обов'язок.

Кажучи це, Жак підвівся, бо Філомена тихенько просунула ногу під його ноги. Пеке помітив це, почервонів і стиснув кулаки.

— Ходім спати, час уже,—додав Жак.

— Так, це буде краще,—потвердив кочегар.

Схопив Філомену за руку й стиснув так, мов хотів її розчавити. Ледве стримала себе, щоб не скрикнути від болю. Поки Пеке сердито допивав горілку, пошепки сказала Жакові.

— Бережись, він лютий, як звір, коли вип'є.

На сходах почулась чиясь важка хода. Філомена злякалась.

— Це брат. Тікайте но мерщій.

Не встигли вони одійти від будинку на двадцять кроків, як почули жіноче голосіння й гучні ляпаси. То брат узяв у науку Філомену, як маленьку дівчинку, впійману на гарячому вчинку, коли добирається вона до шахви з варенням. Машиніст зупинився, хотів іти рятувати. Але кочегар стримав його.

— Та що вас це обходить? Так їй і треба, шлюсі. Її вбити треба було б.

— На вулиці Франсуа-Мазелін Жак і Пеке лягли спати, не сказавши ні слова один одному. Кімната їхня була вузесенька й ліжка стояли майже поряд. Довго не могли вони заснути й лежали, розкривши очі й прислухаючись, як дихає другий.

У понеділок мала розпочатись у Руані справа Рубо. Це був тріюмф для слідчого Денізе. В судових колах на всі боки вихваляли мистецтво, з яким він розплутав цю складну й загадкову справу. Все його слідство визнали за зразок витонченої аналізи, що дозволила відбудувати логічний розвиток подій. Коротко кажучи, це була тонка робота.

Спочатку, коли приїхав Денізе на місце вбивства, на перехрестя Мофра, по кількох годинах після вбивства Северіни, він наказав арештувати Кабюша. Проти Кабюша було все: і кров, що нею він був увесь закаляний і цілком довідні свідчення Рубо й Мізара, що розказали, як саме вони захопили Кабюша, коли він стискував в обіймах Северіну. На допиті, коли запитали каменяра, чому та як він опинився в тій кімнаті, він почав верзти таке, що слідчий лише знизав плечима, до того це все було неймовірне й тривіяльне. Слідчому часто доводилось чути подібні історії, про якогось загадкового

вбивцю, навмисно вигаданого, що мов утік у пітьму ночі. Звичайно, цей вовкулак тепер уже далеко, якщо він біг, не зупиняючись. А крім того, коли Кабюша запитали, чому він такої пізньої години опинився біля будинку, він замішався, відмовився відповісти й кінець-кінцем сказав, що просто ходив собі гуляючи. Все це була якась дитяча вигадка, як і історія з невідомим убивцею, який утік, кинувши розчиненими всі двері й не одкривши жодної шухляди, ні взявши жодної хусточки. Відки він міг узятись? І навіщо йому було вбивати? Однак слідчий, з самого початку свого слідства, довідавшись про зв'язок між Северіною та Жаком, точно перевірив, де й коли був Жак. Але сам Кабюш потвердив, що довів Жака до Барантенської станції на потяг о четвертій годині чотирнадцять хвилин, а хазяйка заїжджого двору в Руані божилась, що Жак, скоро попоїв, зараз же ліг спати й вийшов із кімнати тільки ранком, години о сьомій. Нарешті, коханець не заріже без причини жінки, яку він так кохає і з якою ніколи не було найменшої сварки. Це ж було б безглуздя. Ні, ні, лише один був можливий убивця, безперечний убивця, що вже колись сидів у в'язниці, — той, кого захопили біля вбитої, в крові, з ножем на підлозі, дикий звір, що хотів обдурити своїми байками слідчих.

Але дійшовши до таких висновків, Денізе, хоч і почував себе переконаним, хоч і покладався на свій нюх, який допомагав йому, мовляв, краще над усі речові докази, почував, що тут не все гаразд. Коли зробили перший трус у хатці Кабюша, в гущавині Бекурського лісу, не знайшли анічогісінько. Але випадково, допитуючи Мізара, Денізе натрапив на бажаний шлях. Мізар розповів, що бачив однієї ночі, як Кабюш переліз через мур і підглядав крізь вікно, як пані Рубо лягала спати. Коли запитали щодо цього Жака, то він спокійно розказав усе, що знав, а саме, що каменяр безсловесним коханням кохав Северіну, завжди ходив слідком за нею й радий був прислужитись. Отже, не могло бути жодного сумніву: лише дике кохання наштовхнуло Кабюша на вбивство... Тепер увесь перебіг подій був ясний: Кабюш, мавши ключа від дверей, міг увійти, він дуже хви-

лювався й кинув двері, не замкнувши; потім боротьба з Северіною, що закінчилась убивством; а не встиг зґвалтувати лише тому, що чоловік настиг. Але здавалось дивним, чому Кабюш, знаючи, що Рубо ось-ось прийде, обрав для вбивства саме такий час, що його міг захопити чоловік. Однак, після деяких міркувань і ця обставина промовляла проти Кабюша: він діяв підо впливом непереможного афекту, керуючись тією думкою, що як не скористається з цих останніх хвилин, поки Северіна сама, в цьому пустельному будинку, то ніколи не матиме її, бо вона повинна була ранком їхати. З цього часу Денізе цілком і непохитно упевнився в правильності своїх висновків.

Знервований допитом, заплутавшись у цьому вченому лабіринті запитань, і не помічаючи хитро розставлених пасток, Кабюш уперто тримався своєї першої версії. Він просто пішов у прохідку, щоб подихати чистим повітрям уночі, коли раптом хтось пробіг повз нього й так швидко зник у пітьмі ночі, що не міг він навіть сказати, яким напрямком той побіг. Схвилювавшись, глянув він на будинок, і побачив, що парадні двері одчинені. Наважився ввійти й там знайшов убиту Северіну; була ще тепла й дивилась на нього великими очима, так що здавалась живою. Він поклав її на ліжко. При цьому Кабюш повторював уперто тільки це, й ні слова більше не додавав: не робив жодних змін у подробицях, мов би повторював заздалегідь вивчену історію. Коли його хотіли вибити з колії, одразу замішувався й стояв мовчки, не розуміючи, чого од нього хочуть. Першого разу, коли Денізе запитав його про кохання до Северіни, почервонів, як хлопчик, якому нагадали його перше кохання; він заперечував, казав, що й думки не мав узяти Северіну. Це здавалось йому чимось ницим, неприпустимим. А проте вважав почуття своє за дуже ніжне й глибоке, щоб здавати комубудь про нього справу. Ні, ні, він не кохав її, не бажав її взяти, і ніколи не буде казати про це тепер, коли її немає вже, бо це був би великий гріх. Однак і ця впертість, заперечення того, що потверджували стільки свідків, промовляло проти нього. Звичайно, з погляду обвинувачення, йому

треба було таїтися з своїм жахним звіриним коханням до нещасної жертви,—з коханням, яке він задовольнив кров'ю. І коли суддя, зібравши докупи всі докази, хотів примусити його до визнання й прямо сказав, що він убив, бажавши зґвалтувати, Кабюш спалахнув шаленим гнівом. Як? Щоб зґвалтувати її? Та він же кохав її, як святу! Довелось покликати жандарів, щоб стримати його, тим часом, як він кричав, що треба передавити усіх судових і слідчих на світі. Очевидно, це був чолов'яга дуже небезпечний, і разом хитрий, а наступи божевільної люті, які находили на нього, доводили, що він був здатний на злочини, яких не визнавав за собою.

Слідство перебувало в цій стадії, а запідозрений уперто відмагався й кричав, кожного разу, коли до цього доходив допит, що вбивця хтось інший, той самий невідомий, що втік уночі. Але якось Денізе найшов щось таке, що одразу надало справі зовсім іншого розвитку й нового значіння. Денізе казав про себе, що має своєрідний нюх. Так і на цей раз, керуючись якимось передчуттям, він надумав перевести самому трус у хижці Кабюша: і під мостиною виявив він таємну схованку, де були хусточки й рукавички жіночі, а під ними золотий годинник. Денізе одразу зрадів, бо пізнав його: то був годинник президента Гранморена, годинник, що його він колись так розшукував—великий, із двома переплетеними ініціялами, з фабричним номером—на внутрішньому боці кришки — 2516. Денізе мало не зомлів вд такої несподіванки, все одразу освітлилось, між минулим і сучасними подіями утворювався зв'язок і факти випливали один із одного бездоганно логічно. Ця знахідка розкривала такі широкі перспективи, що Денізе спочатку не сказав ні слова про годинника, а лише запитав Кабюша про хусточки та рукавички. Каменяр майже хотів визнати все—сказати, що глибоко кохав ту пані, мріяв про неї, цілував убрання її, збирав або крав усе, що вона губила, шпильки, защіпки, ґудзики. Але засоромився й, не перемігши цього сорому, не сказав нічого. А коли слідчий показав йому годинника, то він аж отетерів. Добре пригадував—найшов цього годинника, замотаного в хустку, під подушкою в Северіни й приніс

у своє лігво, як дорогоцінну здобич; і лежав годинник там, а він усе думав, як би його повернути. Тільки навіщо оповідати це все? Тоді треба признатись і в інших крадіжках, коли брав він стрічки, білизну, надушену парфумами—а сказати про все це було йому соромно. Насамперед, і так не ймуть віри тому, що він каже. Крім того, він і сам перестав уже розуміти, все сплуталось у мозку цього простодушного чоловіка й перетворилось на якийсь кошмар. Тепер він навіть не лютував, коли його обвинувачували в убивстві. Приголомшений, відповідав на кожне запитання—не знаю. Як опинились у вас рукавички й хусточки?—Не знаю. Всі ці допити знесилили його й просив лише дати спокій і хоч зараз одрубати голову на ґільйотині.

На другий день слідства Денізе наказав арештувати Рубо. Він видав цього наказа, певний своєї всемогутности, в одну з тих хвилин надхнення, коли вірив у свою проникливість, хоч проти помічника начальника станції не мав достатніх доказів. Було ще багато нез'ясованого в цій справі, а проте Денізе почував, що в цій людині розгадка обох справ; і дуже радів, коли дізнався, що Рубо й Северіна склали в нотаря Колена в Гаврі на восьмий день після того, як увійшли в посідання Мофра, духовну, де майно одписувалось тому, хто з них переживе. Тоді в Денізе склалось повне уявлення про справу, таке логічне й витримане, що збудований на ньому акт обвинувачення був дійсно непохитний; порівняно з висновками, до яких доводив цей акт, сама правда скидалась менше на правду й куди більш була фантастична й нелогічна. На думку Денізе, Рубо був боягузом, який двічі, не маючи сили вбити, скористався з послуг цього дикуна Кабюша. Перший раз, знаючи про духовну Гранморена, а з другого боку й про ворожість Кабюша до нього, він уштовхнув його в Руані в купе, давши ножа. Поділивши між собою десять тисяч франків, обидва вбивці може й не зустрілись би ніколи, коли б убивство не породжувало вбивства. Ось тут слідчий і виявив усю глибину своєї обізнаности з психологією злочинця на великий подив загалу. Тепер Денізе одверто казав, що не переставав стежити за Кабюшем, бо певен був, що

перше вбивство математично-невблаганно призведе до другого. Для цього досить було півтора року: сем'я Рубо розклалась, чоловік попрогравав у карти п'ять тисяч франків, а жінка, щоб розважити себе, завела собі полюбовника. Вона безперечно не дозволяла продавати будинок на перехресті Мофра, боючись, що він розтриньКає гроші; і можливо, підчас безперервних сварок вона загрожувала видати його. В усякому разі було багато свідків, які доводили, що подружжя Рубо жило в розбраті. Нарешті, постали й віддалені наслідки першого вбивства: на кін виходить Кабюш зі своїм диким коханням, а чоловік, не беручи сам безпосередньої участи, передає йому ножа, щоб остаточно заволодіти цим проклятим будинком, який уже коштував життя одній людині. Така була правда, яскрава, як сонце, правда, що її потверджувало все: і годинник, знайдений у Кабюша, і дві жертви, убиті тим самим способом, тією самою рукою, тим самим знаряддям,—ножем, що його знайшли в кімнаті. Проте, щодо цього останнього пункту, то тут лишався деякий сумнів, а саме здавалось, що Гранморенові перерізали горло ножем трохи меншим і гострішим.

Рубо спочатку відповідав коротко або «так», або «ні», був у якомусь півсні й остовпінні. Здавалось не дивувався, що його арештували; все йому було байдуже, бо моральний розклад робив своє. Щоб викликати його на розмови, йому призначили постійного аґента, з яким він грав у карти з рана й до вечора й почував себе щасливим. А проте й сам Рубо певен був, що убивця—Кабюш, бо хто ж інший міг убити? Коли запитали його, чи не думає він на Жака, тільки здвигнув плечима й засміявся, показуючи цим, що добре знав про взаємини Жака й Северіни. А після того, як Денізе, обмацавши запитаннями з усіх боків, розгорнув перед ним усю свою систему й доводив, що він є учасник убивства, щоб таким способом примусити до визнання, Рубо тримав себе дуже обережно, бо бачив, що справа доходить до нього Що це за теревені йому тут розводять? Кажуть, що не він убивця, а Кабюш, який убив і Гранморена й Северіну, але і в тому і в другому разі винен, як виявляється, він, бо Кабюш убивав за його дорученням? Така складна

комбінація вражала Руоо й він ставився до неї недовірливо: звичайно, йому готують якусь пастку, вигадують усякі нісенітниці, щоб він сказав правду про перше вбивство. Скоро його арештували, він одразу зрозумів, що згадають і за стару справу. Коли його поставили віч-на-віч із Кабюшем, він сказав, що не знає його; а після того як додав, що бачив його всього закривавленого, коли лагодився той зґвалтувати свою жертву, то Кабюш енергійно протестував. Відбулась бурхлива сцена, яка ще більше заплутала справу. Минуло ще три дні й Денізе повторював допити, переконаний, що обидва учасники змовились між собою й тільки удають, що вони такі вороги. Рубо страшенно потомився й вирішив не казати нічого, але якось під гарячу руч, хотівши покласти край і задовольняючи давнішню потребу, розказав слідчому всю правду, самісіньку правду.

Саме цього дня Денізе мав охоту до своїх хитродумних тортур. Сидячи за своїм бюрком, ледве дивився з під навислих повік, тимчасом, як губи його витягались майже в ниточки, коли він обмірковував свої хитрі підступи. Вже протягом цілої години застосовував він найхитріші способи до цього нового огрядного арештанта, що заплив увесь жиром, і здавалось йому, що під цією незграбною оболонкою, криється витончений розум. Денізе вважав уже, що вистежив крок за кроком Рубо, оплутав його своїми тенетами з усіх боків і нарешті, впіймав, коли раптом Рубо, з жестом людини, якій увірвався терпець, закричав, що з нього цього досить і що він хоче все розказати, аби тільки його не мучили. Коли вже хочуть, щоб він був винний, то принаймні хай відповідає за те, що він зробив. У міру того, як він розповідав усю історію, те, як Гранморен зґвалтував Северіну ще зовсім малою дівчинкою, те, як лють поняла його, коли він дізнався про всю мерзоту, те, як він убив Гранморена й чому взяв десять тисяч франків,—повіки слідчого дедалі більше розкривались, брови недовірливо насуплювались, і глибоке недовір'я, професійне недовір'я грало усмішкою на устах. Аж розсміявся, коли нарешті Рубо замовк. Це ж куди хитріша каналья, ніж він собі уявляв: визнати за собою перше вбивство, ви-

даючи за вбивство через кохання, й не припускати й думки про заздалегідь обмірковане вбивство, особливо ж відхиляючи всяку участь у вбивстві Северіни— це, звичайно, був майстерний спосіб, який свідчив про неабиякий розум та волю. Та тільки вся ця побудова не витримувала критики.

— Слухайте, Рубо, невже ви думаєте, що ми, слідчі, малі діти? Ви кажете тепер, що ревнували дружину й підо впливом ревнощів убили Гранморена?

— Так.

— Припустімо, що ви кажете правду. Значить, ви одружились із Северіною, зовсім не знаючи про зв'язок її з Гранмореном. Чи це ймовірно? Навпаки, все в цьому разі доводить, що тут був спекулятивний розрахунок, обміркований і зважений. За вас видають дівчину, вихована по-панському, дають їй придане, її покровитель стає вашим покровителем і ви прекрасно знали, що він одписав їй будинок і разом із цим ви стверджуєте, що нічогісінько про неї не знали. Ні, ви знали рішуче все, бо інакше ви не одружились би. Крім того досить однієї обставини, щоб розбити вашу побудову; ви ж не ревниві. Чи може скажете, що ви ревниві?

— Я кажу правду: я вбив підо впливом ревнощів.

— Ну, а тоді скажіть, як же, вбивши Гранморена за колишній і досить сумнівний зв'язок із Северіною, цілком між іншим вигаданий, скажіть, чому ви дозволяли жінці мати другого полюбовника, та ще такого бравого, як Жак Лянтьє. Всі казали про цей зв'язок і ви сами не таїлись, що знаєте про це. Чого ж ви допускали до цього зв'язку? Чого?

Замішавшись Рубо дивився вперто кудись далеко, мов шукаючи пояснення. Нарешті промовив:

— Не знаю... Того я вбив, цього не торкнув.

— Не удавайте ж, що ви вбили з ревнощів. Я не радив би вам розповідати ці байки на суді присяжним, бо вони все одно не повірять. Послухайте мене, змініть вашу тактику, бо єдиний порятунок для вас, казати правду.

З цього моменту, що більше Рубо намагався казати правду, менше йняли йому віри. Все тепер промовляло

проти нього й навіть перші його свідчення, які здавалось мали б потвердити правдивість визнання Рубо, бо він тоді показував проти Кабюша, тепер зрозуміли, як доказ надзвичайно тонкої змови між ними. Денізе розробляв психологічну сторону справи з справжнім професійним хистом. Ніколи, казав він, не доходив до таких глибин людської природи. Вважав себе за одного з тих небагатьох слідчих, що мають хист читати в серцях людей, і можуть одним поглядом своїм приборкати обвинуваченого. А проте не бракувало тут і речових доказів, так що все взяте разом становило щось непоборне. Обвинувачення мало під собою якнайпевніший ґрунт і правда в ньому була ясна, як сонце.

Славу Денізе ще збільшила й та обставина, що він розробив обидві ці справи разом, старанно й потихеньку проаналізувавши ввесь наявний матеріял. Від часу гучного успіху, який мав плебісцит, країна не переставала хвилюватись, як це буває перед періодом великих катастроф.

В суспільстві кінця другої імперії, в політиці, особливо в пресі, був напружений, екзальтований стан, де навіть і радісні виявлення мали хворобливий характер. Ось чому коли після вбивства жінки в самітному будинку на перехресті Мофра, дізнались, з якою геніяльністю руанський слідчий витяг із архіву справу Ґранморена й сполучив її з цією новою справою, то офіційна преса виявила превелику радість. Справді, час від часу в опозиційних газетах вміщувалось іронічні замітки про загадкового вбивцю, що його ніяк не вдається впіймати, і що його вигадала сама поліція, щоб прикрити розпусту великих сановників, заплутаних у цій справі. Тепер на все це була проста й ясна відповідь: убивцю та помічника його арештовано й репутація Ґранморена лишалась незаплямована. Розпочалася знову газетна полеміка, і так у Руані, як і в Парижі преса дуже хвилювалась. Не кажучи вже про те, що ці дві романічні історії захоплювали всіх, здавалось, що розкриття правди, безперечної правди зміцнить і саму імперію. Протягом цілого тижня в газетах подавалось подробиці про цю справу.

Викликаний до Парижу Денізе пішов на вулицю Роше, в приватне помешкання старшого секретаря, Камі-Лямота. Побачив його він у тому самому суворому кабінеті, і був він ще більше схудлий на обличчі та ще більше виснажений. Здавалось життя його загасло і ввесь він був понятий сумом свого скептицизму: мов передчував у сучасній апотеозі близьку загибіль режиму, що йому він служив. Два дні переживав гостру внутрішню боротьбу, не знаючи, що йому робити з листом Северіни, який був у нього. Лист цей міг би розбити всю систему обвинувачення, бо яскраво доводив правдивість свідчень Рубо. Ніхто не знав, що в нього є цей лист, отже, його можна було цілком спокійно знищити. Але напередодні, імператор Наполеон III сказав йому, що хоче, щоб справу вирішувалось законним порядком, без якогобудь натиску, хоча б це було й не на користь урядові. Можливо, це був акт порядности, до чого прилучалась думка, що тепер, після плебісциту, один несправедливий вчинок, може вплинути на його долю. У старшого секретаря не було жодних докорів сумління, бо для нього всі справи цього світу сходили на дуже просту механіку, а проте такий наказ трохи його збентежив. І він запитував, чи має поважати імператора аж до невиконання його необережних розпоряджень.

Ввійшовши в кабінет, Денізе сказав із виглядом переможця:

— Уявіть собі, моє чуття не обмануло мене. Кабюш убив президента. Правда, друга стежка теж правильна й у мене самого були деякі підозри на Рубо. Хоч так, хоч сяк, а тепер вони в наших руках.

Камі-Лямот пильно дивився на нього зблідлими очима.

— Так значить усі висновки слідства доведено й ваш погляд остаточно склався?

— Остаточно, жодних вагань не може бути. Всі обставини так і чіпляються одна за одну; не пригадую собі іншої справи, де, не зважаючи на зовнішні ускладнення, розвиток подій відбувався б більш логічно, так що його можна заздалегідь передбачити. Та Рубо про-

тестує: бере на себе перший злочин і розводить усякі теревені про зґвалтування його дружини, про наступ ревнощів. Все це ви найдете і в опозиційних газетах. Але вони й сами віри не ймуть цим байкам. Хіба ж можна назвати ревнивим Рубо після того, як він всіляко полегшував побачення між Северіною та її полюбовником? Хай розкаже ці байки на суді присяжних—того скандалу, що його він хоче, не буде, хоч би ще які докази мав він. Але доказів немає. Він каже про листа, що написати його, мов, примусив свою дружину. Ніби цей лист є в паперах убитого. Але ви, пане секретарю, розглядали папери й безперечно знайшли б цього листа.

Камі-Лямот не відповів нічого. Так, із системою слідчого не припускалось до скандалу: ніхто не повірив би Рубо, репутація Гранморена лишалась би незаплямована, імперія не припустила б до скандалу з одним із своїх улюбленців. Крім того, якщо вже Рубо визнав себе винним, то хіба не все одно за якою версією його засудять. Звичайно, тут заплутався й Кабюш—хоч може й не брав участи в першому вбивстві, то друге безперечно його рук діло. А щодо правосуддя взагалі, то це велика ілюзія. Краще ставитись до всього філософськи, дивлячись на розклад цього суспільства.

— Так ви ж не найшли цього листа? — запитав Денізе.

Камі-Лямот знову глянув на слідчого. Спокійно, знаючи, що все залежить від нього, взяв він на себе докори сумління, що турбували імператора, і сказав:

— Я не знайшов нічогісінько.

Потім виявляючи велику чемність, почав вихваляти слідчого. Лише ледве помітна згортка на губах свідчила про приховану іронію. Ніхто й ніколи не вів ще слідства з таким хистом; звичайно, в сферах уже вирішено перемістити його, яко юрисконсульта, до Парижу після літніх вакацій. Кажучи так, Камі-Лямот проводив слідчого аж до самих дверей.

— Тільки ви й дійшли до справжньої суті справи. І тепер, коли правда вже почала промовляти, ніщо її

не зупинить, ні інтереси поодиноких осіб, ні навіть державні міркування... Посовуйте цю справу незалежно від того, які можуть бути наслідки цього.

— Це є обов'язок урядовця,—сказав Денізе, попрощався й пішов ущасливлений.

Лишившись на самоті, Камі-Лямот запалив свічку, потім вийняв із шухляди листа Северініного. Свічка горіла яскравим полум'ям. Камі-Лямот розгорнув листа й знову прочитав ті кілька рядків. І повстала в уяві його постать красуні-вбивці з блакитними очима, яка колись викликала в ньому такі ніжні почуття. Тепер її не було вже на світі й трагічно скінчилось її життя. Хто знав таємницю, що її вона понесла з собою. Що справді є істина, правосуддя, як не ілюзія? Від цієї невідомої та чарівної жінки не лишалось йому нічого, крім згадки про одну хвилину, коли вона могла б бути близькою йому, але не була. Наблизив листа до свічки—лист запалав і сум поняв Камі-Лямота мов передчуття нещастя. Навіщо справді було знищувати цей речовий доказ і брати такий гріх на себе за того критичного стану, коли імперія розліталась, як цей попіл, що він його тримає між пальців?

Минуло менше, як тиждень, і Денізе закінчив судове слідство. Компанія західніх залізниць всіляко підтримувала його, давала всі потрібні документи, полегшувала свідчення, бо й сама хотіла, щоб яко мога швидше закінчилось цю неприємну справу, де головну ролю відогравав один із залізничних службовців.

Процес цей, відбиваючись на всій складній системі Компанії, мало не призвів до розбрату в самому правлінні. Треба було яко мога швидше вирізати заражену частину з організму. В камері слідчого знову пройшли всі службовці Гаврської станції, Дабаді, Мулен та інші, які дали дуже негарні свідчення про поведінку Рубо і потім допитувано начальника Барантенської станції, Бесьєра, а також багатьох службовців Руанської станції, і свідчення їхні мали велике значіння щодо першого вбивства; потім допитувано Вандорпа, начальника Паризької станції, залізничного сторожа Мізара й обер кондуктора Анрі Доверня. Обидва ці свідки показали

досить переконано, що в Рубо не було ревнощів. Анрі навіть розповів, що одного вечора, коли він ще лежав хворий у будинку на перехресті Мофра, і не міг ще ходити, чув, як Рубо й Кабюш про щось розмовляли біля його вікна. Це вже багато де чого з'ясовувало й розбивало систему обох обвинувачених, які удавали, мов не знають один одного.

Серед залізничників було велике незадоволення з Рубо, а разом жалкували про даремні жертви, про цю жінку, що її гріх можна було легко виправдати, про поважного Ґранморена, ім'я якого плямувалось тепер всілякими ганебними історіями.

Та новий процес розпалив і колишню ворожнечу в самій сем'ї Ґранморена. Якщо Денізе мав там міцну помічницю, то з другого боку йому доводилось обстоювати здобутки слідства. Ляшене тріюмфували, нагадуючи, що вони завжди були певні причетности Рубо. Великі скнари, вони страшенно обурювались із приводу того, що одписано Северіні будинок на перехресті Мофра. Ось чому, коли справу відновили, то це була їм нагода протестувати проти духовної. А що був для цього лише єдиний шлях—викрити участь Северіни в убивстві, то вони й пристали почасти до версії Рубо: Северіна брала участь у вбивстві, допомагала вбити не тому, що мстилась за колишню якусь образу, а єдино з метою грабунку; через це в слідчого були з ними гострі сутички, особливо з Бертою, яка дуже не любила своєї колишньої подруги, і розповідала про неї найганебніші речі. Денізе захищав Северіну, захоплювався й сердився, скоро хто наважувався торкнутись його славетньої будови, цього зразку логічности. Як він сам казав, у цій будові досить було вийняти один камінь і вона вся розвалювалась. З приводу цього в нього в кабінеті була дуже гостра розмова між Ляшене й пані Бонегон. Ця остання колись дуже гарно ставилась до Рубо, але тепер вона повстала проти чоловіка й підтримувала Северіну, бо була дуже чутлива до любови й краси. Крім того, на неї велике справила враження вся ця романічна історія, що закінчилась трагедією. Вона висловилась дуже категорично, поставившись цілком байдуже до

грошової справи й навіть дивувалась, як це її небога не соромиться протестувати проти духовної. Бо коли б Северіна була винна, то довелось би визнати правильність свідчень Рубо, а це знову плямувало б ім'я Гранморенове. Коли б слідство не велося з таким хистом і не викрило правди, то її довелось би вигадати, щоб урятувати честь родини. І пані Бонегон трохи незадоволена була з Руанського суспільства, що його так схвилював цей процес. Вона в Руані не відограваля тепер тієї ролі, що колись: роки робили своє й вона втрачала чари колись такої дивної русоволосої богині. Не далі, як учора, у пані Лебук, дружини юрисконсульта, ставної брюнетки, яка тепер заступила її в салонах Руану, пошепки розповідалось веселенькі анекдоти, в тім числі й історію з Люїзетою, і все це з досить їдкими коментарями. При цьому Денізе втрутився в розмову й сказав, що Лебука призначено до складу присяжних. Подружжя Ляшене тоді занепокоїлось, замовкло, удаючи, що поступаються. Але пані Бонегон заспокоїла їх, сказавши, що правосуддя робитиме своє: головуватиме на тій сесії її старовинний приятель, Дебазейль, який у наслідок ревматизму жив самими спогадами; а другим асесором мав бути Шомет, батько молодого помічника прокурора, її протеже. Вона була, отже, зовсім спокійна, хоч мелянхолійна усмішка пробігла по її устах, коли згадала про Шомета. Річ у тому, що пані Бонегон сама часто казала Шометові відвідувати Лебук, щоб не попсувати йому кар'єри.

Коли нарешті розпочався процес, то чутки про майбутню війну й хвилювання, що охопило Францію, до певної міри послабили інтерес до нього. А проте в Руані протягом трьох днів панувало велике хвилювання, біля входу в суд аж давили один одного, а в самій залі багато з резервованих місць зайняли пані з руанського суспільства. Ніколи старовинний палац норманських герцоґів не бачив такого натовпу, з того часу, як перетворено його в судову установу. Були останні дні червня. У пообідні години, тепло й світло вриваючись через вітражі десятьох вікон, заливало меблі з різьбленого дуба, мармурове розп'яття, що чітко вирізнялось

на червоному тлі матерії з вишитими на ній золотими бджолами. Впадала на очі й прегарна стеля часів Людовика XII, з позолоченою різьбою на дереві, дуже старою й дуже витонченою. У залі вже й дихати не можна було до початку сесії. Пані ставали навшпиньки, щоб побачити речові докази, які лежали на столі—годинника Гранморенового, закривавлену сорочку Северінину, і ніж, що ним зарізано двох людей. Звертав на себе увагу також адвокат Кабюша, що приїхав із Парижу. На лавах для присяжних сиділи дванадцять руанців, усі одягнені в чорних сурдутах, поважні й товсті. І коли судді ввійшли, то серед публіки в залі зчинилась така метушня, що голова суду одразу ж погрозив, що очистить залю засідань.

Нарешті, оголосили засідання за одкрите. Присяжні дали присягу, почали викликати свідків: і знову мов хвиля прокотилась у натовпі, особливо, коли викликали пані Бонегон і де-Ляшене. Найбільше враження справляв на жінок Жак, і не зводили вони з нього очей. А після того, як привели обвинувачених і кожний був між двома жандарами, вся увага зосередилась переважно на них і висловлювалось різні зауваження про них. Вони справляли неприємне враження, мов які бандити. Рубо був у темному жакеті, з недбайливо зав'язаною краваткою й вражав усіх своїм старим виглядом, отупілим і ожирілим обличчям. Щодо Кабюша, то він був такий, як його й уявляли, одягнений у довгу синю блюзу, здавався справжнім втіленням убивці. Величезні кулаки, вистайні вилиці,—все це разом справляло враження людця, що з ним небезпечно зустрітись десь у лісі. Допит його ще посилив це несприятливе враження, а деякі відповіді його аж обурювали. На всі запитання голови суду Кабюш відповідав, що нічого не знає: він не знав, як опинився в нього годинник, він не знав, чому дав змогу втекти справжньому вбивці. Він уперто повторював історію про цього таємничого вбивцю, що його топіт ніг чув далеко в пітьмі. Потім, коли його запитали про дике кохання до Северіни, то він до того розлютувався, що його ледве стримали жандари, схопивши за руки. Ні, ні! Він не кохав Северіни, він не хотів її

взяти, це все брехня, й він ніколи не дозволив би собі заплямувати її, бо це ж освічена пані, а він уже сидів у в'язниці й тепер живе, як дикун у лісі. Потім він заспокоївся й знову вдався в апатію, даючи лише односкладові відповіді й, очевидно, ставлячись зовсім байдуже до можливого присуду. Рубо теж дотримувався того, що обвинувачення називало його системою. Він розказав, як і чому вбив Гранморена й не визнавав жодної участи в убивстві жінки. Висловлювався короткими фразами, майже без унутрішнього зв'язку, і часто забував, що хотів сказати; очі йому робились тьмяні, а голос хрипкий, так що, здавалось, він навмисно зупинявся, щоб вигадати нове щось. Коли голова суду зазначив нелогічність його оповідання, він тільки здвигнув плечима й нічого не сказав: навіщо тоді казати правду, коли не вона, а брехня була логічніша?

Таке зневажливе ставлення до суду справило на всіх дуже несприятливе враження. Вражало також усіх байдуже ставлення обох обвинувачених одного до одного й це зрозуміли, як обмірковану змову, як хитрий плян, виконуваний із надзвичайною силою волі. Вони удавали мов не знають один одного, навіть давали несприятливі свідчення один на одного, аби тільки спантеличити суд. Голова суду допитував їх так уміло, що й Рубо й Кабюш, заплутавшись у розставлені тенета, здавалось, видавали себе самих. І не було жодного сумніву, щодо виновности їхньої. Того ж дня заслухано ще кількох другорядних свідків. Біля п'ятої години в залі було так душно, що дві жінки зомліли.

Другого дня головний інтерес зосередився на деяких свідках. Пані Бонегон дала своє свідчення з надзвичайним тактом. Слухали з великою увагою свідчення службовців залізничних — Вандорпа, Бесьєра, Дабаді, особливо Коша, який докладно розказав про своє знайомство з Рубо й про те, як він грав із ним у карти в комерційному кафе. Анрі Довернь повторив своє згубне свідчення—що хоч і був він у якомусь гарячковому півсні, все ж чув, як двоє обвинувачених про щось умовлялись; коли його запитали про Северіну, висловився стримано, дав зрозуміти, що кохав її, але знаючи, що

вона належить другому, цілком коректно одійшов на задній плян. Коли, нарешті, ввели цього другого, Жака Лянтьє, в залі прокотився приглушений шум, дехто підвівся, щоб краще бачити, й навіть присяжні звернули на нього особливу увагу. Жак, почуваючи себе цілком спокійно, сперся обіруч об поренчата, що за ними стоять свідки, з звичним для нього рухом машиніста, що керує машиною. Виклик до суду, який мав би занепокоїти його, не порушив ясности думок його, так, мов би його зовсім не обходила ця справа. Після того, як він убив Северіну, до нього вже не поверталась та хвороблива дригота й він зовсім не думав про вбивство, мов би забув про нього; організм перебував у стані цілковитої рівноваги: і стоячи біля цих поренчат, Жак не відчував докорів сумління, і почував себе спокійно. Насамперед глянув він на Рубо й Кабюша своїм ясним поглядом. Знаючи, що перший справді винний, Жак привітався з ним рухом голови, звичайне собі вітання, без думки навіть про те, що тепер усі знають, як він був полюбовником його дружини. Потім Жак усміхнувся другому, невинному, місце якого мало б належати йому, там на лаві підсудних: він знав, що Кабюш людина дуже лагідної вдачі, не зважаючи на зовнішній бандитський вигляд; він бачив його за роботою, він стиснув йому руку. Потім цілком спокійно Жак відповідав ясно й точно на всі запитання голови суду; його дуже докладно розпитували про зв'язки з Северіною, а потім запропонували розказати про від'їзд із перехрестя Мофра за кілька годин до вбивства, про те, як він сів на Барантенській станції, а потім ночував у Руані. Кабюш і Рубо слухали його й очевидно, цілком згоджувались із ним. І ця мить—то була жахна мить для цих трьох чоловіків. Мертва тиша запанувала в залі, присяжні захвилювались і щось стиснуло їм горло. То правда-істина мовчки полинула залею. На запитання голови суду про те, що думає Жак про того невідомого, який утік у пітьмі ночі згідно зі словами каменяра, Жак лише здвигнув плечима, щоб не давати ще згубніших свідчень проти Кабюша. І тут сталася інцидент, що дуже зворушив публіку. Сльози виступили на очах Жака й

полились йому по щоках. Він побачив її, бідолашну зарізану Северіну в тому вигляді, як бачив її, тікаючи з того проклятого будинку. Дивилась на нього глибокими блакитними очима, а чорне волосся на голові мов диба стало. Він усе ще кохав її й тепер відчув до неї невимовний жаль і лилися нестримні сльози, а сам Жак мов забув про те, що він винен і про те, що він на суді, серед великого натовпу. Це до того зворушило жінок, що багато з них почали голосити. Цей плач полюбовника справив особливо велике враження, тим часом, як чоловік тримався спокійно. Голова суду запитав захисників, чи не мають вони якихсь запитань до свідка, але адвокати відповіли неґативно, тим часом, як обвинувачені дивились, мов приголомшені, на Жака, який повернувся й сів на своє місце, серед загальної атмосфери співчуття.

Майже все третє засідання забрали обвинувачувальна промова державного прокурора й захисні промови адвокатів. Спочатку голова суду виклав усю суть справи й хоч удавав цілковиту безсторонність, ще підкреслив безперечну виновність підсудних. Щодо прокурора, то він, очевидно, був у поганому настрої,— його звичайні промови були куди більш довідні, ніж теперішня, і менше було в них порожніх фраз. Це з'ясували великою спекою, яка справді таки дошкуляла. Навпаки, захисник Кабюша, паризький адвокат, дуже задовольнив публіку, хоч і не розбив доводів обвинувачення. Захисник Рубо, один із поважних членів руанської адвокатури, зробив усе, щоб освітлити справу якнайкраще для Рубо. Прокурор почував себе до того потомленим, що нічого не відповів захисникам. І коли присяжні вийшли в залю нарад, була лише шоста година; в усі десять вікон вривались проміння яскравого світла й останні проміні золотили герби нормандських міст, розміщених удовж карнізу залі. Шум голосів лунав під високою старовинною вкритою позолотою стелею, від натиску юрби, аж дрижали залізні ґрати, що відділяли резервовані місця. Коли ось запанувала побожна тиша. Вирок припускав обставини, що полегшували, але присудив обох обвинувачених на каторжні

роботи на все життя. Це здивувало публіку, натовп захвилювався, виходячи з залі, й дехто свиснув, мов незадоволений із видовища.

Того вечора в Руані тільки й було розмов, що про цей вирок і давалось при цьому різноманітні коментарі. А взагалі всі погоджувались, що цей вирок дуже несприятливий для пані Бонегон і Ляшене. Здавалось, лише смертельний вирок міг дати задоволення родині Ґранмореновій; та на перешкоді тут були протилежні впливи. При цьому згадувано тихенько за пані Лебук, що мала серед присяжних трьох або чотирьох своїх прихильників. Правда, в поведінці її чоловіка, асесора, не було нічого некоректного, а проте здавалось, що й другий асесор Шомет, і навіть голова суду Дебазейль, не почували себе такими хазяями в цій судовій справі, як їм хотілось би. Можливо, що присяжні взяли на увагу обставини полегшення й поняв їх деякий сумнів, коли невимовлена правда пролинула залею. В усякому разі ця справа являла тріюмф для слідчого Денізе, бо ніхто не міг зруйнувати його чудової будови. Родина Ґранморенова втратила чимало симпатій, коли поширились чутки, що бажаючи повернути собі будинок на перехресті Мофра, Ляшене забув про основи правничої науки й казав, що порушить справу про скасування відповідного пункту духовної. Це трохи дивувало судові сфери, тим паче, що не було вже на світі людини, яка писала цю духовну.

Коли Жак виходив із суду, до нього підійшла Філомена, яка була теж серед свідків, і не одходила більше од Жака, намагаючись, щоб він лишився цю ніч із нею в Руані. На роботу він мав стати лише завтра ранком, а тому й згодився пообідати з нею в гостинниці біля вокзалу, де він, мовляв, спав тієї ночі, коли зарізано Северіну; але ночувати з нею він не буде, йому конче треба повернутись до Парижу з потягом, що одходить уночі о першій годині без десятьох хвилин.

— Ти знаєш, розповідала Філомена, йдучи під руку з Жаком до гостиниці, аж забожуся, що бачила щойно нашого спільного знайомого. Так, я бачила Пеке, хоч він напередодні й казав мені, що нізащо на світі не

поїде в Руан, бо вся ця історія з Рубо й Кабюшем зовсім не обходить його. Я повернулась якось і побачила чоловіка, в спину лише, що швидко зник у натовпі.

Жак здвигнув плечима й зауважив:

— Пеке в Парижі, гуляє та пиячить, радий несподіваному відпочинкові через мій виклик.

— Можливо, що й так. Але треба бути обережнішими, бо як він вип'є, то стає лютий, як гад.

Притиснулась ближче до нього й, глянувши трохи назад, запитала:

— А того, хто йде за ними слідом, ти знаєш?

— Знаю. Не турбуйся... Може він хоче щось запитати.

То був Мізар, який ішов слідом за ними на деякому віддаленні з Єврейської вулиці. Він теж дав своє свідчення з якимось оспалим виглядом і потім увесь час никав біля Жака, не наважуючись запитати його про щось, що йому аж пекло. Коли Жак і Філомена ввійшли в гостиницю, Мізар теж зайшов туди й замовив пляшку вина.

— А, це ви, Мізар? сказав машиніст. Ну, як живете з вашою новою дружиною? Добре?

— Та що вже й казати! промимрив сторож. Ця гадина таки впіймала мене... Я вам казав уже про це, коли ми їхали сюди.

Жака дуже звеселяла ця історія. Стара Дюклю, колишня служниця в шинку, яку Мізар узяв, щоб доглядати шляґбавм, швидко помітила, як Мізар нишпорить по всіх кутках і одразу зметикувала, що шукає він грошей, захованих покійною. Тоді їй спала геніяльна думка—вона хотіла, щоб Мізар одружився з нею й для цього почала вона натякати йому, з усмішкою та гримасами, що вона найшла ці гроші. Спочатку він мало не задавив її, потім, подумавши, що тисяча франків може знову вислизнути, якщо він не приборкає її, як і першу жінку, почав поводитись дуже ввічливо й ласкаво; але Дюклю відхиляла його залицяння, забороняючи навіть торкатись її. Звичайно, коли вона буде йому дружиною, він матиме все—і її, і гроші в додаток. Ну Мізар і одружився, а вона почала кпити з нього,

кажучи, що не треба було таким дурником бути та вірити всьому, що йому розказують. А найінтересніше було те, що дізнавшись про гроші тітки Фазі, вона й сама почала тепер їх розшукувати з таким самим запалом. Безперечно, вони таки розшукають цю проклятущу тисячу франків, шукаючи вдвох. І вони шукали, невтомно шукали.

— Ну, що, не знайшли?—запитав насмішливо Жак. Мабуть, вам стара Дюклю не дуже допомагає.

Мізар пильно глянув на нього, нарешті сказав:

— Ви, звичайно, знаєте, де гроші. Скажіть мені.

Жак розсердився.

— Я не знаю зовсім нічого. Тітка Фазі мені грошей не передавала. Може скажете, що я їх украв?

— Звичайно, вона не дала вам грошей, це так. Але згляньтесь, на що я звівся. Коли знаєте, де вони, скажіть мені.

— Та йдіть ви до біса! Дивіться, щоб я не розказав більше, ніж вам треба. Подивіться в скриньку з сіллю, може вони там.

Зблідлий із почервонілими очима, Мізар дивився на Жака. Потім мов блискуча думка спала йому:

— В скринці з сіллю, кажете? А це, мабуть, так. Під скринькою є можливо схованка, де я й не шукав.

І швидко заплативши за вино, побіг Мізар на вокзал, щоб встигти сісти на потяг, який одходив о сьомій годині десять хвилин. Там у маленькій хижці почне він знову незкінченні розшуки.

По обіді, надвечір, чекаючи на потяг, що одходив біля першої години, Філомена повела Жака темними вуличками аж край міста. Було дуже душно в цю липневу ніч, безмісячну й жарку; глибоко зідхаючи, Філомена обняла Жака. Двічі здалось їй, що чує кроки за собою, озирнулась, але нікого не побачила, така була темрява. І Жак почував себе нервово в цю грозову ніч. Після вбивства він почував у собі надзвичайну рівновагу, але оце недавно сидячи в гостиниці, зауважив, що знову повертаються ознаки страшної недуги, скоро Філомена торкалась до нього. Безперечно, це втома, нервовий розлад підо впливом атмосферних явищ. І те-

пер, коли він тримав Філомену так близько свого тіла, в ньому прокидалось спочатку приглушене, а дедалі гостріше знайоме бажання. А проте ні! Він же видужав, і навіть перевірив це на спробі—він узяв Філомену, цілком спокійно, щоб здати собі з усього справу. Але його охопило таке збудження, що хотів визволитись із обійм Філомени, — і тільки навколішня пітьма заспокоїла його, бо ніколи, навіть під час найлютіших наступів своєї недуги, ніколи він не вбив би, не бачивши жертви. Коли ось, як проходили вони пустельною дорогою, повз горбка зарослого травою, Філомена потягла його за собою туди й лягла на траві. І тут прокинулась у ньому жахна потреба, лють охопила його, шукав у траві якогобудь знаряддя, хоч камінюку, щоб розбити їй голову. Але раптом підвівся й побіг несамовито, а позаду нього почувся сердитий чоловічий голос, лайки...

— Ах ти, повіє! Я тебе вистежив. Я хотів упіймати тебе на гарячому вчинку.

— Та й не впіймав же! Облиш мене!

— А, так я кажу неправду! Хай собі біжить, той, що був із тобою. Я його знаю й до нього доберусь. Ось, тобі, шлюхо! Ти ще може скажеш, що це неправда?

Жак біг у пітьму ночі не тому, що хотів утекти від Пеке—а його голос він упізнав,—ні, він біг від себе самого, понятий якимось жахом.

Так, значить, одного вбивства замало, значить кров'ю Северіни не загасив він, як йому здавалось ще сьогодні ранком, того вогню. І, значить, починається знову. Ще треба вбити жінку, потім ще, та ще... А коли він насититься, то мине кілька тижнів затишку й знову прокинеться невситима жадоба, коли він шукатиме жіноче тіло, щоб задовольнити себе.

Тепер йому навіть не треба вже бачити перед собою це спокусливе тіло: досить відчути теплоту його в руках—і знову прокидається божевільна жага, прокидається самець, що вительбушує самицю. Та чи варто жити після цього, коли в майбутньому така сама непроглядна, безнадійна ніч, як оце тепер навколо?

Минуло кілька днів. Жак знову став до роботи, уникаючи товаришів, і був такий сумний, похмурий, як і колись.

Після бурхливих засідань у Палаті Франція оголосила війну. Були вже невеличкі сутички, як казали, успішні для французів. Протягом тижня вже всі залізниці тільки й робили, що перевозили військо. Правильний залізничний рух було порушено, завжди проходили непередбачені потяги й через це траплялись великі запізнення. Крім того, щоб прискорити концентрацію корпусів, мобілізували всіх найкращих машиністів. Таким робом, одного вечора в Гаврі Жакові, замість їхати звичайним потягом, довелось вести величезний потяг, вісімнадцять вагонів, ущерть наповнений солдатами.

Цього вечора Пеке прийшов у депо дуже п'яний На другий день після того, як вистежив Філомену й Жака, Пеке знову їздив тим самим паровозом № 608, з Жаком; і з того часу він і не натякнув на щобудь, але дивився на Жака скоса, мов боявся глянути просто в очі своєму старшому. Але Жак дедалі більше помічав, що Пеке має щось проти нього, не слухається його, і на його слова відповідає сердитим бурчанням. Кінець-кінцем вони дійшли того, що зовсім перестали розмовляти. Вузенька плятформа, на який вони виїздили стільки в добрій згоді, тепер була їм за дуже небезпечну арену, де вони мали помірятись своїми силами. Ненависть Пеке розросталась; здавалось, вони ладні були зжерти один одного на цих кількох квадратових футах плятформи, що мчала повним ходом і звідки через необережний рух так легко можна було впасти.

Цього вечора, Жак, побачивши, що Пеке п'яний, тримався обережно. Знав, що Пеке дуже хитрий, щоб починати скандал по-тверезому, і що тільки п'яний він наважиться на щось серйозне.

Потяг мав відбути з Гавру о шостій годині, але запізнився; вже зовсім стемніло, коли посадовили салдатів, мов ту скотину, в вагони для перевозки скоту. Замість лав, поприбивали в вагонах звичайні дошки й садовили в вагони цілими відділами, набиваючи, яко мога більше; в деяких вагонах салдати сиділи один на

одному, інші стояли, так стиснуті, що й рукою не повернути.

В Парижі на них чекав другий потяг, що мав одвезти їх до Райну. Салдати були дуже потомлені, чекавши від'їзду, але потім їм дали по чарчині горілки, а багато з них встигло побігти й у сусідні шинки, так що тепер були вони веселі й нестримно-непристойні. Розчервонілись, очі їм блищали. А скоро потяг рушив, розпочали співати пісень.

Жак глянув на небо, вкрите грозовою хмарою, без зірок. Ніч мала бути темна, найменший вітер не відсвіжував задушного повітря. І вітер, що дув назустріч потягові, замість відсвіження, дихав теплотою. На чорному обрії жодного вогника не було, крім сиґнальних вогнів. Жак підвищив тиснення пари, щоб перебороти підвищення від Гарфлера до Сен-Ромена.

Хоч Жак і добре вже вивчав машину протягом останніх тижнів, а все ж він не опанував ще цілком цього нового паровоза № 608; це була зовсім ще нова машина, норовиста, завжди з усякими несподіваними вибриками. Цієї ночі вона здавалась Жакові особливо вередливою, норовистою, що могла через кілька зайвих грудок вугілля розвинути шалену швидкість. Ось чому, тримаючи руку на реґуляторі, Жак стежив за вогнем і дуже турбувався за поведінку кочегара. Маленька лямпка освітлювала рурку манометра, а плятформа була в пітьмі й лише розпечені дверцята паливні відсвічували фіялковим світлом. Жак ледве відрізняв Пеке, але вже двічі здавалось йому, що хтось доторкався до його ніг, мов наміряючись схопити їх. Звичайно, то п'яний Пеке з необережности доторкнувся до ніг. В шумі потяга чутно було, як він сміявся й щось бубонів, розколював вугілля, дуже міцно б'ючи молотком і грюкаючи лопаткою. Щохвилини одкривав дверцята, підкидав вугілля, хоч цього й зовсім не треба було робити.

— Досить! кричав йому Жак.

Пеке удав, що не зрозумів, і підкидав вугілля повною лопаткою; а коли машиніст схопив його за руку, повернувся до нього з загрозливим виглядом. Остаточно

сп'янілий, був радий, що дійшлося таки сварки, якої він так хотів.

— Облиш, а то я тебе вдарю... Мені до вподоби їхати швидко.

Потяг тепер мчав повним ходом рівниною від Больбека до Мотевіля. До самого Парижу він мав іти, зупиняючись лише там, де треба було воду брати. І ввесь потяг, ці вісімнадцять вагонів, набиті людським м'ясом, мчали полями вночі з невпинним гуркотом. А люди, що їх везли на смерть, співали на ввесь голос та так пронизливо, що заглушали гуркіт коліс.

Жак зачинив ногою дверцята. Потім, одкриваючи інжектора, зауважив, усе ще стримуючись:

— Вогню ще досить... Засніть, якщо ви п'яний.

Але Пеке одразу одкрив дверцята й знову почав жваво підкидати вугілля, мов би хотів, щоб розірвало казана.

Це була вже неслухняність, невиконання наказу, божевільна злоба, що не дбала про сотні людей, які їхали в потягу. Жак нахилився, щоб закрити піддувало й зменшити хоч трохи тягу. Тоді кочегар ухопив його за поперек і хотів штовхнути, щоб викинути одним ударом на колію.

— Ах, ти, гаде... Так он якої! А потім ти скажеш, що я з власної необережности впав із паровоза.

Жак ухопився за стінку тендера й обоє вони впали й боролись на плятформі, що ввесь час коливалась під ними. Зціпивши зуби, не казали ні слова, намагались проштовхнути один одного крізь вузенький отвір, закритий невеличкою залізною штанґою. Але то була справа не легка. Паровіз мчав шалено швидко, минув Барантен, ускочив у Мальонейський тунель—а вони все ще трималися один за одного, лежачи на купі кам'яного вугілля; то той, то той із них ударявся головою об бак із водою, а коли випростували ноги, треба було берегтись, щоб не спекти їх об розжарені дверцята.

Жакові спало на думку, що коли б він міг підвестись, то можна було б закрити реґулятора й сиґнальним свистком покликати на допомогу, щоб приборкали

цього божевільного, який зійшов із глузду через горілку й ревнощі. Сили Жакові підупадали; бачив, що не подужає кочегара, а зазнає поразки, і волосся дибилось, коли думав про те, як кочегар ось-ось скине його геть. Напружив останні зусилля, намацуючи рукою держално регулятора, але Пеке зрозумів його намір, схопив його за поперек і підніс угорує як дитину.

— А, ти хочеш потяг зупинити! Почекай но. Ти одбив у мене жінку... Тепер, побачиш, що тобі буде.

Потяг мчав, як блискавка, вийшов із тунелю з громом і гуркотом, і мчав далі пустельними сумними полями. Повз Мальонейської станції промчав так швидко, що начальник станції, який стояв на дебаркадері, не встиг навіть вгледіти машиніста й кочегара, що боролись на плятформі.

Нарешті, Пеке зробив останнє зусилля й скинув Жака з плятформи, але той, побачивши смерть, вчепився йому за шию й потяг його за собою. Страшний крик двох людських голосів залунав і замовк. Обоє вони впали разом і їх, через велику швидкість руху, потягло під колеса, роздавило, розчавило в спільній обіймі. І як жили вони дружньо, так і вмерли один у обіймах одного. Тіла їх знайшли потім, без голів і без ніг,—міцно стискували один одного, мов намагаючись задушити.

Паровіз, не маючи жодного керівника, мчав далі безупинно. Норовиста, необ'їжджена машина, нарешті, могла задовольнити свій запал, як норовиста коняка, що вирвалась із рук конюха й мчить широкими полями. В казані було досить води; вугілля, що його досить було накладено, дедалі більше розгорялось, і протягом першої півгодини тиснення надзвичайно збільшилось і швидкість дійшла шаленого ступеня. Салдати, що дедалі п'янішали, в надзвичайній духоті, дуже раділи, що їх так швидко везуть і співали ще веселіше. Промчав потяг блискавкою Маромську станцію. Він не давав уже тепер сигнальних свистків, наближаючись до семафорів, до станції. Це був шалений галоп дикого звіра, що біг уперед, не зважаючи ні на що, переборюючи всі перешкоди на своєму шляху. Потяг мчав, ніде не зупи-

няючись, мов дедалі більше п'янило його власне урив-часте дихання.

В Руані, згідно з розкладом, мала бути зупинка, щоб узяти воду. Там усі аж остовпіли, коли побачили, як у вирі диму й вогню промчав цей божевільний по-тяг, з паровозом без машиніста й кочегара, з вагонами переповненими салдатами, що співали патріотичних пі-сень. Вони їхали воювати, вони поспішали туди, на бе-реги Райну. Службовці станційні аж остовпіли й здій-няли руки вгору. І одразу вилилась загальна думка в болізний крик: цей потяг, ніким не керований, не пройде без катастрофи через Сотевільську станцію, де завжди багато маневрових потягів, багато запасних ва-гонів, паровозів, як взагалі на великих депах. Метну-лись до телеграфу, надіслали депешу. І саме вчасно в Сотевілі перевели товаровий потяг на запасну колію. А в цей час здалека вже почувалось гримання божевіль-ного звіра. Він промчав два тунелі біля Руану і шаленим галопом мчав далі, мов яка непоборна, непереможна, сила, що її годі стримати. В мить єдину промчав потяг Сотевільску станцію, не зустрівши жодної перешкоди, й знову ринув у пітьму ночі, де поволі й стих його гуркіт.

Але тепер по всій лінії вистукували телеграфні апа-рати й бились серця людей, коли дізнавались вони про цей шалений потяг, який почварою промчав через Руан і Сотевіль. І було чого боятись: цей потяг міг наскочити на поштовий потяг, що йшов спереду. І мчав він, як розлючений дикий кабан, не звертаючи уваги ні на чергові вогні, ні на петарди. В Уаселі мало не наскочив на паровоза—вартового, а потім навів жах на станцію Пон-де-Ларю, бо швидкість його не меншала. І знову зник, і мчав, мчав, у пітьмі ночі, невідомо куди.

Що значили для паровоза жертви, розчавлені на ко-лії? Він мчав уперед, не звертаючи уваги на кров уби-тих. Без керівника, серед чорної тьми, як сліпий звір, що вирвався на волю, він мчав і мчав, навантажений гарматним м'ясом, салдатами, що збожеволівши від утоми й горілки, співали патріотичні пісні.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДЕРЖВИДАВУ Є ТАКА ХУДОЖНЯ ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА.

Амп, П'єр.—Оповідання. 152 стор., ц. 20 коп.
Асанга, А.—Чорна хвиля. Негрський роман, 196 стор., ц. 80 коп.
Барбюс, А.—Справжні історії. 95 стор., ц. 55 коп.
Верхарн, Е.—Поеми. 122 стор., ц. 1 крб.
Гамсун, К.—Голод. Пан. Вікторія. 479 стор., ц. 2 крб. 85 коп.
Гюго, В.—Бюг-Жаргаль. 261 стор., ц. 1 крб.
Домеля, Г.—Самозванний принц. 259 стор., ц. 1 крб. 85 коп.
Ібаньєс, Б.—Валенсійські оповідання. 231 стор., ц. 50 коп.
Істраті, П.—Степові будяки. 96 стор., ц. 1 крб.
Калевала.—Фінська народня епопея. 302 стор., ц. 3 крб.
Конан-Дойль.—Вибрані твори, т. І. Пригоди Шерлока Холмса. 195 стор., ц. 90 коп.
Конан-Дойль.—Вибрані твори, т. ІІ. Пригоди Шерлока Холмса. 194 стор., ц. 1 крб.
Льонгфело.—Пісня про Гайавату. 249 стор., ц. 1 крб. 50 коп.
Лондон, Д.—Серця трьох. 415 стор., ц. 2 крб. 80 коп.
Нексо, А.—Пролетарські новелі. 206 стор., ц. 65 коп.
По, Едгар.—Вибрані твори, т. І. 321 стор., ц. 2 крб.
По, Едгар.—Вибрані твори, т. ІІ. 186 стор., ц. 1 крб. 10 коп.
Роні, Ж. (Старший).—На нові землі. 235 стор., ц. 1 крб. 20 коп.
Роні, Ж. (Старший).—По огонь. 270 стор., ц. 1 крб.
Роні, Ж. (Старший).—Етруське кохання. 141 стор., ц. 85 коп.
Роні, Ж. (Старший).—Червона хвиля. 458 стор., ц. 2 крб. 30 к.
Свіфт, Дж.—Мандри Гуліверові. 252 стор., ц. 2 крб.
Сервантес, М.—Дон-Кіхот з Ламанча. 365 стор., ц. 2 крб. 50 к.
Сінклер, Е.—Герой капіталу. Друге видання. 91 стор., ц. 35 к.
Сінклер, Е.—Король-вугіль. 424 стор., ц. 2 крб. 10 коп.
Сінклер, Е.—Мене зовуть—Теслею. 158 стор., ц. 75 коп.
Сінклер, Е.—Самюель-шукач. 316 стор., ц. 1 крб.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Правління: Харків, вул. К. Лібкнехта, 31.

ПО ВСІХ ФІЛІЯХ ТА КНИГАРНЯХ ДЕРЖВИДАВУ Є ТАКА ХУДОЖНЯ ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА:

Сінклер, Е.—100%. Історія одного патріота. 315 стор., ц. 1 крб. 85 коп.

Степняк-Кравчинський, С.—Андрій Кожухов. 474 стор., ц. 1 крб. 65 коп.

Тудуз, Ж. — Людина, що збудила вулкани. 389 стор., ц. 1 крб. 60 коп.

Тюллі, Д.—Жебраки життя. Біографія босяка. 195 стор., ц. 1 крб. 20 коп.

Фонтана, О. М.—Острів Елефантина. 102 стор., ц. 90 коп.

Франс, А.—Оповідання. 237 стор., ц. 70 коп.

Франс, А.—Повстання анголів. 231 стор., ц. 2 крб.

Шекспір, В.—Отелло. 268 стор., ц. 1 крб. 75 коп.

Шервуд, А.—Усі враз. 217 стор., ц. 1 крб. 25 коп.

Шіллер, Ф.—Баляди. 130 стор., ц. 1 крб. 15 коп.

Шпільгаген, Ф.—Міцною лавою. 345 стор., ц. 2 крб. 25 коп

Поштові Відділи Держвидаву надсилають накладною платок кожну книжку як власного, так і всіх видавництв СРСР. Пересилка й пакування на всі замовлення коштом Держвидаву, коли замовлення більше, ніж на 1 карб. і наперед оплачується готівкою

ЗАМОВЛЕННЯ НАДСИЛАТИ НА ТАКІ АДРЕСИ:

Харків, вул. 1 Травня, № 17. Поштовий відділ ДВУ.
Київ, вул. К. Маркса, № 2. Поштовий відділ ДВУ.
Одеса, вул. Ласаля, № 33 (Пасаж). Поштовий відділ ДВУ.
Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 49. Поштовий відділ ДВУ.

КОМЕРЦІЙНА УПРАВА ДВУ

Харків, вул. К. Лібкнехта, № 31.

Філії та книгарні по всіх округових та значніших містах України